63.3(4Укр-4Сум)
С-89

МАТЕРІАЛИ

другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції

(Частина І. ІСТОРІЯ)

63.3(4Укр-4Сум)+
С-89

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ім. А. С. МАКАРЕНКА

СУМСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

П-02
П-07
П-12

МАТЕРІАЛИ
ДРУГОЇ СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ НАУКОВОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

(Частина І. ІСТОРІЯ)

868885

Центральний примірник

ДКП

Державна обласна
універсальна
наукова бібліотека
ім. Н. К. Крупської
м. Суми

Суми 1994

+ 63.5(4Укр-4Сум)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
КОРОГОД Б. Л. (відповідальний редактор), КАЙДА Р. Д., КАЖАН С. Г., КОРОГОД Г. І., ЛУШПА М. О., ЩЕРБАНЬ П. М.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ВИПУСК
БУГАЄНКО В. В., проректор з наукової роботи Сумського педагогічного інституту

ВСТУП

У квітні 1990 р. відбулась Перша Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. Відтоді минуло 4 роки. В житті нашого народу відбулась історична подія — Україна стала самостійною державою. В усіх сферах суспільного життя почались радикальні переміни. Відчутно торкнулись вони й історичної науки та краєзнавства: перед дослідниками значною мірою розчинились так звані «спецхрани», стала можливою розробка нових тем і сюжетів, на сторінки книжок почали повертатись приречені на забуття сталінським режимом історичні діячі, з'явились нові, більш об'єктивні і всебічні підходи до історичних подій. У результаті надзвичайно зріс інтерес всіх верств українського суспільства до своєї історії, до минулого рідного краю. Все це зумовило необхідність проведення Другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, матеріали якої пропонуються читачеві.

У роботі конференції взяли участь науковці, працівники вищої школи, вчителі і краєзнавці з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Сум, Чернігова, Пензи, Глухова, Путивля, Охтирки та інших населених пунктів. Вони підготували відповіді, що висвітлюють найрізноманітніші аспекти історії нашого краю.

Матеріали конференції передбачається опублікувати двома випусками. Пропонований читачам перший випуск включає матеріали з історії Сумщини. Він відкривається статтею Голови Всеукраїнської Спілки краєзнавців академіка Тронька П. Т. про завдання, перспективи розвитку вітчизняного історичного краєзнавства.

Випуск складається з двох частин. У першій поміщені праці, що висвітлюють історію Сумщини до кінця XIX ст., друга присвячена подіям XX ст.

Другий випуск буде містити матеріали з археології, топоніміки, фольклористики, ономастики, історичної географії тощо. Тут же будуть висвітлюватись питання про місце краєзнавчої роботи в учбовому процесі.

Сподіваємось, що матеріали Сумської обласної історико-краєзнавчої конференції викличуть інтерес громадськості і стануть в нагоді вчителям, студентам, учням і всім шанувальникам історії і культури рідного краю.

ТРОНЬКО П. Т.
академік АН України
(Київ)

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА СУМЩИНІ

В умовах національного і культурного відродження України, розбудови її державності, все більшого значення набувають питання дальшого розвитку історичного краєзнавства, що є могутнім засобом самопізнання народу, виховання його національної самосвідомості.

Історичне краєзнавство на Сумщині має свої великі традиції. В 20-х — початку 30-х років тут діяло цілий ряд дієвих краєзнавчих осередків, які мали високу питому вагу в масштабах всеукраїнського краєзнавчого руху. Чимало цінних ініціатив пов'язані з діяльністю Шосткинського, Охтирського, Роменського та інших краєзнавчих осередків, які внесли помітний вклад в дослідження історії міст і сіл, збереження національної культурної спадщини, розвиток українського музейництва.

На жаль, формування нових підходів в національній політиці значною мірою перепинило поступальний розвиток українського краєзнавства, розчавило долі багатьох дослідників рідного краю.

Новий етап в розвитку історичного краєзнавства на Сумщині, як і України в цілому пов'язаний з підготовкою багатотомної «Історії міст і сіл України». В зв'язку з її написанням в 60—70-х роках, значною мірою активізувалося дослідження історії населених пунктів, окремих підприємств, організацій, установ освіти і культури, розробка краєзнавчої бібліографії. Посилилась увага до краєзнавства в згаданий період і з боку культурно-освітніх установ, вищих учбових закладів, шкіл. Новий імпульс отримало видання краєзнавчої літератури.

Попри всі свої недоліки «Історія міст і сіл України» до цього часу залишається чи не єдиним у світі виданням, в якому зібрані комплексні відомості про населені пункти такої великої держави, якою є Україна.

Якщо «Історія міст і сіл України» лише заклала наукові основи подальшого розвитку історичного краєзнавства, то його реальне піднесення безпосередньо пов'язане з Актом проголошення державної незалежності України. З діяльності окремих наукових колективів, аматорських гуртків і об'єднань воно зросло до рівня справи великої державної ваги.

На хвилі духовного відродження України з ініціативи наукової і творчої інтелігенції відродила свою діяльність Всеукраїнська спілка краєзнавців, яка об'єднала навколо себе всі наявні в країні наукові і творчі сили дослідників рідного краю. На сьогоднішній день відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців активно працюють майже в усіх областях України, поступово налагоджується робота районних краєзнавчих організацій і комісій.

Спираючись на пропозиції своїх місцевих осередків, Всеукраїнська спілка краєзнавців відновила видання журналу «Краєзнавство», встановила Всеукраїнську премію ім. Д. І. Яворницького, здійснила ряд інших важливих заходів.

На початку 90-х років реальні зрушення спостерігаються і в розвитку наукових форм історичного краєзнавства. В структурі Інституту історії України АН України функціонують 2 відділи, зайняті розробкою проблем регіональної історії. Помітним явищем в науковому і культурному житті держави стало регулярне проведення Всеукраїнських конференцій, які привертають все більшу увагу.

Таким чином, на початку 90-х років в Україні введені і апробовані важливі форми історико-краєзнавчих досліджень, які позитивно вплинули на стан історичного краєзнавства в окремих регіонах, зокрема на Сумщині. Водночас, на перший план висувається цілий ряд проблем, які вимагають свого практичного розв'язання як на загальнодержавному, так і регіональних рівнях.

Виняткового значення набувають питання дослідження історії міст і сіл в першу чергу, тих населених пунктів, які мають свою яскраву та багатовікову історію. На жаль, до цього часу не створено фундаментальних літописів таких міст, як Суми, Ромни, Глухів, Охтирка, Лебедин та інших, які відігравали важливу роль в політичному, економічному і культурному житті України на різних етапах її історичного розвитку.

Належної уваги з боку кафедр вищих учбових закладів, краєзнавчих об'єднань потребує такий важливий напрямок історичного краєзнавства, як пам'яткознавство. Необхідно від описовості перейти до створення узагальнюючих праць про памятки Сумщини, дати обгрунтовану оцінку їх історичної і культурної цінності.

Доцільним і своєчасним є також проведення експедицій по вивченню і увічненню пам'ятних місць, які відображають найвизначніші події в історії українського народу. Йдеться, перш за все, про здійснення комплексу заходів по виявленню і вшануванню пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва.

Переконані, що новий важливий імпульс розвитку краєзнавства дасть робота по підготовці і написанню тому «Сумська область» багатотомного видання «Зводу пам'яток історії та культури України», яка триває протягом останніх років.

Наукових підходів потребують питання музейництва, формування нових експозицій в державних і громадських музеях. Причому, на нашу думку, глибоко помилковими є твердження про безперспективність музейництва на громадських засадах. Варто зважити, що подібні музеї існують в багатьох країнах світу і користуються там широкою популярністю. Ніщо краще не може відображати специфіку населеного пункту, його історію та культуру, як експозиція невеликого міського, чи сільського музею, створена місцевою громадою.

Надзвичайно важливою є участь краєзнавчого активу в роботі по підготовці ряду фундаментальних праць, яка розгорнулася в останні роки і в першу чергу — багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Унікальна праця, що не має своїх аналогів у світовій практиці, дозволить відтворити долю багатьох сумчан, що стали жертвами небаченого в історії людства геноциду.

Завдання, що стають перед історичним краєзнавством на сучасному етапі, вимагають об'єднання наукових, громадських, шкільних форм історичного краєзнавства, їх зосередження на основних, найбільш пріоритетних напрямках дослідження історії рідного краю.

Розділ І. ІСТОРІЯ СУМЩИНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XIX СТ.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ І ЗАСЕЛЕННЯ ПЕРШИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ СУМСЬКОГО ТА АХТИРСЬКОГО СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ (II пол. XVII ст.)

БЕРДУТА О. М.
(Харків)

Слобідською Україною звалася південна окраїна Російської держави в XVII—XVIII ст. На протязі століть змінювався не тільки її адміністративно-територіальний поділ, але й статус.

Територія Слобожанщини охоплювала нинішню Харківську,

Сумську, частково Донецьку, Луганську, Воронезьку, Белгородську та Курську області.[1]

Формування території Слобідської України почалось ще з початку XVI ст., коли на просторах «дикого поля», яке ще не мало постійного населення, отримала розвиток вартова служба.

Заселення Слобідської України відбувалось на протязі, майже, трьох століть. Нас цікавить процес освоєння території, що належить до Сумщини, заснування перших поселень регіону, склад їх населення, господарча спеціалізація та інші питання.

Під час правління царя Олексія Михайловича з Право- і Лівобережної України на Слобожанщину переселилась велика кількість українців. Вони заснували багато міст, сіл, слобід і хуторів, які, власне, й складали з себе Слобідську Україну, або інакше — Слобідські козацькі полки. З поселень, заснованих у «дикому полі» наприкінці XVI ст. першим на Слобожанщині було місто Цареборисів.[2] Саме з заселенням цього населенного пункту починається будівництво нових міст, в тому числі і на Сумщині.

З 30—40-х років XVII ст. російський уряд головну увагу звернув на оборону краю від татар. В цей період було збудовано 20 міст-укріплень. Будувалися і лінії укріплень: Охтирка—Вільне—Хотмизьк—Карпов, які перетинали північно-західну частину Слобідської України. Вони досить надійно захищали від нападів татар населення значної території від Охтирки до Лебедина—Сум—Суджі.[3] У зв'язку з цим місцевість стала швидко й густо заселятися і розвиватися.

З війною Б. Хмельницького українські сучасники-літописці пов'язують масове заселення Слобожанщини. В літописі Романа Ракушки-Романовського говориться, що «Хмельницький, ожидая угодного к отомщению времени, позволил утесняемому от ляхов народу сходить из городов к Полтавщине и за границу — в Великую Россию на житие, из того времени начали оседать Сумы, Лебедин, Харьков, Ахтырка и иные Слободские места аж до Дону казацким народом».[4] Про це ж говорить і літописець Григорій Грабянки.[5] Багато людей усіх станів — селяни, козаки, міщани, духовенство, залишали свої рідні оселі і переселялися в межі Російської держави. Серед перших міст було засновано м. Суми. В літературі існує кілька версій про час його появи: 1655 р.[6], 1656 р.[7] Але більшість дослідників вважають, що Суми були засвоєні в 1652 р.[8] Саме в 1652 р. біля 800 родин українців на чолі з Герасимом Кондратьевим російський уряд поселив на стародавньому Суминому городищі, надавши їм матеріальну допомогу і землю. За вказівками воєводи Арсеньєва переселенці почали будувати

місто Суми. Наступного року тут було закінчено будівництво укріплень, службових та жилих приміщень. Про це воєвода доповідав цареві: «Велено мне, холопу твоему, быть на государевой службе, а новому Суминому городище город ставить со всеми крепостями и черкас строить на вечное житие пашнею и сенными покосами и всякими угодьи...»[9]

В 1658 р. Суми стали центром Слобідського козацького полку — військово-адміністративною та територіальною одиницею.

Населення Сумщини займалося землеробством, скотарством, ремеслами. До середини XVIII ст. Суми були центром торгівлі на Слобожанщині. В місті відбувалися 4 ярмарки, які продовжувались від одного до трьох тижнів. Широкий розвиток отримали лісові промисли, пізніше цукрове виробництво. Заводи були розташовані в Низах, Окні, Миколаївці та інших містечках.

Далі почала заселятися та територія, що входила до Сумського полку. Спочатку полк займав територію Сумського і Лебединського повіту.[10]

Лебедин був заснований в 50-х рр. XVIII ст. і вважався одним з головних міст регіону. Саме з осені 1658 р. місто увійшло в козачий реєстр під назвою «Лебяжий город». А в інструкції Сумської міської ратуші за 2 грудня 1659 р. поряд з описом міста вже згадується й Лебединська округа — місце розташування частини Сумського полку.[11] Місто було одним з перших військово-адміністративних пунктів на лінії тимчасового розмежування з Польщею, а також надійним укріпленням від набігів татар.

Лебединським черкасам були відведені чималі наділи землі, на яких пізніше виникли нові хутори і слободи: Бишкінь, Бережки, Рябушки, Будилки та багато інших.

Населення Лебедина зростало дуже швидко. Уже в 1660 р. за реєстром «Розборних книг» в місті проживало: 861 козак, 42 відставних козаки, 352 міщанини і 224 «пашенных мужика». У 1665 р. чисельність жителів досягла 2000 чоловік. Місто дедалі розбудовувалось, зростало і набувало все більшого господарчого значення. Розвивалися ремесла. Значного розвитку в Лебедині набуло млинарство, а також ковальський, гончарний, бондарний промисли, поступово розвивались і інші. Однак головною галуззю господарства лебединців було землеробство.

До Сумського полку належало сотенне містечко Недригайлів, яке було засноване після 1653 р.[12] Воно було розташоване на межі з Полтавською губернією. Населення містечка займалося скотарством і землеробством, а на початку XVIII ст. Недригайлів стає центром вирощування тютюну.

На території регіону розташовувався і Ахтирський Слобідський полк, який охоплював територію Охтирського та Богодухівського повітів, а також суміжні повіти Харківської, Полтавської та Курської губерній.[13]

Місто Охтирка належить до найдавнішних поселень Слобожанщини. Його заснували козаки в 1641 р. До межування 1647 р. Польща вважала Охтирку своєю. Коли ж Охтирка була визнана містом Російської держави, Польща силоміць виселила звідти українське населення. Російському уряду довелось негайно заселяти місто своїми служилими людьми. А близько 1652—1654 рр. російський уряд направив до Охтирки і українських переселенців з Наддніпрянщини.[14] Їх прибуло тоді 1587 чоловік. З опису міст «Белгородской черты» (1668 р.) ми довідуємося, що Охтирський острог був збудований за планами російських фортець. «Город Ахтырск, — говориться в описі, — ставлен стоячим облим дубовым лесом в вышену с обламы 2 сажени... Всего города по мере городовые стены с башнями — 1013 сажени с полусаженью около города. Подле городовые стены выкопан ров; посреди города раскат рублен в 6 стен с двумя мосты. Тайников в городе нет, потому что Ахтырск построен в низком месте...»[15]

Охтирський повіт був центром цукрової промисловості. Так, у с. Тростянець розташовувалась садиба «цукрового короля» Кеніга. Цукроварні працювали також у Кирікивці, Грязному, у Славгороді та інших містечках. Серед населення було поширено ремесло: ковальське, чоботарське, шваць ке, гончарне та інші. В кін. XVII — поч. XVIII ст. Охтирка стає центром торгівлі. В місті проходили 4 ярварки. На них приїжджали купці з Тули, Курська, Белгорода та з інших малоросійських і великоросійських міст. Були в регіоні поширені промисли. Більшість населення займалося традиційним господарством: скотарством та землеробством.[16]

До Охтирки були приписані воєнні слободи — Боромля, Котельва, Краснокутськ, Богодухів.

Переселенці нерідко йшли на Слобожанщину по кілька сотродин разом, бо вирушати в далеку дорогу та селитися в степах невеликими групами було небезпечно. Постійна загроза нападів татар змушувала нові, менш чисельні групи переселенців шукати захисту в збудованих містах. Тому, царський уряд уже з кін. 50-х рр. XVII ст. вживає заходів до створення нових сіл з жителів багатолюдних міст. Так, в «Смотренной книге» міст Охтирського полку 1686 р. перелічується крім Охтирки, ще 21 поселення на території полку і вказується кількість жителів: у Високополлі — 200 чоловік, у Новому Перекопі — 300; у Коломаку — 230; Рублівці —

433; Лихачивці — 100; Дем'янівці — 15; Сінолицівці — 50; Колоптаєві — 600; Любівці — 100; Краснокутську — 700; Городині — 400; Колісниківці — 50; Микитівці — 70; Мурафі — 300; Микитівці Мурафівській — 100; Кручику — 30; Богодухові — 550; Павлівці — 40; Сінному — 700; Писарівці — 30; Рясному — 400 чоловік.

Всього у згаданих містах Охтирського полку налічувалось 5398 чоловік.[17] Щоб надати приблизне уявлення про загальну кількість населення в тогочасному Охтирському полку, наведемо відомості про перших жителів Охтирки: в 1654 р. в Охтирці налічувалось 445 дорослих чоловіків, а разом з родинами 1587 чоловік.[18]

Отже, загальна кількість населення була приблизно в 3,5 раза більша від офіційної цифри. Можна припустити, що таке ж співвідношення було й по інших поселеннях. А тому, не буде перебільшенням сказати, що в Охтирському полку під кінець 80-х рр. XVIII ст. було понад 20 тис. чоловік обох статей.

Точніші відомості про кількість населених пунктів та людей в них маємо за XVIII ст., коли, починаючи з 30-х рр. на Слобідській Україні стали проводити переписи. Так, в 1732 р. в Сумському полку налічувалось 109 осель, в яких проживало 43244 чоловік, в Охтирському відповідно 98 і 41157.[19]

Московський уряд довгий час сприяв українському заселенню Слобожанщини, бо це давало йому можливість освоїти вільні простори, мати добре вишколену військову силу для оборони своїх південних кордонів.

Таким чином, заселення Сумського регіону активно розпочалось з 50-х рр. XVII ст. Саме в цей період збудовуються міста і містечка: Суми, Охтирка, Недригайлів, Лебедин та інші, які після змін в адміністративно-територіальному розподілі Слобідської України почали відігравати важливу роль, як повітові міста, в політичному та економічному житті Слобожанщини.

1. Слюсарський А. Г. Заселення Слобідської України у зв'язку з боротьбою українського народу проти іноземної неволі. Збірник наукових робіт присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. — Х., 1955. — Т. 3. — С. 71.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Х., 1990. — С. 20.
3. Слюсарський А. Г. Назв. праця. — С. 81.
4. Летопись Самовидца. — С. 233—234.
5. Летопись Г. Грабянки. — С. 111—112.
6. Історія міст і сіл УРСР: Сумська область. — К., 1978. — С. 90.
   Суми: Краткая справочная книга. — Х., 1978. — С. 7.
7. Дудченко К., Тичина В. Лебедин. — Х., 1965. — С. 6.
8. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Х., 1990. — С. 29.
   Слюсарський А. Г. Назв. праця. — С. 83.
   Федоровський А. С., Педаев Д. К. и др. Природа и население Слободской Украины: Харьковская губерния. — Х., 1918. — С. 310.
9. Материалы для истории колонизации... — Х., 1886. — Т. I. — С. 19—20.

10. Головинский П. Слободские козачьи полки. — СПб, 1864. — С. 70.
11. Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. III. — М., 1857. — С. 441.
12. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 53.
13. Головинский П. Указ. соч. — С. 70.
14. Материалы для истории колонизации... — Х., 1866. — Т. I. — С. 57.
15. Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... — Х., 1905. — Т. I. — С. 7—26.
16. Материалы для истории колонизации... — Х., 1890. — Т. II. — С. 225.
17. Там же. — Т. I. — С. 132—136.
18. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Х., 1990. — С. 33.
19. Материалы для истории колонизации... — Х., 1890. — Т. II. — С. 204—276.

КОРОГОД Б. Л.
(Суми)

ДИПЛОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ І СУМЩИНА

Здобувши перші перемоги над польсько-шляхетським військом під Жовтими Водами і Корсунем, Б. Хмельницький уже 8 червня 1648 р. звертається листом до царя Олексія Михайловича з пропозицією повести спільну боротьбу проти Речі Посполитої. З того часу протягом наступних років здійснювались постійні дипломатичні зносини між гетьманом і московським урядом. З України до Москви і в зворотному напрямі стали їздити посольства. Всі вони проїздили через Путивль. З українських порубіжних міст, яким доводилось зустрічати і відправляти далі послів, були найчастіше Конотоп, Ромни, Карабутове.

В кінці 1648 р. в Києві перебував єрусалимський патріарх Паїсій, який їхав до Москви. Б. Хмельницький доручив полковнику С. Мужиловському супроводжувати патріарха, а будучи в Москві, просити в царя допомоги в боротьбі проти Польщі.

6 листопада до Путивля прибули греки і повідомили воєводу М. Плещеєва, що патріарх незабаром буде тут. Плещеєв зв'язався з Москвою і одержав наказ прийняти патріарха, поселити «на добром дворе», розпитати, що робиться на Україні, а потім відправити до Москви, давши йому провожатих, підводи і харчі. Рекомендувалось дати патріарху по 5 алтин, 3 кухлі меду і 3 кухлі пива на день, архімандриту — по 10 «денег», архидиякону — 9, диякону — по 8 і т. д.

5 січня 1649 р. патріарх з свитою в 25 чоловік прибув до Путивля. З ним приїхав і полковник С. Мужиловський у супроводі 10 чоловік. Турботу про патріарха і його людей доручили стрілецькому голові М. Яцину, який поселив їх «на лучшем дворе».

21 січня Паїсій вирушив до Москви. Йому було дано «корму» на 3 тижні. Супроводив патріарха «в приставе» С. Яцин. З ними

поїхав до Москви і полковник С. Сужиловський. 4 лютого він передав царю прохання Б. Хмельницького про допомогу.

25 червня 1649 р. повертаючись з Москви, С. Мужиловський з патріархом Паїсієм, знову прибули в Путивль. Наступного дня Мужиловський виїхав на Конотоп, а Паїсій послав туди ж двох своїх людей, щоб довідатись, чи безпечна дорога. Незабаром з Конотопу прибув козак і повідомив, що конотопський сотник має наказ Хмельницького патріарха «принять в Конотоп с честью» і що провожаті та підводи для дальшої поїздки патріарха уже готові.

3 липня Паїсій виїхав з Путивля. Його супроводив козацький голова М. Булгаков і 30 козаків. На відстані п'яти верств від Конотопу патріарха зустрів сотник з п'ятьма сотнями кінних воїнів, а під самим містом його зустріло духовенство з іконами. З Конотопу патріарх рушив на Київ.

Царський уряд швидко відповів на приїзд до Москви полковника С. Мужиловського. В лютому до Б. Хмельницького був посланий гонець В. Михайлов, а 13 березня «в Запорожскую землю» виряжається посол Г. Унковський. 31 березня 1649 р. Унковський прибуває до Путивля і просить воєводу М. Плещеєва терміново відправити його на Україну, «не задержав, куды лучше и податнее, и на которые бы места от польских и литовских людей пройти бестрашно». Плещеєв пише конотопським урядовцям, щоб вони прийняли посла, дали підводи, корм, провожатих і відправили далі найближчим і безпечним шляхом.

1 квітня в супроводі 40 путивльських козаків Г. Унковський виїхав на Конотоп. За 5 верств від Конотопу його зустрів сотник І. Рибальченко з отаманом С. Пивоваровим, писарем Семеном і сотнею кінних козаків. Г. Унковського і його людей прийняли «со всякой честью», говориться у звіті посла, — «а у города стояли пешие люди по обе стороны с ружьем, а как вошли в город, и в городе стреляли с пушек».

Конотопські урядовці розповіли Унковському про події на Україні і дали продовольство на дорогу: «8 хлебцов решотних, 5 колочей, 5 куров, полбарана, 4 части говядины, 40 яиц, поросенка, питья: кружку вина двойного, полведра вина простого, 2 ведра меду, 4 ведра пива, 5 свеч сальных». Для коней дано овес і сіно.

В свою чергу сотнику І. Рибальченку, отаману С. Пивоварову і писарю Семену наказом царя «за проведывание вестей, которые вести писаны к государю к Москве в отписке и для того, что город порубежный, дано по паре соболей».

З Конотопу Г. Унковський направився на Красний—Прилуки—Басань і 10 квітня був в Переяславі. Того ж дня сюди прибули путивльці — діти боярські М. Кольцов і М. Драловцев з доносом на

С. Мужиловського. В ньому говорилось, що той, коли повертався з Москви на Україну і був в Путивлі, «говорил про Московское государство непригожие слова, что в Московском государстве правды ни в чем нет». Унковському доручалось поговорити з Мужиловським і з'ясувати, чи правда це. Мужиловський відмовлявся, говорячи так: «про Московское государство ни с кем никаких непригожих слов не говорил, разве пьянством что молвил», і зробив це тому, що «государевою милостю и жалованием из Москвы поехал пьян». Очевидно полковнику повірили, бо в решті-решт з царської казни йому пожалувано атлас, сукно, 40 соболів і 30 крб.

Побувавши в Чигирині і зустрівшись там з Б. Хмельницьким, Г. Унковський виїхав до Москви. З ним їхало посольство гетьмана на чолі з чигиринським полковником Ф. Вишняком. 9 травня всі прибули в Конотоп, а 12 травня — до Путивля. Тут посольству видали в дорогу «корм» на 2 тижні. Ф. Вишняк одержав по 3 алтина і 2 дєньги на день, три його помічника — по 10 дєнег, конюх — по 6 і пять козаків по 4 дєньги. Всього путивльська казна видала 5 крб., 10 алтин і 4 дєньги. Наступного дня на десяти підводах, в супроводі путивльця В. Бурого вирушили до Москви.

13 червня Ф. Вишняк мав відпускну аудієнцію у царя, а 14-го В. Бурий повіз путивльському воєводі М. Плещеєву грамоту Посольського приказу з наказом не затримувати українських послів, коли вони будуть повертатись додому через Путивль, а давши провожатого, доправити їх до кордону. 24 липня Плещеєв повідомляв Москву, що посли виїхали з Путивля на Конотоп.

Після битви під Зборовом (5—6 червня 1649 р.) дипломатична діяльність гетьманського уряду пожвавилась. Велись переговори не тільки з Польщею і Кримом, а й з Туреччиною, Молдавією, Семиграддям. Щоб з'ясувати ситуацію на Україні царський уряд посилає туди посольство на чолі з Г. Нероновим.

23 жовтня Неронов прибув до Путивля, а наступного дня воєвода С. Прозоровський написав в Ромни, щоб прийняли посольство і відправили далі. 27 жовтня Прозоровський одержав лист роменського сотника В. Роменкова, про готовність прийняти посла. Того ж дня Г. Неронов у супроводі 15 дітей боярських і 15 путивльських козаків залишив Путивль. За верству від Ромен його зустрів отаман Ю. Михайлов, «а с ним под знаменем конных человек 50». В Ромнах посольство одержало на дорогу хліб, м'ясо вино, пиво, фураж для коней і в супроводі провожатих 30 жовтня виїхало до Чигирина.

Поверталось посольство тим же шляхом. 14 грудня воно було в Ромнах, а 18-го — в Путивлі. До Путивля його супроводжував

сотник Ф. Вороновський і 20 козаків. Г. Неронов передав воєводі С. Прозоровському лист Б. Хмельницького, який розрядний піддячий Г. Богданов зразу ж повіз до Москви. Ф. Вороновський з козаками були відпущені додому, а через деякий час і Г. Неронов відбув до столиці.

14 серпня 1650 р. путивльські воєводи С. Прозоровський і І. Чемоданов одержали грамоту Посольського приказу, в якій повідомлялось, що до Б. Хмельницького направляється В. Унковський. Йому наказано дати підводи, провожатих і відправити до «первого литовського города» з листом до тамтешніх властей. Воєводи зв'язались з Ромнами.

16 серпня В. Унковський виїхав з Москви і 6 вересня був у Путивлі. Через тиждень тут він одержав із столиці грамоту, в якій наказувалось по дорозі до Чигирина заїхати до Лубен і зустрітись з «вором Тимошкою» Акундіновим, який перебував тоді на Україні, видаючи себе за сина бувшого царя В. І. Шуйського.

16 вересня в супроводі 30 чоловік В. Унковський виїхав з Путивля на Ромни. За 6 верст від Ромен його зустрів роменський отаман В. Шокун, писар і 50 козаків. Отаман і писар зійшли з коней, підійшли до посла, вітали й питали про здоров'я. Потім направились в місто. «А у города, — повідомлялось в Москву, — стояли по обе стороны пешиме люди без ружья». Одержавши в Ромнах все необхідне, В. Унковський 19 вересня виїхав на Лохвицю.

Після поразки в битві під Берестечком (18—20 червня 1651 р. Б. Хмельницький активніше ставить питання перед царським урядом про воєнне співробітництво і перехід України під протекторат Росії. В липні 1651 р. на березі р. Росови біля містечка Маслів Став рада козацької старшини вирішила послати до Москви ще одне посольство. В серпні посольство було відправлене. Його очолили С. Савич, Л. Мозир і І. Золотаренко. Посли одержали лист Б. Хмельницького до путивльських воєвод з проханням зустріти і швидко відпустити їх до Москви.

Через 2 дні після від'їзду послів до табору Хмельницького прибув путивлець В. Бурий і мав зустріч з гетьманом, під час якої той говорив, що і він, гетьман, і все його військо хочуть бути під «государевою высокою рукою в вечном холопстве».

Повертаючись додому, В. Бурий одержав лист від С. Савина, написаний в Лубнах, з проханням почекати послів в Ромнах, щоб разом їхати до Путивля. Але В. Бурий хотів швидше повідомити путивльські власті про наближення послів і поїхав прямо до Путивля. Звідти він повіз звістку про них до Посольського приказу.

В Путивлі посланців гетьмана зустріли як належить. 8 верес-

ня Б. Хмельницький листом дякує воєводі С. Прозоровському за те, що той «послов наших, которие до его царского величества пошли, ласкаве принявши і корм їм давши, до его царского величества виправив». Гетьман просить воєводу поклопотати перед царем «жеби наши тие посли, як найпрудшей повернулися до нас, щоб ми, обачивши і впрозумівши милостивую ласку его царского величества, знову і других послов до его царского величества выслали...».

21 вересня українські посли розповіли в Посольському приказі про Берестецьку битву і ситуацію на Україні. Незабаром вони від'їхали до Чигирина. 24 листопада Б. Хмельницький знову дякує С. Прозоровського «за оказанную ласку послам нашим і за любов «ко нам показанную» і повідомляє, що «посли наші здорови за ласкою Божею і потіхою прибили».

У відповідь на посольство С. Савича російський уряд в жовтні 1651 р. посилає до Б. Хмельницького В. Унковського. Воєводі С. Прозоровському в Путивль надсилається грамота з наказом «ево из Путивля отпустить к гетьману с провожатыми тотчас, и в литовский порубежный город, куды податнее, к державцу или к урядникам отписать». Крім того Унковський в Путивлі повинен отримати відомості про те, де знаходиться гетьман, чи в Чигирині, чи десь при війську в таборі.

Щоб дізнатись про місцеперебування Хмельницького, до Чигирина відправляється путивлець С. Литвинов. 1 грудня він повернувся і повідомив, що гетьман з нетерпінням чекає посла в Чигирині. Після цього В. Унковський відправився на Україну.

22 січня 1652 р. до Путивля прибув наказний полковник Полтавського полку І. Іскра, який за дорученням Б. Хмельницького направлявся до Москви. Іскра вручив воєводі Ф. Хілкову лист гетьмана з проханням сприяти його послові. В ньому, зокрема говорилось: «Вислявши посланца свого Івана Іскру ко его царскому величеству в пилних справах, ...пилно просимо вашей милости, абисте ваша милость одному корму не жаловали, там едучому і назад поворочаючому, і ничим оного не бавили».

Одержавши лист і довідавшись, куди і чого полковник зі своїми супутниками їде, Ф. Хілков відправив послання гетьмана в Посольський приказ (його повіз Р. Монлоков), а 24 січня відпустив і гетьманських послів. 22 березня вони мали аудієнцію у царя.

Між тим Б. Хмельницький з нетерпінням чекав повернення посольства. Воно повинно було привести відповідь на питання про перехід України під захист Росії. 20 березня він пише листа воєводі Хілкову, в якому висловлює тривогу з приводу відсутності звісток про посла і він не знає «чи жив чи не жив». Гетьман про-

сить путивльського воєводу повідомити «коїх ради діл так долго бавится і ко нам не поворочает, с певною відомостю от его царского величества».

Ф. Хілков одержав лист Б. Хмельницького 26 березня і відповів, що І. Іскра знаходиться в Москві і «отпуск будет ему вскоре». 12 квітня гетьман повідомляв воєводу, що посольство уже повернулось.

В 1653 р. дипломатичні зносини між Україною і Росією надзвичайно активізуються. В травні через Путивль до Москви проїжджає посольство К. Бурляя і С. Мужиловського, а в червні до Чигирина — посольство А. Матвеєва.

В серпні до Путивля прибуває посольство Б. Хмельницького на чолі з Г. Яцкевичем. Гетьман пише воєводі Ф. Хілкову: «В пильних справах посланцов ниших посилаючи до великого государя его царского величества з грамотами, просили, даби їх не задержав, твоя милость, отпустил скоро до Москви, там едучих і назад к нам поворочаючих, і любов к ним приятельскую указал».

Того ж місяця до Путивля прибуло російське посольство І. Фоміна. Воєвода Ф. Хілков дав йому підводи і в супроводі дітей боярських І. Щоголіва і С. Танкова відправив на Ромни. На відстані в одну версту від Ромен послів зустрів отаман Т. Клепаченко з невеликим почтом козаків (9 чоловік). При наближенні посольства всі позлазили з коней і вітали прибулих. При цьому отаман вибачався за те, що зустрічає їх з невеликим почтом. Це від того, пояснював він, що всі роменські козаки з миргородським полковником Г. Сохновичем відправились у військо до Б. Хмельницького. 12 серпня, одержавши харчі на дорогу і підводи, посольство виїхало на Лохвицю.

2 жовтня 1653 р. до Путивля прибули посли: дяк М. Бредихін і стольник Р. Стрешньов. Від путивльського воєводи С. Пушкіна вони вимагали, щоб він дав їм 10 путивльських дворян і дітей боярських, двох посадських людей і негайно відправив до найближчого українського міста, попередньо зв'язавшись з його урядовцями.

Одержавши все необхідне, посольство наступного дня залишило Путивль і 4 жовтня прибуло в «порубежное литовское село Карабутово». Верств за п'ять від Карабутового послів зустрів наказний отаман В. Іванов з прапором і двадцятьма кінними козаками. Послів вітали злізши з коней і пішки провели до відведеного їм двору. Отаман вибачався, що мало людей зустрічало посольство. Причина та, що всі козаки з сотником С. Семеновим перебували у війську під Білою Церквою.

5 жовтня посли виїхали до М. Красного. Далі на Прилуки — Пирятин—Жолнин—Чигирин.

Поверталось посольство через Ромни—Хмелів. 6 січня 1654 р. воно було в Путивлі. Його супроводили чигиринські козаки. Давши чигиринцям «государево жалованье», посли відпустили їх додому, а самі наступного дня виїхали до Москви.

1 жовтня 1653 р. за наказом царя Олексія Михайловича в Москві збирається Земський собор, щоб вирішити, нарешті, питання про Україну. На соборі говорилось про те, що польський король Ян Казимір порушив присягу, дану українському народу, в якій він обіцяв захищати його віру. Навпаки, він сам «на православную христианскую веру греческого закона восстал, и церкви божии многие разорил, а в иных унию учинил». Щоб не допустити переходу українців у підданство Криму або Туреччини, а також враховуючи неодноразово висловлені побажання представників різних станів українського суспільства, щоб московський царь взяв їх під свій захист, собор постановив: гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке з містами і землями прийняти під царську високу руку. Царь затвердив цей приговор.

Наступного дня до Б. Хмельницького була послана грамота з повідомленням про рішення собору, а в Москві почали готувати спеціальне посольство для поїздки на Україну.

88885

Через кілька днів «велике посольство» було сформоване. До нього ввійшли представники вищої адміністрації і приказні люди. 7 стольників, в тому числі князі Г. Г. Ромодановський, Ф. В. Бутурлін, Ф. М. Барятинський і ін., окольничий і намісник муромський І. В. Олфер'єв, думний дяк Л. Лопухін, голова московських стрільців А. Матвєєв, піддячні, стряпчі, перекладачі і ін. Очолив посольство боярин і намісник тверський В. В. Бутурлін. Посольство охороняли 200 стрільців.

Посли повинні були вручити Б. Хмельницькому булаву, прапор, ферезію (чоловічий одяг з довгими рукавами), шапку горлатну (зроблену з горлової частини шкіри хутрового звіра) і соболів різної вартості на суму в 1500 крб. Сину гетьмана Тимофію і писарю І. Виговському — соболів на 500 крб. Крім того, Виговському мали дати таємно соболів на 200 крб. Дарунки хутром призначались київському митрополиту, єпископу чернігівському, архимандриту печерському, полковникам, осаулам, сотникам и иным, кому доведетца».

З дворцевих запасів одержано 106 відер меду п'яти сортів, рибу (білуга, осетрина, лосось, білорибиця) і борошно.

9 жовтня 1653 р. Посольський приказ відправив путивльському воєводі С. Г. Пушкіну грамоту, в якій повідомляв про відправку

на Україну посольства і наказував писати негайно в найближче прикордонне українське місто, щоб там прийняли послів з честю, дали їм харчі, підводи, провідників і відправили до гетьмана не затримуючи. Сам же воєвода теж повинен був забезпечити послів підводами, провідниками і відправити до першого українського міста, пославши з ними із путивльських дітей боярських «добрых и знающих 10 человек».

Через деякий час урядовці із Ромен і Карабутово повідомили путивльського воєводу, що в їх містах для російських послів «корм и подводы готовы и ожидают их с радостью».

9 жовтня посольство з харчами і дарунками вийшло із Москви і рушило по маршруту: Калуга—Болхов—Карачев—Севськ—Путивль. Регалії для гетьмана (булаву, прапор і ін.) повинні були вислати пізніше. В селі Кричино Севського повіту Бутурлін одержав царську грамоту, яка наказувала перебувати в Путивлі до того часу, поки не будуть прислані булава, прапор, ферезя і шапка, необхідні для церемонії приведення України під руку царя.

1 листопада посольство прибуло до Путивля. Тут виявилось, що стрільцям А. Матвеєва «пищального ручного зелья и свинцу из государевой казны на Москве не дано». Довелось воєводі Пушкіну із путивльських запасів видати кожному по фунту пороху і свинцю.

Прибувши до Путивля, посольство опинилось в досить невизначеному становищі. Не відомо було, куди їхати далі, бо ніхто не знав, де перебуває Б. Хмельницький. Російські посли — стольник Р. Стрешньов і дяк М. Бредихін, які перебували в Чигирині, ніяких відомостей не давали.

7 листопада Бутурлін одержує грамоту з Москви з наказом відправити до Чигирина посланця на пошуки гетьмана. Якщо Хмельницький там, то він повинен був повідомити, де буде зустрічать російське посольство. Якщо його в Чигирині немає, то про послів повідомити його сина Юрія. Цар забороняв Бутурліну виїжджати за кордон, не маючи звістки від Хмельницького.

До Чигирина Бутурлін відправив піддячого Г. Старкова з двома путивльськими козаками. Один з них повинен був зразу ж повернутись з інформацією про стан справи.

Нарешті в середині листопада ситуація почала прояснятися. 17 числа в Путивль прибули із Смілого (нині Роменського району) козаки К. Войтенко і І. Давидов з вістями від чигиринського полковника В. Томиленка. Він писав, що в Чигирин їхати не треба, тому, що «город малой и траву саранча поела, а где саранча и не поела, и тут от засухи хлеб не родился, и хлебом и кормом в

тех местах скудно». Пропонувалось їхать спочатку в Сміле, а звідти до Переяслава через Красне і Прилуки, поскільки «те места жилые и хлебные, людских и конских кормов везде много, также и за подводами мотчанья (затримки) нигде не будет». В Переяславі і чекать Б. Хмельницького. Сам же гетьман, повідомляв Томиленко, стоїть з військом під Баром. Незабаром прибули вісті і від Г. Старкова з Чигирина, які підтвердили інформацію про місцеперебування гетьмана.

І грудня з Києва приїхав піддячий Я. Портомоїн і повідомив, по чуткам, що Б. Хмельницький вислав до В. Бутурліна миргородського полковника Г. Сахновича і що той поїхав до Переяславля, а звідти до Путивля вирушив кальницький полковник І. Федоренко.

3 грудня Федоренко був уже в Путивлі. Він привіз Бутурліну листа від Б. Хмельницького, написаного ще 8 листопада. Гетьман пропонував посольству «до звороту нашого промешкать в Переяславі».

5 грудня полковник Федоренко попросив Бутурліна відпустити його з Путивля, щоб визначити і підготувати маршрут проїзду до Переяслава. В Путивлі залишились два його козаки, які повинні були дати знати полковнику, як тільки посольство залишить Путивль.

Але виїхати з Путивля посольство ніяк не могло, бо необхідні для церемонії в Переяславі булава, прапор, ферезя і горлатна шапка не були прислані. Почали писати в Москву, щоб прискорити справу.

17 грудня прийшла царська грамота, в якій повідомлялось, що гетьманські регалії уже вислані, але знамено в дорозі «подмокло и от того попортилось». Царь наказав зробити нове, яке буде послане навздогін. Бутурліну давалась порада: якщо зустріч з Хмельницьким відбудеться до одержання нового прапора, то треба пояснити причину його затримки, якщо ж після — то про історію з прапором не згадувати.

Наступного дня привезли, нарешті очікувані регалії. Тут виявилось, що булава теж має дефект — «в гнездах четырех искорок нет». Не було і нового прапора, але відкладати виїзд не стали. 20 грудня, після більш ніж півторамісячного перебування в Путивлі «велике посольство» залишило місто і взяло курс на найближче порубіжне українське містечко по дорозі на Переяслав — Карабутове (нині село Конотопського району). Там його чекав полковник І. Федоренко.

Але того ж дня в дорозі трапилась непередбачена зупинка. На відстані в 10 верст від послів наздогнав гінець від Р. Стрешньо-

ва і М. Бредихіна з Чигирина з вістю про те, що Б. Хмельницький нібито помирився з поляками на умовах Зборівської угоди. Це могло корінним чином змінити відносини між Україною і Росією. Тому Бутурлін дав наказ посольству зупинитись, закласти табір і послати до Карабутова стрілецького сотника В. Чудуєва з вимогою, щоб полковник І. Федоренко прибув і прояснив ситуацію.

Але наступного дня з Чигирина приїхав піддячий Г. Старков, який привіз лист від Б. Хмельницького і генерального писаря І. Виговського, писані 21 грудня в Корсуні, в яких говорилось, що миру з поляками не було і бути не може. А вночі примчав полковник І. Федоренко і повідомив, що гетьман буде в Переяславі на Різдво (25 грудня) або зразу ж після нього.

Рано-вранці 22 грудня посольство знімається з табору і прямує до Карабутового. На відстані в 10 верств від містечка його зустрів син полковника І. Федоренка Тимофій з сотнею козаків на конях і з прапором. Наблизившись до послів, всі злізли з коней і пішки підійшли до них. Тимофій повідомив, що зустрічає їх за наказом гетьмана. Потім всі відправились в Карабутове.

23 грудня в Карабутові в церкві чудотворця Миколи рождественський протопоп Андреян та благовіщенський диякон Олексій провели богослужіння во здравіє царя Олексія Михайловича і його сім'ї. В ньому взяли участь священники і диякони Чудова і Сави Сторожевського монастирів, які знаходились при посольстві. «И в то время были в церкви многие люди мужского полу и женского, — говориться в офіційному звіті про поїздку послів, — и видя то, что молили Бога о государском многолетнем здоровье, великою радостю радовались и плакали на радости, чтоб Господь Бог велел им быти всем под государевою высокою рукою».

Того ж дня путивльські козаки А. Мазильов і І. Колотилін повезли стольнику Р. Стрешньову і дяку М. Бредихіну лист В. Бутурліна, в якому повідомлялось, що посольство перейшло російсько-український кордон і прибуло «в черкаской городок в Карабутов», а звідси піде на Переяслав. Одночасно був відправлений лист до Хмельницького, щоб він повідомив, коли прибуде в Переяслав.

23 грудня посольство залишило Карабутов і 31 грудня в'їхало в Переяслав. Наступного дня, 1 січня 1654 р., сюди доставили новий прапор для гетьмана, з наказом залишити старий, підмочений при посольстві, а потім привезти в Москву.

6 січня 1654 р. в Переяслав прибув Б. Хмельницький, 8 січня відбулась відома Переяславська Рада, яка оформила акт переходу України під протекторат Росії.

На початку лютого 1654 р. посольство через Ніжин, Борзну, Конотоп поверталось до Москви. На відстані в 3 верстви від Конотопу його зустрічав сотник конотопський з сотнею козаків і прапором. Тут же був сотник з Підлипного, теж з сотнею козаків і прапором. Біля міських воріт послів зустрічали міщани з хлібом і сіллю. Переночувавши в Конотопі, посольство 4 лютого прибуло в Путивль, а наступного дня виїхало до Москви.

* * *

Після Переяславської Ради населення України почали приводити до присяги на вірність Московському царю. На той час в Україні замість колишніх повітів, староств, воєводств склались нові територіально-адміністративні одиниці — полки. По всіх полках для прийняття присяги роз'їхались російські урядовці.

Та частина території Сумщини, яка раніше була у складі Речі Посполитої, тепер входила до Миргородського, Ніжинського, Полтавського і Прилуцького полків.

В Миргородському полку присягу приймав царський стольник М. Воєйков і піддячий Г. Іванов. Присягу склали в Ромнах: сотник, отаман, осавул і 170 козаків, в Глинську — сотник, отаман, писар, війт, бурмістр, 37 козаків і 75 міщан; в Липовій Долині — отаман, 2 війти, 2 бурмістри, соцький, 62 козаки і 103 міщани; в Смілому — сотник, отаман, осавул, хорунжий, війт, бурмістр, соцький, 183 козаки і 93 міщани.

В Ніжинському полку цією справою займались стольник М. Дмитрієв і піддячий Мартинов. Присягу склали в Конотопі сотник, писар, осавул, хорунжий, шляхтич, бурмістр, 3 земських старости, 14 козацьких отаманів, 615 козаків, 513 міщан; в Глухові — сотник, 2 писаря, осавул, хорунжий, 36 козацьких отаманів, 4 земських старост, бурмістр, 548 козаків і 236 міщан; в Кролевці — сотник, 2 писаря, осавул, хорунжий, 8 козацьких отаманів, 2 земських старости, 393 козаки і 273 міщани.

В Полтавському полку присягу приймав стольник А. Спасителєв. Її склали в Куземині сотник, осавул, отаман, 2 писарі, війт, 115 козаків і 175 міщан; в Груні — сотник, отаман, осавул, писар, війт, бурмістр, 89 козаків.

В містечку Карабутове (Прилуцький полк) склали присягу сотник, отаман, війт і 158 козаків та міщан. Прийняли її стольник В. Колтовський і піддячий Ф. Рязанцев.

Джерела і література

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. М., 1954, Т. 2, 3.

Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962.

Дипломатична служба Богдана Хмельницького. Хроніка 1648—1657 років. — Жовтень, 1988, № 8, 9, 11, 12; 1989, № 1.

КРАВЧЕНКО В. І.
(м. Лебедин)

ДО ПИТАННЯ ПРО ДАТУ ЗАСНУВАННЯ І ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ МІСТА ЛЕБЕДИНА

В історичній і краєзнавчій літературі нагромадилось уже чимало досить суперечливих версій щодо дати заснування і походження назви міста Лебедина. Справа в тому, що ці відомості часто базуються на місцевих легендах і переказах, або навіть на прикрих непорозуміннях. Мета цієї доповіді — шляхом порівняльно-критичного аналізу з'ясувати найбільш імовірну версію і, таким чином, наблизитися до істини.

Серед найдавніших джерел з історії Слобідської України надзвичайно цікавими є описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. В усіх цих описах зустрічається одна й та ж сама дата заснування Лебедина — після 1653 року: «Построенъ после 1653 году, а какими подлинно людьми съ начала населенъ не известно»*; «Построенъ после 1653 года, точнаго же времени не отыскано»**; «Построенъ после 1653 года, а когда именно не известно»***. Більш точної конкретизації в цих документах немає.

Оригінальну версію походження назви міста Лебедина подає у своїй знаменитій «Истории государства Российского» М. М. Карамзін. В 1 томі він розповідає про пересування на Захід фінського племені угрів (мадьярів), «...которые обитали некогда близ Урала, а в їх веке на Восток от Киева, в стране Лебедии, может быть в Харьковской Губернии, где город Лебедин напоминает сие имя»****. У примітках до цього місця історик коментує різні джерела, в яких згадувалась Лебедія. Зокрема, він посилається на візантійського імператора і історика Константина VII Багрянородного, який писав, «...что в стране Лебедии, названной так по имени знаменитейшего Воеводы Угорского, Лебедия, течет река Хингил: вероятно, Ингул или Ингулец... Область Угров не простиралась ли от Харьковской Губернии до порогов Днепровских и до устья реки Ингульца? Оттуда могли они иметь сообщение с Дунайскими Болгарами, о котором упоминают Византийские Летописцы между 829 и 842 годами... Тунман искал Лебедии в верховье Ингула, в бывшем Киевском Воеводстве..., где монастырь и лес доныне именуются Лебединским...»*****. Дійсно, в сучасній літературі назва «Лебедія» («Леведія») використовується на означення давньої історичної області, яка охоплювала пониззя Дону і південно-східну частину території теперішньої України на Схід, а, за деякими даними, також на Захід від Дніпра. Однак, версію щодо походження цієї назви, висунуту Константином Баг-

рянородним і підхоплену М. М. Карамзіним, не можна вважати доведеною, бо воєводу Лебедія (Леведіаса) сучасна наука не визнає за історичну особу. Деякі дослідники виводять назву «Лебедія від грецького слова «лібадіон», що означає «вода», а також «степ»******. Що ж стосується міста Лебедина і Лебединського монастиря, то вони виникли на багато віків пізніше згадуваних подій IX століття.

Дуже близьку до істини версію щодо заснування міст Слобідської України запропонував видатний український історик М. І. Костомаров у біографічному нарисі «Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький». Говорячи про трагічні наслідки Берестецької поразки і невигідні для України умови Білоцерківського миру 1651 року, історик пише: «Зрозуміло, що такий мир не міг довго втриматися. Населення Південної Русі не хотіло бути поневоленим панами, багато людей втікало до Московської держави на слободи... Цього року переселенців виявилось незрівняно більше, ніж раніше... Малороси почали переселятися у великій кількості у привільні степи Московської держави з берегів Дніпра, Бугу та інших місць. Вони спалювали свої хати і стодоли, щоб не діставалися ворогам, складали на вози своє збіжжя і вирушали великими гуртами шукати нової України, де б не було ні ляхів, ні жидів. Загони польського війська заступали їм дорогу; українці проривалися з рушницями і навіть гарматами на нове місце проживання. Тоді скоріше ніж за півроку у прикордонних областях з'явилося багато малоруських слобід, з яких виросли деякі значні міста: так засновано було Суми, Корочу, Білопілля, Охтирчу, Лебедин, Харків та інші. Поселенці вибирали по можливості безпечні місця — і тому здебільшого поблизу боліт, які заважали татарам робити раптові набіги»*******. Цієї ж версії дотримувалися також видатні українські історики Д. І. Багалій і Д. І. Дорошенко. Перший у своїй «Історії Слобідської України» писав: «...у 1651 р. ми бачимо перше велике переселення народу... Тоді козацтво поосажувало слободи на московських грунтах в Слобідничі — і от від того часу стали осажуватися Суми, Лебедин, Харків, Охтирка і усі слободи козацьким народом»********. Другий у «Нарисі історії України» писав: «Погром козацького війська під Берестечком у 1651 р. й розчарування народних українських мас у успішності боротьби проти Польщі викликав новий еміграційний рух на схід за московську гряницю. Цілі тисячі козаків із родинами й майном посунули в межі московських володінь. Московський уряд дуже радо зустрічав нових переселенців, відводив їм обширні пустопорожні землі, дозволяв зберігати свій козацький устрій і внутрішню автономію. Він був радий цим воєнним колоністам, які своїми слободами утворювали оборонний вал далеко

надійніший, ніж колишні укріплені лінії. За дуже короткий час були засе́лені нові міста: Суми, Лебедин, Харьків, Охтирка й велике число слобід, від яких цілий край дістав назву Слобідської України або Слобожанщини»*********.

Багато цікавих нотаток з історії Лебедина залишив місцевий краєзнавець О. В. Білик. Ось деякі з них: «В XVII столітті велика кількість населення правобережжя Дніпра, тікаючи від утисків польської шляхти, вирушила на схід і почала оселятися на вільних землях «Дикого поля». Втікачі оселялися великими партіями переважно біля річок, або озер, засновуючи населенні пункти. В цей час, точніше — в 1652 році, був заснований Лебедин... В справах колишнього Лебединського повітового училища, заснованого в 1804 році, був документ, в якому зазначалось, що першим отаманом осадчим, тобто ватажком загону черкас, які осіли на місці сучасного Лебедина, був Коваленко. Існує місцевий народний переказ, згідно якого разом з черкасами прибули в Лебедин на поселення дві вдови з дітьми — Одарка і Стеха, від яких пішли поширені в місті прізвища — Одарченки і Стешенки. Восени 1658 року місто увійшло в козачий реєстр під назвою «Лебяже місто». Походження назви міста виникло від назви «озера Лебединого», на якому нібито в давнину водились лебеді»**********. Тут потрібні деякі пояснення і корективи. Черкасами росіяни називали українських переселенців із Задніпрів'я. Очевидно також, що й сама назва Лебедин пішла від однойменної назви села на Черкащині (нинішній Шполянський район).

Суперечливі відомості знаходимо в історико-краєзнавчому нарисі К. М. Дудченка, і В. Є. Тичини «Лебедин»: «На початку XV століття Російська держава почала будувати полосу опорних укріплень на своїх південних кордонах. Так виникають сторожові міста: Воронеж, Ливни, Єлець, Оскол, Валуйки, Курськ, Белгород, а в 1616 році і Лебедин... Починаючи з 1616 року, протягом майже 40 років, тривало будівництво сторожі і міста Лебедина. Після возз'єднання України з Росією Лебедин став відігравати значну роль як військово-адміністративний опорний пункт у боротьбі з Кримським ханством. В «Белгородской сметной ведомости» за 1678 рік вказується, що місто Лебедин побудовано на річці Вільшанці 1652 року. Цю дату можна вважати офіційною датою заснування міста. Першими будівниками фортеці і міста Лебедина були служилі люди, що входили до складу сторожі»**********. В першій частині наведеної цитати маємо справу з прикрою авторською помилкою: шановні автори нарису переплутали наш Лебедин з російським містом Лебедянь (нині — районний центр Липецької області). Дійсно, це місто засноване було на початку XVII століття (за іншими даними — в 1662 році), але з Лебедином не має нічо-

го спільного, крім близької назви. В другій частині цитати мова йде таки про наш Лебедин, але є одне істотне застереження — місто будували не «служилі люди», а козаки-черкаси.

Отже, які можна зробити висновки?

1) Місто Лебедин засноване в 1652 році (в історичних документах ця дата зустрічається частіше, порівняно з іншими — 1616 р., 1653 р., 1654 р., 1655 р., 1658 р. і 1659 р.).

2) Назву свою воно одержало не від назви озера Лебединого, а від назви однойменного села на Черкащині або на Київщині. Переселенці з Придніпров'я часто несли з собою на Слобожанщину свої рідні топонімічні назви (аналогічно з'явилися назви приміської слободи Кобижча під Лебедином, річки Вільшанки, сіл Вільшаної й Межиріча).

* — «Топографическое описаніе Харковскому намесничеству 1785 года» //«Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.». К., 1991, стор. 90.

** — «Топографическое описаніе Харьковскаго наместничества съ историческимъ предуведомленіемъ» //Там само, стор. 53.

*** — «Описаніе городовъ Харьковского наместничества 1796 года //Там само, стор. 184.

**** — Н. М. Карамзин. «История государства Российского», том 1. М., 1989, стр. 101—102.

***** — Там само, стр. 251.

****** — «Радянська енциклопедія історії України», том 2, К., 1970, стор. 552.

******* — М. І. Костомаров. «Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький //«Галерея портретів» того самого автора. К., 1993, стор. 152.

******** — Д. І. Багалій. «Історія Слобідської України». Х., 1990, стор. 25.

********* — Дм. Дорошенко. «Нарис історії України», том 11. Мюнхен, 1966, стор. 216.

********** — О. Білик. «Нотатки з історії Лебедина» //Газ. «Соціалістичне життя», 1957 р., № 30.

*********** — К. М. Дудченко, В. С. Тичина. «Лебедин». Х., 1974, стор. 4—5.

ЛЕПЕШКИН А. Д.
(Путивль)

ИЗ ИСТОРИИ МОЛЧАНСКОЙ СОФРОНИЕВОЙ ПУСТЫНИ

Исполнилось 450 лет первому летописному упоминанию[1] Путивльской Молчанской Рождество-Богородицкой Печерской мужской общежительной Софрониевой пустыни.[2] В грамоте царя Алексея Михайловича от 11 марта 1653 года говорится: «Волею Божьею, на место сие приидоша от киевских пределов два отшельника — монаха и обретше на древнем монастырищи малу пещеру и обновиши ю, живяху в ней».[3]

К Софрониевой пустыни прилегало болото Молче, от которого получила название и сама обитель, расположенная на горе Чуд-

ной. Болото, по преданию, было когда-то непроходимым и над ним всегда тишина, нарушаемая иногда криками попавшего в трясину человека или животного.[4]

Автор историко-статистического описания Софрониевой пустыни, составленного в апреле 1837 года, делает предположение, что начало свое пустынь возымела вскоре после крещения Руси при великом князе Владимире. После разгрома Киева в 1240 году два инока пришли на место Софрониевой пустыни и на Чудной горе они нашли пещеру бывших подвижников. Ее обновили и поставили икону Божией Матери, принесенную с собой. После них более ста лет пустынь была необитаемой. Только путивльские бортники иногда заглядывали сюда.

18 сентября 1405 года один из бортников на Чудной горе был поражен необыкновенным явлением. На высоком дереве он увидел икону, сиявшую чудным светом и услышал голос, повелевающий устроить на том месте церковь в честь Богородицы. Бортник известил жителей Путивля и они поспешили на место явления иконы. Были здесь многие чудеса и исцеления больных. Первоначально там была устроена небольшая часовня, а затем по ходатайству путивлян и с разрешения великого князя Василия Дмитриевича при митрополите всея Руси Киприане построена церковь и основан монастырь.

По поводу же наименования пустыни Печерской следует заметить, что название это она получила от бывших в ней и доныне сохранившихся пещер, где монахи укрывались не только от холода и дождя, но и от вражеских набегов. В древнейшей писцовой книге Путивля и его уезда (1626—29 годы) мы находим Печерскую волость, где располагалась пустынь.[5]

С незапамятного времени в черте путивльской крепости находился двухэтажный храм, принадлежавший древней Молчанской пустыни, и был ее городским подворьем по примеру некоторых знатнейших обителей, имевших в Москве и других больших городах свои часовни и подворья для приезда настоятелей и монастырских людей. в 1591—93 годах это подворье обращается в самостоятельный Путивльский Молчанский монастырь.[6]

В 1592 году крымские татары разорили пустынь. Не успев оправиться как следует от этого погрома, обитель в 1605 году была разграблена и опустошена поляками при появлении первого самозванца в Путивле. Настоятель пустыни Пафнутий с малочисленною братией перешел в Путивльский монастырь, как место более безопасное от вражеских разорений. Туда же были перенесены из пустыни все святыни и святая чудотворная икона Молчанской Богородицы.

В 1653 году по ходатайству путивлян пустынь была возобновлена. В 1656 году строителем пустыни был назначен старец Софроний. Биографические сведения о нем крайне скудны. Известно, что в мире его звали Стефан Батоврин, родом из Путивля, «знатный купеческий человек». Это был старец строгой жизни, характера предприимчивого и решительного. Он положил прочное начало процветанию пустыни и добился от патриарха Никона полной ее самостоятельности, которой она с 1605 по 1656 год не имела, а была присоединена к Путивльскому монастырю. Неусыпным его попечением приобретены были тогда для пустыни леса, земли, сенокосы, заведены сады и огороды. Овощи и фрукты из этих садов и огородов поставлялись в столицу к государеву столу.

Царь Алексей Михайлович от 13 февраля 1671 года писал путивльскому воеводе князю Волконскому, чтобы «путивльской пустыни строителя Софрония впредь не высылали б в Москву, к нему Государю, а отпускали бы его в свободное ему время и давали ему подводу до Москвы на провоз разнаго овощия и садового деревья на царский обиход».

Софроний до самой кончины своей, последовавшей в декабре 1692 года, трудился над становлением пустыни и его именем впоследствии она справедливо названа.

При Софронии с 1672 года был здесь послушником и здесь же принял пострижение замечательный историк-публицист, мыслитель и общественный деятель Симеон Агафонникович (в монашестве Сильвестр) Медведев.[7] Он родился 27 января 1641 года в семье небогатого курского купца Агафонника Лукича. Подростком Семен начал помогать отцу и матери Стефаниде содержать своих младших сестер и братьев, подрабатывая «на площади», т. е. составляя желающим письма и деловые бумаги в артели «площадных подьячих». Здесь толкового подростка приметил думный дьяк Разрядного приказа Семен Заборовский, проезжавший через Курск по делам. Он забрал Сильвестра с собой. После обучения Медведева призвали на службу в приказ Тайных дел — личную канцелярию царя Алексея Михайловича (1659). В 1665 он поступил в училище, открытое в Заиконоспасском монастыре учителем царских детей, выдающимся поэтом и просветителем Симеоном Полоцким, стал старостой и любимым учеником Полоцкого. После окончания училища Медведев выехал в 1668 на съезды с послами Швеции и Речи Посполитой в свите знаменитого дипломата А. Л. Ордина-Нащокина. Сотрудничество и симпатия к Нащокину дорого обошлись Медведеву — он был сослан в Софрониеву пустынь. «Место — красотою, уединением и изобилем над иныя сицевыя места богатаго; аще бы един изъят был страх военный»,

— писал Сильвестр Полоцкому в одном из писем. Был сослан в Чудов монастырь оклеветанный игуменом Романом старец Софроний. Ходатаем за него выступил С. Медведев. В письмах своих к князьям Григорию и Михаилу Ромодановским 25 мая 1677 года он писал, что «без него (Софрония), конечно, Путивльская путынь, за неимением добраго строителя, разорится». И ходатайство Медведева увенчалось успехом.

Медведев настойчиво учился, штудировал присланным друзьями книги, вел обширную переписку. Келейные книги Сильместра послужили базой для создания библиотеки пустыни. К 1910 году в ней насчитывалось более 4000 книг. В Курском краеведческом музее хранятся 8 книг С. Медведева. После снятия опалы Медведев участвует в создании московской Славяно-греко-латинской академии — всесословного высшего учебного заведения для подготовки просвещенных деятелей государства и церкви, занимается переводами, издательской деятельностью. В качестве придворного поэта политически поддерживал Софью — царственную ученицу С. Полоцкого. После свержения ее Медведев был объявлен вторым после Ф. Л. Шакловитого государственным преступником. Медведев бежал в Софрониеву пустынь к Софронию, которого в свое время облагодетельствовал. Тот ласково принял своего благодетеля и немедленно выдал властям. После года заточения и пыток Сильвестра Медведева казнили как чернокнижника и колдуна (1691 год).

В 1672—1675 годах в Софрониевой пустыни пребывал и был диаконом Карион Истомин, уроженец Курска и свойственник С. Медведева. Истомин в сборнике силлабических стихов, поднесенном в 1681 году царевне Софье, прославлял «науку свободну», призывал устроить высшую школу. В «Книге вразумления» наставлял мудрости 11-летнего Петра Первого. Составил стихотворные иллюстрированные «Малый букварь» (1694) и «Большой букварь» (1696), характеризующую науки стихотворную энциклопедию «Полис», правила поведения школьников в стихах «Домострой». Одним из первых в Росси признал необходимым обучать грамоте не только мальчиков, но и девочек.

В 1744 году Софрониеву пустынь посетила императрица Елизавета Петровна во время шествия своего в Киев и всемилостивейше пожаловала обители тысячу рублей.

С января 1779 года Софрониевой пустынью управлял личный друг светлейшего князя Г. А. Потемкина архимандрит Феодосий. Причем архимандритский сан был пожалован Феодосию персонально от Екатерины Второй. Он почил 9 декабря 1802 года и был погребен в пустыни. Отец Феодосий был крайне милостив к ближ-

нему и сострадателен к бедным. Он возобновил завет древних старцев: питать всех притекающих в обитель богомольцев, наипаче немущих.

Софрониевой пустыни принадлежали крестьяне сел Новая Слобода, Линев(ныне Линово), деревень Калищи, Бывалина и других. В этих населенных пунктах жителей называют «горюнами». Во второй половине XVII столетия бежали они сюда из Белоруси, находившейся тогда под гнетом польско-литовских панов. От засилья католической к родной православной вере бежали сюда белорусы. «Горе и нужда» заставили их переселиться в Путивльский уезд.[8] Диалект, обычаи, бытовые детали представителей белорусской диаспоры в Путивльском районе и сегодня представляют интерес для специалистов. Выдвигаются и другие версии о происхождении термина «горюны», как, например, у И. М. Рябинина[9], что так называли монастырских крестьян за угнетение их монахами, однако это неправильно.

При Молчанской Софрониевой пустыни в 1915 году были устроены бесплатные столовые, в которых было отпущено паломникам, беженцам и местным бедным жителям до 60 тысяч бесплатных обедов и столько же ужинов. На счет пустыни содержалось в особом помещении 65 беженцев. Был открыт приют для детей-сирот воинов, где содержалось 15 сирот. Они обучались в монастырской школе. За счет пустыни были оборудованы мастерские, в которых при участии детей школьного возраста изготавливались обувь и белье для воинов. В пользу общества Красного Креста пустынь пожертвовала 10 тысяч рублей и ежемесячно отчисляла по 240 рублей на содержание курского монастырского госпиталя.[10]

...Вечером 15 февраля 1918 года под праздник Сретение в Софрониеву пустынь прибыл вооруженный отряд Путивльского ревкома для изъятия монастырских ценностей и сделал ошибку, сразу не приступив к делу, а отложив до утра. Монахи успели за ночь припрятать все основные ценности и кроме того один из них напал ночью на часового, пытался обезоружить его, но был убит. Скрылся и казначей монастыря. Когда утром прибыло подкрепление из Путивля, то в пустыни и во всех храмах за незначительными исключениями, никаких ценностей не было найдено.[11]

По данным на 17 декабря 1926 года на месте Софрониевой пустыни располагалась исправительно-трудовая колония для детей «Новый Мир», где находилось 79 человек (61 мужского и 18 женского пола).[12]

К настоящему времени частично уцелели подземные пещеры

Иоанно-Предтеченского скита, надвратная Покровская церковь 1757 года, трапезная конца XVII века, настоятельский корпус 1911 года и ограда с воротами.[13] Наиболее впечатляет туристов подземная часть — пещерные лабиринты из ходов, келий и ниш-аркасолий для захоронений. Скитская пещерная церковь хорошей архитектуры, вместимостью до 150 человек. Простота скитской церкви создавала особый молитвенный настрой у чающих уединения.

И особое место расположения и некоторая изучаемая созданная вековыми иноческими подвигами аура все время манят к себе все новых и новых паломников.

ПРИМЕЧАНИЯ.

1. Описание Софрониевой пустыни и скита при ней. Автор неизвестен, год издания предположительно 1910, место издания предположительно Путивль. Книга хранится в библиотеке Путивльского историко-культурного заповедника.

2. Палладий, игумен. Историко-статистическое описание Молчанской Рождество-Богородицкой Печерской мужской общежительной Софрониевой пустыни и состоящего при ней Скита во имя пророка, предтечи и крестителя Господня Иоанна, находящихся в Курской епархии. Москва, 1895 (страниц 179, иллюстраций — 6 листов. Шифры экземпляров в Российской государственной библиотеке 320 9
А Е).
492 17

3. Описание Софрониевой пустыни...

4. Из воспоминаний старожила села Горки Грамотина Ивана Степановича, 1915 года рождения.

5. Историческая летопись Курского дворянства. Составил член Императорского С.-Петербургского Археологического Института А. А. Танков. Издание Курского дворянства, том 1, Москва, 1813 год.

6. Путивльский Молчанский Печерский монастырь (Курской губернии). Составил П. Преображенский. Москва, типография И. Ефимова, Большая Якиманка, д. Смирновой — 1884 г.

7. Чистяков Е. В., Богданов А. П. «Да будет потомкам явлено...». Очерки о русских историках второй половины XVII века и их трудах. Глава 8 о Сильвестре Медведеве: «Промышление общих добр нелестное». М., изд-во Ун-та Дружбы народов, 1988.

8. XX. Курская губернія. Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1862 года. Изданъ Центральнымъ статистическимъ комитетомъ министерства внутреннихъ дѣлъ. Санктпетербургъ, 1868.

9. Рябинин И. М. История о Путивле, уездном городе Курской губернии. Путивль, типография М. И. Дьяконовой, 1911 год, стр. 72.

10. Экономический обзор Курской губернии за 1915 год.

ЛЕПЕШКИНА Е. Н.
(Путивль)

РАЗВИТИЕ ТОРГОВЛИ В ПУТИВЛЕ И ФОРМИРОВАНИЕ ПУТИВЛЬСКОГО КУПЕЧЕСТВА В XIX — НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Путивль, в отличие от многих небольших провинциальных городов России, в XIX — начале XX веков являлся центром ожив-

ленной торговли промышленными и сельскохозяйственными товарами. Организатором торговли выступало местное купечество. Процветанию торговли в Путивле способствовало географическое положение города, лежащего на путях, ведущих во многие города России и Украины. К примеру, Ромодановский шлях вел отсюда через Ромны, Лохвицу, Кременчуг. Этот путь был настолько удобен, что им пользовались как транспортной дорогой еще в конце XVIII века. Из Путивля в Белгород пролегала старая посольская дорога, пересекавшая Ворсклу и Муравский шлях.[1]

В этот период Путивльский уезд входил в состав Курской губернии. Крупнейшей социальной прослойкой в крае являлось крестьянство, составлявшее 80 процентов от общей численности населения. В городе же проживали представители различных сословий: дворятство, духовенство, мещане, купцы, разночинцы...

К концу XIX века население края значительно увеличилось за счет миграции — до 160 тысяч. В самом Путивле проживало тогда 9 тысяч человек.[2] Многие села уезда славились своими мастерами по дереву, металлу, глине.

Бойкое развитие торговли в городе способствовало формированию в Путивле потомственных купеческих династий. Путивльское купечество, как и в целом российское, делилось на три гильдии. Деление на гильдии введено еще при Петре I. Критерием при определении гильдии являлся имущественный ценз. С 1794 года до 1861-го он оставался неизменным для всех гильдий: для третьей — от 2 до 8 тысяч рублей, для второй — от 8 до 16, а для первой — от 16 до 50 тысяч рублей.[3] Хотя до этого на протяжении девяноста лет этот ценз пересматривался и менялся несколько раз.

В 1861 году произошли радикальные изменения в организации гильдейского купечества — оно стало составной частью буржуазии. С 1863 года доступ в купечество был открыт для выходцев из всех сословий, существовавших в России. Для этого необходимо было уплатить все повинности по прежнему сословию, ежегодно платить гильдейский сбор (с первой гильдии — 500 рублей, со второй — 150 рублей, а третья была ликлидирована) и другие виды промыслового налога. Однако свидетельства первой гильдии могли приобрести лишь представители крупной буржуазии, платившие основной промысловый налог в размере 500 рублей, а второй гильдии — средней буржуазии, платившей налог в размере от 50 до 500 рублей. Остальные купцы входили в разряд мелочных торговцев.[4]

Первогильдейское купечество в Путивле формировалось постепенно. Так, еще в конце XVIII века мелкие торговцы Иван Батоврин, Филипп Юрьев, Григорий Красавин, Павел Скоробогатый,

Михаил Кирпичев, Николай Курдюмов, Григорий Калугин, объявившиеся с капиталом в 500 рублей каждый, предки которых были торговыми людьми, начинали свой торговый промысел товаром местного производства: мылом, салом, жиром, медом, конопляным семенем, полотном. Затем стали пополнять свои прилавки товарами, которые привозили из других губерний: сыром, шерстью, солью, валеной рыбой, семенем подсолнечника, чаем, кофе, табаком, олией.

Со временем капитал этих лавочников возрос в несколько раз, что дало им право вступить в гильдейскую организацию и приобрести свидетельства купцов сначала третьей, а затем второй гильдии. Лишь потомки этих купцов через три десятилетия стали первогильдейцами.[5]

Источником формирования купечества первой гильдии в Путивле были различные социальные слои: разночинцы, крестьяне, священнослужители, а также иногородние купцы. Путивль в этот период являлся своеобразным аккумулятором капитала. К обогащению, легкой наживе в Путивле рвались представители многих сословий. Особенно удачливые лавочники всеми силами стремились перейти в гильдейское купечество, как например это удалось Николаю Наливайко (с. Ширяево), Ивану Лепешкину (д. Марьяновка), Павлу Авдиенко (с. Грузское), Василию Золотареву (с. Крупец), Петру Кононенко (с. Череповка).[6]

Финансовое положение путивльских купцов первой гильдии было более жестким относительно других городов России. Только в 1821 году свидетельство купцов первой гильдии приобрели 12 купцов. Среди них три брата Пономаревы — Иван, Матвей и Михаил, торговые ряды которых сохранились и поныне в районе путивльского рынка; Василий Беляев с тремя сыновьями — Николаем, Фатеем и Михаилом; Иван Блинов и Николай Кононыхин, прибывшие в Путивль из Калужской губернии; Иван Томилин, прибывший из Могилевской губернии, и другие. Число первогильдейцев постепенно возрастает. В этом же 1821 году возобновили свидетельства второй гильдии 215 купцов, а третьей — 132.

Характер торговой деятельности путивльского купечества в этот период приобретает новый оттенок: скупая хлеб и пеньку большими партиями у крестьян на ярмарках, купцы перепродают их с барышом оптовым торговцам. А накануне земельной реформы купцы все чаще практикуют бартерный обмен. Хлеб и пенька, которыми был богат Путивльский край, обмениваются на конопляное масло, сукно, кожи, мелкий пушной товар. Некоторые первогильдейцы, а именно Фатей Беляев, Семен Горбовцов, Матвей

Суворов налаживают взаимовыгодные контакты по обмену товарами с купцами из Англии и Германии.[7]

После реформы 1861 года в целом по России были подорваны все условия для существования замкнутого купеческого сословия, а также ликвидирована третья гильдия, что внесло некоторые изменения и в жизнь путивльского купечества. Заметно сократилось число вступающих в первую гильдию. По данным за 1863 год, свидетельства купцов I гильдии получили только три семьи: вдова Мария Алексеевна Беляева с шестью сыновьями, Яков Васильевич Ефремов с тремя сыновьями и Никанор Яковлевич Сахаров с двумя сыновьями. Число купцов II гильдии пополнилось купцами отмененной третьей гильдии.[8] В общем за 1863 год в путивльской организации гильдейского купечества насчитывалось 382 человека.[9]

В 1870 году в число первогильдейцев влились крупные купцы-предприниматели. Среди них: переехавший в Путивль сын потомственного глуховского купца Николай Артемьевич Терещенко, арендовавший Шалыгинский и Крупецкий свеклосахарные заводы у князя Александра Ивановича Барятинского; путивльский потомственный купец Александр Васильевич Науменко, содержавший табачно-махорочную фабрику, где перерабатывались панские табаки Черниговской и Полтавской губерний; коллежский асессор Андрей Иванович Львов, владевший песочно-сахарным заводом в с. Бочечках; владелец большой хлебопекарни в Путивле Александр Осиевич Федер; штабс-капитан Павел Сергеевич Курдюмов, владевший сахарным заводом в с. Казацком.[10]

С 1874 года наблюдается спад в гильдейской купеческой среде. На этот год первогильдейцами стали лишь четыре купца. Свидетельства купцов II гильдии удалось возобновить лишь 226 купцам.[11] На снижении числа гильдейских купцов сказались различные факторы. Одним из основных был рост непомерных налогов, сумма которых превысила все ожидания: с купцов I гильдии — 342 рубля, второй — 264 рубля.[12] Сказалась и конкуренция, царившая в купеческой среде. Некоторые из гильдейских купцов выехали из города и стали сельскими лавочниками, как, например, потомственный путивльский купец Михаил Николаевич Елфимов, открывший лавку в д. Бунякиной Новослободской волости.

По данным на 1897 год, в Путивле насчитывалось 58 магазинов и 145 различных лавок, не считая пивных и винных погребков.[13] Центральная улица города — Курская являлась средоточием всевозможных торговых операций. Здесь держали свои магазины в основном купцы I гильдии: Максим Золотарев — ювелир-

ный магазин, Михаил Брянцев — магазин посуды и предметов религиозной принадлежности, Иван Пономарев — торговые ряды с промышленными и продовольственными товарами, Яков Беляев — магазин промтоваров, Николай Голубков — писчебумажный магазин, Василий Кузнецов — бильярдную и трактир.

На других улицах находились небольшие магазины, лавки и лавочки. Продавали в них «красные» и всякие нужные для жизни товары: мясо, крупы, муку, сахар, конфеты, деготь, керосин, и прочее. Среди лавок было много таких, которые была рассчитаны на массового покупателя.

Но особенно притягательную силу имел в 90-е годы XIX века путивльский рынок. Его популярность давала возможность как путивльским, так и иногородним купцам иметь большую прибыль от сбыта товаров. На Торговой площади четыре раза в год происходили ярмарки: Сретенская 28 февраля, Пятницкая в десятую пятницу по Пасхе, Афанасьевская 2 мая, Семенская 4 октября.[14]

Ярмарки были очень шумными, веселыми, собирающими на площади более 10 тысяч лиц различных сословий. Эти ярмарки были для жителей Путивльщины и своего рода большими праздниками. Праздник начинался с обхождения многочисленной свиты путивльского духовенства и народа с хоругвями по Торговой площади. Лишь после этого ярмарка считалась открытой по-настоящему. Затем все зависело от продажи оптовых товаров, особенно пшеницы, гречки, сахара. Оптовики получали плату, делали закупки для будущих оборотов и ярмарка начинала свой путь.

Чтобы представить ассортимент и обороты, достаточно привести выписку из отчета о ярмарке за 1886 год: «Привезено товаров: сахаром, чаем, кофе — до 25 тысяч рублей, железом, конской сбруей, деревом, посудой — до 40 тысяч рублей, сукном и мануфактурой — до 70 тысяч, виноградными винами — до 50 тысяч рублей, водкой — до 85, рыбой и солью — до 45, салом и кожами — до 20, рогатым скотом — до 120 тысяч рублей. Всего оборота с кредитом было до полумиллиона. А по вывозу — до 300 тысяч рублей».[15]

Путивльские ярмарки относились к разряду средних. Однако по товарообороту они уступали не на много ярмаркам большим, например, Успенской в Харькове или Троицкой в Сумах, обороты которых в 1886 году составляли 725 и 817 тысяч рублей.[16]

Великорусские товары на путивльских ярмарках имели преимущества перед иностранными, потому что были дешевыми из-за того, что дешев был их провоз (без пошлин). Поэтому на ярмарках путивльских подавляющая часть покупателей приобретала де-

шевые товары — безделушки, изделия кустарей и ремесленников, религиозную атрибутику, образки, свечи, пряники, конфеты и яблоки.

Базары проходили в Путивле два раза в неделю, по средам и пятницам. Хотя рынок и не славился стабильностью цен, жизнь в городе была сытая и дешевая. Фунт сала стоил 22 копейки, сахара 10, гречки 9, мяса 18, чаю от 1 до 2 рублей, бутылка шампанского до 2,5 рубля, аршин домотканного полотна до 45 копеек, сукна до 70 копеек, сапоги до 5 рублей, овчинный тулуп до 10 рублей, сани 3, телега до 6 рублей, а сотня горшков до 1 руб. 50 коп. серебром.[17]

Купцы из Путивля бывали с торгом во многих городах как Российской империи, так и за ее пределами. В купеческой среде были свои авторитеты. Это были те, которые не только копили и берегли капиталы, но и тратили их на благотворительные цели. Как это делали уроженец Путивля, московский купец I гильдии Николай Степанович Маклаков, путивльский купец I гильдии Григорий Николаевич Курдюмов, Яков Фатеевич Беляев и многие другие. И отрадно, что деяния лучших представителей купечества Путивльщины не остались бесследными в истории их родного города.

ПРИМЕЧАНИЯ.

1. Соловьев С. М. Сочинения. Книга IV. История России с древнейших времен. М., «Мысль», 1989, стр. 65—66.
2. Энциклопедический словарь. Брокгауз Ф. А. и Ефрон И. А. С.-Петербург, 1896, т. 33, стр. 57.
3. Аксенов А. И. Генеалогия московского купечества XVIII в. (Из истории формирования русской буржуазии). М.: Наука — 1988, стр. 23.
4. Советская историческая энциклопедия. М., 1963, т. 4, с. 442.
5. Адрес-календарь. Курск, 1850, стр. 29.
6. Суворин А. С. Вся Россия. С.-Петербург, 1895, стр. 546.
7. Государственный архив Курской области (далее ГАКО): ф. 184, оп. 1, д. 1236, л. 1.
8. Памятная книжка Курской губернии. Курск, 1863, стр. 162.
9. ГАКО: ф. 184, от. 1, д. 4347, л. 1.
10. ГАКО: ф. 184, оп. 1, д. 3729, л. об.
11. ГАКО: ф. 186, оп. 1, д. 4184, л. 1.
12. ГАКО: ф. 4, оп. 1, д. 750, л. 1.
13. Адрес-календарь. Курск, 1897, стр. 74.
14. Адрес-календарь. Курск, 1886, стр. 28.
15. Материалы для географии и статистики. СПб, 1887, стр. 82.
16. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків, 1990, стр. 142.
17. Материалы для географии и статистики. СПб, 1887, стр. 84.

МАКАРОВА Л. А.,
МАКАРОВА В. А.
(Суми)

З ІСТОРІЇ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУМЩИНИ

Незвичайну щедрість проявила історія до нашого краю. На Сумщині народились композитор А. Гусаковський, поети П. Воронько, П. Грабовський, О. Олесь, кобзарі Є. Адамцевич, Є. Мовчан, І. Іванченко, примножили славу співаки П. Білинник, Б. Гмиря, А. Мокренко. Сумщина споконвіків приваблювала до себе музиканців, художників, письменників. Приїздили сюди М. І. Глінка, М. А. Римський-Корсаков, тут писали свої твори П. І. Чайковський, С. В. Рахманінов, І. Ю. Рєпін, В. Л. Боровиковський, черпали натхнення Г. Сковорода, Леся Українка, А. П. Чехов, Ф. М. Достоєвський, О. І. Купрін, Т. І. Шевченко...

Колискою культури стало місто Глухів, яке дало світові композиторів М. С. Березовського, Д. С. Бортнянського, Ю. О. Шапоріна, живописця А. П. Лисенка. З цим містом пов'язано ім'я російського мислителя і письменника-енциклопедиста XVIII століття Я. П. Козельського. У різний час у Глухові бували М. В. Ломоносов, Д. І. Фонвізін, М. В. Гоголь, Марко Вовчок.

Широкий історичний матеріал дозволяє відтворити епоху правління останнього гетьмана України, «президента імператорської Академії наук» графа К. Г. Розумовського (з 1751 року). Прагнення гетьмана відтворити у своєму помісті подобу царського двору сприяло народженню першого в Україні театру, трупа якого складалась із запрошених іноземних та російських артистів, а також місцевих кріпаків і козаків. Хорова та інструментальна капели Розумовського з успіхом виступали в Петербурзі при дворі. За свідченням одного із царських службовців, хорової капели, подібної гетьманській, «...в Росії до цієї пори не існувало». При дворі гетьмана співав талановитий музикант із Запорізької Січі Григорій Білоградський. У Глухові жив і працював Г. М. Теплов — відомий письменник і композитор, державний діяч, наставник К. Г. Розумовського, якого навчав грі на скрипці.

Примножив заслуги батька син гетьмана А. К. Розумовський, що служив послом у Відні. Він був знайомий з Й. Гайдном, В. А. Моцартом, а Людвіг ван Бетховен присвятив йому ряд творів (3 квартети, 2 симфонії). А. К. Розумовському належить величезна заслуга у розповсюдженні західноєвропейської музичної культури на Україні і в Росії, пропаганді творчості Бетховена. Збереглась багатюща для того часу нотна бібліотека Розумовських — понад 2000 творів.

Майже 40 років у Глухові існувала перша в Росії та в Україні співоча школа, яка була відкрита за наказом цариці Анни Іоаннівни від 14 вересня 1738 року. Протягом двох років півчих навчали також грі на скрипці, гуслях, бандурі. Щорічно 10 кращих вихованців по закінченню школи направляли в Петербург — в Придворну капелу. За роки свого існування школа випустила понад 300 хористів для служби в співочій капелі у столиці.

Славу Глухову принесли його талановиті сини М. С. Березовський та Д. С. Бортнянський, які стали в один ряд з кращими представниками світової музичної культури, заклали основи національного музичного мистецтва. На жаль, далеко не все створене ними збереглось до наших днів. Музикознавцям-дослідникам вдалось відшукати кілька хорових концертів Бортнянського, а рукописну копію Сонати для скрипки і чембало Березовського розшукав М. Степаненко у музичному відділі Національної бібліотеки в Парижі.

Серед популярних композиторів першої половини XIX століття, які своєю різнобічною творчою діяльністю сприяли розвитку української національної культури, стало відомим ім'я М. А. Маркевича — етнографа, історика, поета, композитора і піаніста. Він народився в Дунайцях Глухівського повіту. Маркевич поклав початок новому напрямку в українській фортепіанній музиці, який характеризувався зверненням до народної пісні та популяризації її у вигляді легких аранжувань для фортепіано.

Бував у Глухові Т. Г. Шевченко. Перебування поета на Сумщині залишило глибокий слід у серцях багатьох людей. Дружба поєднувала Кобзаря з братами Лазаревськими, Залеськими, з П. О. Кулішем, братами-кріпаками з Груні (нинішнього Охтирського району) Ткаченками, кріпаком князя Голіцина художником П. М. Соколовим...

Під час перебування у Лихвині — 7 червня 1859 року — Шевченко створив поезію «Ой по горі роман цвіте», яка вперше була надрукована в 1860 році в альманасі «Хата» під заголовком «Пісня»; а по дорозі з Сумщини в Пирятин народився вірш «Ой маю, маю я оченята». До цих поезій зверталось багато композиторів: М. Лисенко, Я. Степовий, П. Сениця, Є. Юцевич, Г. Гладкий («Ой по горі роман цвіте»), В. Сокальський, Т. Шутенко, П. Щуровський («Ой маю, маю я оченята»). Маючи витончений музичний слух і чудову пам'ять, поет робив фольклорні записи (біля 60 пісень), що відрізнялись точністю, фіксуванням характерних для кожної місцевості особливостей. У Гарівці (нині село Шевченкове Конотопського району) ним записано народні пісні «Ходить собі по церковці» та «Теши, сину, ясенину».

Багато сторінок музичної культури Сумщини пов'язано з ім'ям П. І. Чайковського. Перший приїзд композитора на Україну відбувся влітку 1864 року. Приятель Олексій Голіцин запросив його в Тростянець, у свій маєток. Тут Чайковський створив симфонічну увертюру «Гроза» (за однойменною драмою О. М. Островського).

У 70-ті роки Петро Ілліч майже щорічно гостював у Низах. З господарем маєтку М. Д. Кондратьєвим він познайомився в 1864 році в Тростянці, а в 1870 році, під час зимового перебування в Москві, поміщик запросив Чайковського до себе на літо в Низи, що в 20-ти кілометрах від Сум. У Низах композитор пише підручник «Руководство к практическому изучению гармонии», працює над операми «Опричник» та «Кузнец Вакула», над частинами Другої та Третьої симфоній.

До Петра Іллича в Низи приїздили його брати-близнюки Анатолій та Модест, композитор-аматор С. І. Донауров, консерваторська учениця Ганна Левенсон, яка деякий час навчала грі на фортепіано дочку господарів Діну. Гостював у Низах поет О. М. Апухтін, на його вірші Чайковський написав 6 романсів, серед них — «Забыть так скоро», «День ли царит». З глибокою симпатією ставився Петро Ілліч до господаря садиби і присвятив йому п'єсу для фортепіано «Вечерние грезы», його дружині Марії Сергіївні — «Салонный вальс», дочці Діні — «Вальс-безделушку», а гувернантці — відомий «Сентиментальный вальс».

П. І. Чайковський провів на Сумщині в цілому сім місяців. Кілька днів жив у Конотопі у старшого брата Миколи Іллича, залізничного інженера (в травні—червні 1871 року), проїздом був у Сумах. Відомо 36 листів, написаних композитором із Тростянця та Низів.

З ім'ям видатного російського композитора пов'язано місто Лебедин. Тут провів літо 1893 року Сергій Васильович Рахманінов. У січні 1892 року юний композитор з другом співаком Михайлом Слоновим гастролював у Харкові, де і познайомився з купецькою сім'єю Лисікових. Вони запрошують Рахманінова провести літо в Лебедині, в їх садибі. Дбайливі господарі для Серьожі побудували в саду альтанку, в якій він працював.

Яке плідне було лебединське літо! Серед створених романсів — перлина вокальної літератури «Не пой, красавица» на вірші О. Пушкіна, «Уж ты, нива моя» на вірші О. Толстого (цей романс присвячений господині садиби Є. Н. Лисіковій). Тут написано Фантазію (картини) для двох фортепіано в 4 руки, Духовний концерт «В молитвах неусыпающую Богородицу», п'єси для віолончелі, скрипки. Після повернення в Москву Рахманінов поз-

наймив П. І. Чайковського зі створеною в Лебедині фантазією для оркестру «Утес», до основи якої покладено оповідання А. П. Чехова «На пути». Твір сподобався Петру Іллічу і він збирався його виконати взимку 1894 року в Петербурзі, а також під час гастролів по Європі. Але через декілька днів — 25 жовтня — Чайковський помер...

Екземпляр «Утеса» з автографом Рахманінов передав Чехову. Саме Рахманінов став засновником музичної чехіани, навіть мав задум створення опери «Дядя Ваня». Про глибоку духовну спорідненість Чайковського, Рахманінова і Чехова свідчать слова Сергія Васильовича: Чайковський «був одним з найчарівніших митців і людей, яких я коли-небудь зустрічав. Він визначався дивовижною делікатністю розуму. Він був скромний, як скромні всі істинно великі люди, і простий, як мало хто буває (я зустрічав ще одну людину, котра в усьому схожа на нього, це був Чехов)».[1]

Двічі перебував на Сумщині Антон Павлович Чехов. Сюди він приїхав завдяки рекомендації Чайковського та за порадою музиканта Іваненка. Перебування Чехова влітку 1888—1889 рр. у маєтку Линтварьових на Луці в Сумах було оточене музичною атмосферою: це і музика, що постійно лунала в домі, і дружба з прихильниками Чайковського, які гостювали тут — флейтистом О. Г. Іваненком, віолончелістом М. Р. Семашком, поетом О. М. Плещеєвим, сином господині Г. М. Линтварьовим, чудовим піаністом.

Багато ще сторінок музичної культури Сумщини залишилось поза межами даного матеріалу. Так, зовсім недавно відкрили архів відомої за кордоном співачки Євфалії Іванівни Хатаєвої, яка деякий час жила в Охтирці, потім емігрувала з Росії. Особливий інтерес викликає її щоденник.

Сумщина вплинула на творчі долі великих людей, які збагатили музичну культуру нашого краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зінькевич О. Якби Чехов був музикантом... — К., 1980. — С. 88.
2. Історія української дожовтневої музики. Загальна ред. та упор. О. Я. Шреєр-Ткаченко. — К.: Музична Україна, 1969.
3. Народицький А. М. Сторінка життя великого композитора. (П. І. Чайковський на Сумщині) — К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1973.
4. С. Рахманинов. Литературное наследие. — В 3-х т. — М.: Сов. композитор, 1978.

МАСОЛ Л. М.
(Київ),
ЧУПРИНА М. С.
(Чернігів)

ГЛУХІВ — ЦЕНТР МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ У XVIII СТ.

З 1708 року Глухів став резиденцією гетьманів Лівобережної України, тут знаходилися всі установи гетьманської адміністра-

ції. Це стало вирішальним фактором поступового ставлення у місті культурно-мистецького осередку, зумовило розквіт музичної культури та освіти.

Під впливом досягнень західно-європейського музичного мистецтва на Україні протягом XVI—XVII ст. поширився багатоголосний (партесний) спів, який пізніше за допомогою українських митців був перенесений до церков і монастирів Росії. Від середини XVII ст. розпочалися систематичні набори (добровільні або примусові) знавців партесної музики — співаків, регентів, композиторів. У 1651—1652 рр. з Києва, котрий уславився високою хоровою культурою, відправлено до Москви декілька груп співаків на чолі з регентами. Згодом цією справою почали опікуватися архієреї та гетьмани. Так, наприклад, на замовлення царівни Софії 1682 року Чернігівський владика Лазар Баранович вибрав з-поміж своїх хористів і відправив до царського двору; 1688 року гетьман Іван Мазепа послав шість співаків з київської лаври і Братського монастиря. За образним висловлюванням П. О. Козицького, з Півдня до Росії «рінув безперервний музично-співацький потік» до царських, патріарших, а згодом і приватних капел.[1]

З метою задовольнити потребу царського двору у музикантах-професіоналах та з ініціативи гетьмана Данила Апостола (який неодноразово одержував подібні замовлення і доручення) була заснована Глухівська музична (співацька) школа. Царські укази визначили напрям її діяльності і стали підставою для «ордера» П. Румянцева 1737 року: «Понеже по именному ея и. в. указу повелено учредить в Глухове небольшую школу..., в которую набирать со всей Малороссии из церковников и с казачих и с мещанских детей, и с прочих и содержати всегда в той школе от двадцати человек, и при том сыскать искусных мастеров из иностранных и малороссиян и оных учеников обучать и струнной музыке, того ради войсковой канцелярии генеральной, куды надлежит подтвердить, чтобы регента такого, который бы червероголосному и партесному пению действительно был искусен и другие также бы кто школьников и струнной музыке обучать смогли, сыскать и сыскав присланы были бы ко мне и содержаны будут на казенной коште».[2] Як бачимо з тексту наказу, передбачалося оволодіння учнями не тільки вокально-хоровою, а й інструментальною виконавською майстерністю. Важливо підкреслити всестановий характер запланованого навчального закладу. Утримуватися він мав за рахунок коштів, які надходили не з російських, а з українських прибутків.

У багатьох джерелах датою заснування школи вважається

1738 р., але є відомості про роботу школи з початку 30-х рр. (мабуть, вона почала діяти відразу після першого царського указу 1729 р. про необхідність створення такого закладу на Україні, хоча конкретні офіційні розпорядження щодо організації навчально-виховного процесу надійшли пізніше). Царський указ від 1 вересня 1738 р., згідно якого передбачалося п о б у д у в а т и школу, включав конкретні вказівки щодо залучення музикантів-педагогів — майстрів гри «на гуслях, на бандуре, на сприпице», котрі б навчали учнів «струнной музыке по ноте».[3]

В силу урядових розпоряджень в полках Лівобережної України було набрано понад вісімдесят хлопчиків різного віку (дорослих і малих), з них відібрано тридцять три — 29 для співу і 4 — для гри на музичних інструментах. Майбутніх музикантів привезли з Переяслава до Глухова і після нетривалого навчання в серпні 1738 року 11 чоловік з 19-ти підготовлених відправили до Москви разом з регентом Федором Яворівським.

Про організацію і характер занять збереглося небагато відомостей. Навчання тривало 1—2 роки залежно від здібностей і попередньої підготовки учнів. Опановувалися вокально-хорові вміння, зокрема одноголосного і багатоголосного співу, нотна грамота, гра на скрипці, бандурі та гуслях. Учні обов'язково співали в хорі Миколаївської церкви, брали участь у концертно-театральних заходах, котрі відбувалися при гетьманській резиденції.

Хоча рекомендувалося залучати вчителів з-поміж українських і зарубіжних митців, відомостей про роботу майстрів-іноземців не маємо. Окрім згаданого вже Ф. Яворівського з Глухівською школою пов'язана діяльність Гаврила Головні (1706—1786). Він народився в Глухові, навчався у священика місцевої церкви св. Анастасії і військового капеляна М. Бугаєвського, випускника Києво-Могилянської академії. Деякий час Г. Головня співав у Придворній капелі в Петербурзі, звідти його як досвідченого фахівця направляли на батьківщину для розшуку талановитих музикантів-співаків (серед них — студей Києво-Могилянської академії Г. Сковорода, майбутній філософ, поет, педагог, музикант). Після останнього такого відрядження (1743 р) Г. Головня «залишився на місці свого тестя» в Глухові (найбільш вірогідно — вчителювати в школі).[4] Тут він склав «Ірмологій» — збірку київських розспівів, яка вміщувала партесну азбуку під назвою «Начало познанія нот ірмолойного простаго пінія» (1752). Цей посібник належить до найбільш ранніх зразків методичної літератури для початкового навчання вокально-хоровому мистецтву і є важливою пам'яткою вітчизняної музично-педагогічної думки

(зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського).

Цікавою, але маловідомою є згадка про роботу в Глухівській школі поряд із вчителями лікаря,[5] що пояснювалося намаганням декотрих учнів навмисно пошкоджувати свої голоси, щоб не їхати до Петербурга (а можливо, взагалі не займатися співацькою діяльністю). З огляду на це варто нагадати, що у літературних джерелах нерідко зустрічаються приклади втечі набраних співаків з Росії, хоча були й випадки поїздок до російських столиць з власної ініціативи (особливо після блискучої кар'єри українського співака Олексія Розума, який став графом Розумовським).

Більшість вихованців Глухівської школи після закінчення навчання потрапляли до Придворної капели в Петербурзі, яка майже виключно складалася з українців і тривалий період очолювалася також українськими митцями (обидва з Чернігівщини), а саме: М. Полторацьким (1763—1795 рр., тобто понад 30 років) і Д. Бортнянським (1796—1825 рр., тобто також без малого 30 років). Інші залишалися на батьківщині, поповнювали місцеві хори й оркестри, театри, займалися педагогічною діяльністю. Навіть ті, що обирали професійну сферу далеку від музики, через різні форми аматорського музикування сприяли піднесенню української культури. Серед випускників — півчі А. Васильєв, М. Григор'єв, Г. Данилов, Ю. Кричевський, П. Русанович, Г. Федорів та ін. Випускники 1732 року Брилевський і Новицький служили в російській дипломатичній місії у Потсдамі. У Глухівській школі здобував освіту співак, гусляр-віртуоз, збирач фольклору В. Ф. Трутовський, який уклав першу друковану збірку народних пісень з нотами у 4 частинах (1776—1795), до якої увійшли 13 українських пісень.

Про навчання в Глухівській школі видатних українських композиторів М. Березовського і Д. Бортнянського існує багато легенд і переказів, але всі вони не мають достатнього документального підтвердження, виводяться головним чином із походження митців (обидва народилися в Глухові). Більшістю дослідників ці гіпотези вважаються стосовно першого композитора ймовірними, правдоподібними, стосовно другого — майже безперечними. Абсолютно протилежної думки відносно до загальноприйнятої версії дотримувався Д. Антонович, аргументуючи її таким чином: «Максим Березовський (1745—77) і Дмитро Бортнянський (1751—1825), як пишуть офіційні історіографи, народилися у Глухові. Це невірно. Обидва вони попали до Петербурга, до придворної капели, із глухівської школи й тому в паперах капели у петербурзьких канцеляріях їх записали, що вони з Глухова. Де ж во-

ни дійсно народилися, звідки їх привезли до глухівської школи — ми в дійсності не знаємо, як не знаємо місця народження хоч би й Лосенка, якого теж привезли до придворної капели із глухівської школи й теж записали, що він родом із Глухова».[6] Значну цінність щодо цього дискусійного питання мають знайдені В. Ф. Івановим архівні документи, які висвітлюють деякі факти з біографії батька композитора Степана Бортнянського, підтверджують присвоєння останньому військового звання козака глухівської сотні у 1755 році (Указ гетьмана К. Г. Розумовського).[7]

У літературі інколи подаються відомості про навчання у Глухівській школі Г. Сковороди і М. Полторацького, але вони не узгоджуються з очевидними подіями життя митців і вважаються маловірогідними.

Глухівська школа проіснувала кілька десятиліть і після переведення до Петербурга продовжувала функціонувати в рамках Придворної співацької капели. Остання з відомих сьогодні згадок про її діяльність відноситься до 1758 року: під час чергового набору частину співаків зразу ж відправили до Петербурзької капели, а решту — 13 осіб і одного «тенористого» — до Глухова.[8]

Протягом II половини XVIII—XIX ст. відтік найталановитіших молодих музикантів з України не припинявся. На Чернігівщині набори молоді проводилися частіше, ніж в інших регіонах України тому, що вона розташована найближче до Росії. У фондах Чернігівського обласного державного архіву зберігаються документи, (листи та рапорти офіційних осіб тощо), котрі відтворюють механізм, процедурні моменти цих заходів, містять інформацію про організаційні принципи і матеріальне забезпечення їх, а також назви міст і містечок, де вони проводилися, прізвища людей та інші цікаві факти з перебігу подій. Так, у справі про виконання завдання інспектором Петербурзької співацької капели М. Толстим у 1815 р. є матеріали, з яких дізнаємося, що серед 22 підготовлених до відправки малолітніх півчих з Чернігівської губернії були Василь Воскобойников і Яків Разум... (далі прізвище нерозбірливо) з міщан міста Глухова.[9] Відомо, що у 1838 р. пошук здійснював капельмейстер Придворної капели М. І. Глінка (автограф видатного російського композитора, список віднайдених співаків та ін. знаходяться у фондах).[10] Масштабами вражає кампанія 1843 року, яка охоплювала всі більшменш значні міста Чернігівського краю, зокрема Глухів.[11]

Грунтовний об'єктивний аналіз, враховуючи як позитивні, так і негативні моменти і наслідки, регіональні аспекти тощо, цього десятиліттями тривалого «донорства» української музичної культури ще чекає на своїх дослідників.

Співацька школа була не єдиним осередком музичної культури та освіти в гетьманській столиці. Ще з козацьких часів збереглися традиції військової музики. Оркестри зосереджувалися у полкових і сотенних містах, при них існували своєрідні школи: оркестранти-майстри передавали своїм учням набуті вміння гри на духових та ін. інструментах. З огляду на це показовою є подія обрання гетьманом України К. Розумовського. Під час церемонії 1750 року п'ять тисяч козаків виступили на вулиці Глухова під гру музикантів десяти полків. Далі їхав гетьманський оркестр «з іграніем на трубах».[12] Прибуття гетьмана в резиденцію наступного року відзначалося ще більшою урочистістю і розмахом: при в'їзді до Глухова козаки, вишикувані у два ряди, «отдавали честь гетьману з музыкою, битьем в литавры и со стрельбою», «войсковая музыка, игравшая марш, открывала шествие».[13]

Високою майстерністю уславилися оркестри, капели, театри, створені в маєтках Розумовських. Глухівська капела налічувала понад 40 високопрофесіональних музикантів, роговий оркестр складався з 36 осіб. До керівництва колективами залучалися відомі вітчизняні та зарубіжні майстри, в тому числі вихованець Києво-Могилянської академії співак і регент К. Юзефович, композитор духовної музики і регент А. А. Рачинський та ін. (Останній як кваліфікований фахівець неодноразово залучався до наборів співаків на Чернігівщині). На сцені глухівського театру К. Розумовського ставилися опери, комедії, в концертах і спектаклях виступали відомі співаки, серед яких вихованець місцевої школи С. Котляревський, бас Г. Білогородський, тенор Г. Марцинкевич та ін.

При Генеральній канцелярії існував хор канцеляристів — вихованців Києво-Могилянської академії, який вважався одним з найкращих у місті.[14] У приватному пансіоні Ганни Леянс учениці студіювали гру на фортепіано.[15]

Таким чином, глухівський мистецький осередок XVIII ст. мав велике значення в становленні професійного виконавства, розвитку української музичної культури і освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козицький П. О. Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування — К., 1971. — С. 72—73.
2. Шреєр-Ткаченко О. Я. Історія української музики. Ч. 1. — К., 1980. — С. 107—108.
3. Ефименко П. Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору // Киевская старина. — 1883. — Т. 6. май. — С. 170.
4. Історія української музики: в 6 т. — Т. 1. — К., 1989. — С. 427.
5. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1899. — С. 830.
6. Антонович Д. В. Українська культура. — К., 1993. — С. 429.
7. Іванов В. Ф. Дмитро Бортнянський. — К., 1980.

8. Киевская старина. 1891. — Т. 32, март. — С. 512—513.
9. Чернігівський обл. держ. архів. — Ф. 128, оп. 1, спр. 1253, арк. 9.
10. Там же, ф. 679, оп. 2, спр. 5116, арк. 18.
11. Там же, ф. 128, оп. 1, спр. 8716.
12. Історія української музики... Цит. вид., с. 350.
13. Васильчиков А. Семейство Разумовских. — Т. 1—2. — Спб., 1880. — С. 149—150.
14. Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия. — К., 1988. — С. 188.
15. Копержинський К. Музичне життя на Чернігівщині в II половині XVIII та на початку XIX століття. — К., 1927. — С. 86.

МИЦИК Ю. А.
(Дніпропетровськ)

НОВІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ СУМЩИНИ XVII—XVIII ст.

(за матеріалами польських архівосховищ)

Сумщина є однією з найвіддаленіших від Польщі областей України, однак в архівах сусідньої держави є чимало важливих джерел, які стосуються історії краю. Про деякі з цих джерел, виявлені нами в ході пошуків у польських архівосховищах (архівах, відділах рукописів бібліотек та музеїв), піде мова у даному повідомленні.

Насамперед слід вказати на колекцію українських рукописних збірників XVII—XVIII ст., яку в 1858—1860 рр. зібрав і вивіз із Чернігівщини польський історик-аматор Марцін Гожковський. Нині дана колекція зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії наук (БПАН) у Кракові. У цих збірниках зібрані оригінали та копії різноманітних документів, що стосуються переважно соціально-екномічної історії (універсали, накази, купчі та ін.). Так, у збірнику № 269 вміщено наказ ніжинського полковника Г. Гуляницького від 17(7).II.1658 р., у котрому від глухівського сотника вимагалося виконати волю гетьмана І. Виговського, а саме: передати у володіння Петропавлівському монастиреві у Глухові (в особі ігумена Уріїла Івановича) сіл Холопкова та Іваничі з підданними селянами, а також Стрільницький млин на р. Кленаві (арк. 16). У іншому збірнику (№ 270) знаходиться і сам універсал гетьмана, даний у Чигирині 9.II.(30.I).1658 р. (арк. 19). Тут же знаходиться привілей ніжинського полковника В. Золотаренка від 13(3).III.1662 р., даний козаку Марку Кимбаровичу на володіння с. Береза у глухівській сотні (арк. 40). Пізніше, 11(I).VIII.1665 р. сам гетьман Лівобережної України І. Брюховецький видав універсал, в якому відзначав військові заслуги глухівського «обивателя» Кимбаровича і звільняв за це його млин від податків (арк. 33). Гетьман Г. Многогрішний своїм універсалом від 7.III.(25.II.)1671 р. наказував конотопському сотнику передати двір одного з конотопських міщан

ігуменові Батуринського монастиря (арк. 45, 48). З Глуховом пов'язана біографія матері гетьмана І. Мазепи Марії-Магдалини. Про це свідчить універсал Мазепи від 19(9).VII.1690 р., котрим стверджувалося право Глухівського жіночого монастиря на с. Березу. Згідно з універсалом прохання черниць підтримала Марія-Магдалина «ігуменія дівочих монастирей Києво-Печерського и Глухівського, родителька и добродійка наша» (арк. 65). У листі Мазепи до боярина Т. М. Стрешньова від 22(12).IX 1705 р. пропонувалося розв'язання конфлікту через землю, що виник між ігуменом Петропавлівського монастиря у Глухові Мелетієм та поміщиком Малим. Цей конфлікт виник ще у 1670 р. за попередника Мелетія — ігумена Інокентія Биковського. (арк. 76). До речі, у іншому збірнику (№ 267) знаходимо копію грамоти царя Михайла Федоровича від 15(5).I.1614 р. про земельні маєтності під Путивлем, котру скопіював путивлець В. Д. Малий (арк. 1—2). Тут же знаходимо розписку путивльського «жителя» М. І. Малого та членів його сім'ї 1697 р. про передачу ними в оренду млина за 7 польських «чехів» Петропавлівському монастиреві. Ще одна їхня розписка 1698 р. була виставлена вже на 8 «чехів» та хліб, «мірою глухівською осмачка» (арк. 11—13). У збірнику № 261 є привілей Мазепи від 21(10).I.1702 р., котрим у володіння конотопському сотникові Андрію Кандибі надавалася земля на р. Сейм для збудування греблі (арк. 128). Поруч знаходиться й скарга сина А. Кандиби — Данила на козаків і селян с. Мужина (Глухівська сотня, Глухівський повіт), котрі 23(12).VIII.1777 р. вчинили масовий самовільний покос на його сіножатях біля р. Старої. Заподіяна шкода була оцінена скаржником у 250 однокінних возів. (арк. 124). У збірниках 264 та 272 зберігається ряд виписів з глухівських та кролевецьких міських гродських книг за 1663—1687 рр.

Ряд збірників стосується монастирських справ. У збірнику № 266 знаходиться лист ігумена Петропавлівського монастиря у Глухові Сильвестра Клинкевича від 30(20).VIII.1682 р., у котрому було розпорядження щодо млинів у с. Вязовку (арк. 13). У листі чернігівського архієпископа І. Жураковського до новгород-сіверського архімандрита 1729 р. вимагалося передати документи на землеволодіння для їхньої пересилки до Глухова (№ 276, арк. 2). Дуже важливим є свідчення про перебування у Глухові відомого церковного та культурного діяча Никодима, митрополита у Призрені (Македонія). Рятуючися від турків, він прибув у 1672 р. в Україну, де проживав у Чернігівщині, Батурині, Києві... З листа гетьмана І. Скоропадського до Никодима (від 3.III.(21.II.)1711 р.) довідуємося, що останній був ігуменом Пет-

роїавлівського монастиря у Глухові. Гетьман перед тим дав фундуш на землю для будівництва млина своєму «швагру», глухівському сотнику, але враховуючи скарги Никодима на «обиди й ущерб» монастиреві, обіцяв переглянути своє рішення (№ 276, арк. 21). Можна ще вказати на згадку про Путивль у листі російського дипломата Ордина-Нащокіна від 27(17).VI.1665 р. (Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. № 210, арк. 9—15).

Інші виявлені нами джерела розпорошені по різних архівосховищах Польщі. Вони стосуються переважно політичної історії. Тут слід відзначити важливу вказівку на перебування Б. Хмельницького у Путивлі. Український шляхтич С. Павша, котрий воював на боці Речі Посполитої, регулярно повідомляв новини з України командуючому литовськими військами Я. Радзивилові. 28.III.1654 р. у листі з Мозиря він характеризував напружену ситуацію, що склалася в Україні після Переяславської ради, через що гетьман і генеральний писар мусили навіть перевести свої сім'ї з Чигирина до Миргороду. Тоді ж Б. Хмельницький, за словами Павші, прибув до Путивля: «У цей же час сам зрадник (прибув) до Путивля і там змовлявся з цими московськими воєводами». (Воєводський держархів у Кракові. Зібрання Піночі, № 363, с. 997).

Ряд документів пов'язано з історією замовчуваної в радянській історіографії Конотопської битви 1659 р. Вкажемо, зокрема, на «авізи» з Бару від 28.VII.1659 р. (Ягелонська бібліотека у Кракові. Відділ рукописів, № 5, с. 894); лист великого канцлера литовського Кр. Паца до князя Б. Радзивила від 16.I.1659 р. (Архів головний актів давніх у Варшаві — АГАД, ф. «Архів Радзивілів, відд. 5, № 11209, с. 185). Особливу увагу привертають Віршована хроніка (БПАН, відділ рукописів, № 1275) та спеціально присвячена Конотопській перемозі німецька брошура («Gkündliche... Relation...»), видрукована у 1659 р., очевидно у Гданську (Національна бібліотека у Варшаві. Відділ мікрофільмів, № 23346). В основі даної брошури лежить лист гетьмана І. Виговського, писаний після закінчення першого дня битви 11(1).VII.1659 р. до коронного обозного А. Потоцького. Цей лист нам вдалося виявити в АГАД (ф. «Архів Радзивілів, відд. 5, № 18111, арк. 28—30). Є ще дві німецькі друковані брошури 1659 і 1660 рр., присвячені Конотопській битві, але в їх основі лежать інші джерела (Національна бібліотека у Варшаві. Відділ мікрофільмів, № 19820, А. 387).

В деяких документах йдеться про наскоки ординців на Сумщину. Так ічнянський сотник М. Романенко написав два листи напри-

кінці грудня 1661 р. відповідно до ніжинського полковника В. Золотаренка та князя С. Шаховського, повідомляючи їх про те, що 19 грудня повз Ічню кромчало кілька сот ординців, що повертались з-під Конотопу на Прилуки. (АГАД, ф. «Архів коронний у Варшаві», козацький відділ, № 93). 29 грудня 1661 р. російський воєначальник Г. С. Куракін писав до Золотаренка про надання йому військової допомоги і присилку до Глухова пороха й свинцю. (Там же, № 87).

Гетьман Семен Самойлович писав з Полтави 11(1).II.1680 р., що хан з кількома десятками тисяч орди взяв Богодухів 19 січня, але далі не зважився йти. Гетьман І. Самойлович своїм листом доповнює дану інформацію про ординський наскок на Слобожанщину. Виявляється, про плани ворога стало відомо ще в листопаді 1679 р. і гетьман вжив відповідних заходів. Простоявши у Богодухові два дні, хан так і не зважився рушити основними силами вглиб Слобожанщини і повернув назад Муравським шляхом. (Бібліотека Чарторийських. Відділ рукописів, № 178, с. 31, 229—330). Безперечно, що подальші пошуки принесуть нові знахідки джерел до історії Сумщини.

МУРАШОВА А. А.
(Сумы)

НЕСКОЛЬКО СТРАНИЦ ИЗ ЖИЗНИ А. И. ЯКУБОВИЧА.

Александр Иванович Якубович родился в Роменском уезде (в 1792, 1796?) году. Его отец был роменским уездным предводителем дворянства. За ним в Черниговской и Полтавской губерниях числилось 1.200 душ крепосных крестьян. Сведения о семье Якубовичей можно найти и в «Журнале» Т. Г. Шевченко, в его записях-воспоминаниях о посещении роменской ярмарки в 1845 году.

А. И. Якубович воспитывался дома, а затем в Московском дворянском университетском пансионе. В военную службу вступил в 1813 году. Это был смелый и решительный человек, «которого знал весь Петербург», — замечает в своей документальной повести «Во глубине сибирских руд» А. Гессен (1, 19).

В 1817 году А. И. Якубович был корнетом лейб-гвардии уланского полка и дружил с кавалергардом В. В. Шереметевым. В. В. Шереметев из-за известной балерины Истоминой поссорился с А. П. Завадовским и вызвал его на дуэль. После чего Якубович, секундант графа Шереметева, вызывает на дуэль А. С. Грибоедова, как причастного к тому, что случилось (А. С. Грибоедов был секундантом у Завадовского). Условия двойной дуэли были очень тяжелыми. В. В. Шереметев был смертельно ранен (умер на сле-

дующий день), и второй поединок пришлось отложить. Якубовича немедленно арестовали и посадили на гауптвахту. Потом направили в один из армейских полков на Кавказ. Якубович и Завадовский не назвали имени Грибоедова. На допросе Грибоедов отрицал участие в поединке и даже заявил, что «последствия дуэли Шереметева с графом Завадовским ему неизвестны». Грибоедову предложили место при русском поверенном в Персии. Многие друзья после этой дуэли отвернулись от него. Впоследствии в «Путешествии в Арзрум» А. С. Пушкин писал: «Жизнь Грибоедова была затемнена некоторыми облаками: следствие пылких страстей и могучих обстоятельств». (5, 368).

В конце августа 1818 года А. С. Грибоедов выехал из Петербурга в Москву, оттуда шел путь на Кавказ и Иран. В Тифлис приехал только 21 октября. Здесь служил А. И. Якубович, теперь уже офицер Нижегородского драгунского полка. В первый же день он встретился с Грибоедовым и потребовал возобновить отложенный поединок. Дуэль произшола 23 октября. Якубович ранил Грибоедова в левую ладонь. Рана Грибоедова скоро зажила, только мизинец перестал разгибаться, что мешало играть на пианино достаточно быстро. После дуэли полагалось прекратить вражду, и Грибоедов с Якубовичем разговаривали друг с другом так, как будто ничего не случилось. По этой ране на руке и был, в основном, установлен впоследствии изуродованний труп А. С. Грибоедова.

На Кавказе А. И. Якубович получил известность своими лихими набегами против горцев. Был произведен в штабс-капитаны, награжден орденом Владимира 4 степени с бантом (1823 г.). Был ранен в голову, из-за чего впоследствии постоянно носил повязку.

А. С. Пушкин в одном из писем к А. А. Бестужеву после прочтения в «Северной пчеле» «Отрывков о Кавказе» за подписью «А. Я.» с глубоким интересом спрашивал «Кстати: кто писал о о горцах в «Пчеле»? Вот поэзия! Не Якубович ли, герой моего воображенья?... в нем много, в самом деле, романтизма. Жаль, что я сним не встретился в Кабарде — поэма моя была бы лучше». (6, 203).. А. С. Пушкин познакомился с Якубовичем еще после окончания Царскосельского лицея и намеревался изобразить его в своем «Романе на Кавказских водах».

Членом тайных обществ Александр Иванович, вероятно, не был, но участвовал в восстании на Сенатской площади. Ему было поручено командование войсками при взятии Зимнего дворца, но боясь кровопролития, он накануне восстания отказался от этого поручения. Во время восстания ходил в разведку в лагерь противника, лично встречался с Николаем I и разговаривал с ним.

После этого Якубович вернулся к восставшим и доложил обо всем виденном. Арестован был 15 января 1825 года. Из Петропавловской крепости направил Николаю I свое замечательное письмо о тяжелом положении народа: «Вся тяжесть налогов и повинностей, разорительное мотовство дворянства, все лежит на сем почтенном, но несчастном сословии. Нет защиты угнетенному, нет грозы и страха утеснителю». (1, 19).

А. И. Якубович был осужден по первому разряду приговорен в каторжную работу вечно, но 22.08.1826 г. срок был сокращен до 20 лет.

В Сибири, в селе Назымове, вблизи Енисейска, А. И. Якубович открыл школу для крестьянских мальчиков и девочек. После себя оставил рисунки сибирских тюрем, казематов.

Умер А. И. Якубович в г. Енисейске 2 сентября 1845 года «от водяной болезни в груди». Узнав о его смерти, поэт, декабрист В. Кюхельбекер написал стихотворение «На смерть Якубовича»:

Он был из первых в стае той орлиной,
Которой ведь и я принадлежал...
Тут нас, исторгнутых одной судьбиной,
Умчал в тюрьму и ссылку тот же вал.

Неоднозначно можно оценивать некоторые поступки А. И. Якубовича, для совершения которых были, очевидно, свои, как объективные, так и субъективные причины. Но нам дороги сведения о нем потому, что он был связан с нашим краем, потому, что это была личность яркая, неординарная, благородная, стремящаяся к справедливости и готовая ради нее пожертвовать своим благополучием и даже жизнью.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гессен А. Во глубине сибирских руд. — М., 1976.
2. Декабристы. Биографический справочник. //Под ред. М. В. Нечкиной. — М., 1988.
3. Маранцман В. Г. Литература: Уч. пособие для 9 кл. средн. шк. — М., 1992.
4. Муратов М. В., Муратова Т. Г. Александр Сергеевич Грибоедов — М., 1965.
5. Пушкин А. С. Путешествие в Арзрум. Полн. собр. соч.: В 10-ти Т. — М., 1975. — Т. 5.
6. Пушкин А. С. Письмо Бестужеву. 30 ноября 1825 г. Из Михайловского в Петербург. — Понл. собр. соч.: В 10-ти т. — 1977. — Т. 9. — С. 203.
7. Украинская Советская энциклопедия: В 12 т. — К., 1985. — Т. 12. — С. 560.
8. Сереженко М. Декабристи і Сумщина. — «Маяк комунізму», 1975, 27 грудня.
9. Терлецкий В. Из искры — пламя! — «Советское Полесье», 1975, 12 декарбря.

П. В. ПИРІГ
(Чернігів)

ЧЕРНІГІВЩИНА І СЛОБОЖАНЩИНА: ІЗ ІСТОРІЇ ЗВ'ЯЗКІВ У СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ.

В середині XVII ст. Чернігівщина була охоплена полум'ям боротьби українського народу проти магнатсько-шляхетських загарб-

ників Речі Посполитої (7). Звільнений було на початковому етапі Визвольної війни край у 1651 р. повторно окупували іноземні поневолювачі. І без того тяжке становище народних мас погіршилось іще більше. Відтоді Чернігівщину охопила широка хвиля переселенського руху. У 1651 р. велика кількість українських переселенців відправилась на Слобожанщину. «...И от того часу стали оседати: Суми, Лебедин, Харков, Ахтирка, и все слободы даже до речки Дону козацким народом» (1. — С. 386, 387, 391). Переходили «пашенные мужики», тобто селяни, а також міщани, служилі люди. У документі, що містить у собі опис міста Суджі, перераховані всі ті міста і села, із яких з'явились переселенці. 125 осіб, що попали до розряду служилих козаків, прийшли з 27 різних місцевостей. Найбільше їх прийшло з Ніжина — 20 чоловік. Міщани в кількості 219 осіб з'явились із 45 місць, причому з Ніжина 23 чол., з Глухова 11 чол., з Конотопа 10 чол., з Чернігова 5 чол. Ті, що потрапили в групу «пашенных мужиков», прибули з 102 міст і сіл. Тут найбільша кількість переселенців припадає на долю наступних міст: Ніжина — 108 чол., Конотопа — 63 чол., Глухова — 18 чол., Борзни — 15 чол., Кролевця — 14 чол. (1. — С. 412). Таким чином, переважну більшість переселенців складали вихідці з Чернігівщини.

Найвищого розквіту переселення в роки війни досягають з 1652 р. Є відомості, що відносяться до цього часу, про масовий еміграційний рух із Чернігівщини. Чим же було викликане посилення еміграції саме в цей час? Перш за все її визвали значні зміни в театрі військових дій: невдалий фінал битви під Берестечком, розміщення польських гарнізонів в Україні, повернення шляхти, як уже зазначалось, у звільнені раніше місця. У значній мірі налякав, як пише видатний український історик (на жаль, трагічної долі) В. Юркевич, населення Чернігівщини похід Радзивілла 1651 р. (8. — С. 220—224; 10. — С. 6). Саме це і примусило багатьох зриватись із насиджених місць і відправлятись у незнайомі краї в пошуках більш спокійного життя.

25 лютого 1652 р. путивльські воєводи відправили цареві перші відомості про прихід переселенців із Чернігівщини: «черкассы-переходчики» заявили їм, що козаки і селяни у великій кількості розмістились біля річки Клевені; на «расспросы» вони відповіли, що «бегают от изгонения поляков» і йдуть під Севськ на роботу в будах (4. — С. 1545). З Москви надійшло розпорядження відправляти їх у Путивль, а звідти — розсилати «от рубежа в дальних местах».

Часто польські власті переслідували біженців. Так, у кінці березня 1652 р. 3 хоругви німців і поляків, яких послали від Ма-

ховського, що стояв у Конотопі, наздогнали емігрантів, вдерлись до маєтку Яцина, пограбувавши його.

Найзначнішою подією в історії еміграції 1652 р. було переселення цілого Чернігівського полку в кількості 2000 чол. Емігрантів очолював Іван Миколайович Дзиковський — «черниговской черкаской полковник» (3. — С. 206, 207). До речі, слід зазначити, що в історичних дослідженнях не всюди прізвище цього полкового ватажка звучить однаково. Наприклад, М. І. Костомаров у своїй студії «Богдан Хмельницький» називає його Дзинковським (5. — С. 483 і ін.). М. С. Грушевський стверджує, що сам себе полковник називав Дзикою: «Я Иван Дзика полковник черниговский» (4. — С. 1545). В деяких джерелах згадується спотворене прізвище «Зитковский» (3. — С. 207). Однак в історичній науці переважає тенденція називати його все-таки Дзинковським і не інакше. Це підтверджує багато джерел (3. — С. 207, 368 і ін.).

В наукових колах розгорнулась жвава дискусія з приводу того, що примусило до переселення цілий полк. Вчені називали різні причини еміграції. На основі використання широкого кола архівних джерел, дослідник проблеми В. Юркевич довів, що еміграція ця мала пряме, безпосереднє відношення до Чернігівщини і була викликана повторною окупацією її території польсько-шляхетськими загарбниками.

Як уже зазначалось, емігрантів прибуло 2000 чоловік. Зупинились вони «у реки Семи у Белых Берегов от Путивля в 10-ти верстах» (2. — С. 207). Говорили, що до них повинні ще підійти із Константинова борзенський сотник Забіла «и из ыных городов многие люди». Однак у місто їх не пустили. Дзиковський просив, щоб цар дозволив їм поселитися на р. Псні, бо «если великий царю, где далеко даси, то все ни зайдуть, бо барзо есть худых много, которыи мало мають на чом поихати» (10. — С. 7). Але й цю просьбу не задовольнили.

Біля Путивля емігранти змушені були простояти понад два місяці. Сюди «...послал де их переписывать из Путивля окольничей князь Федор Ондреевич Хилков да Петр Протасьев» (2. — С. 207). І 5 травня 1652 р. емігрантів переписали. До цього часу залишилось їх 1000 осіб (10. — С. 8). Інше джерело доводить цю цифру до 1003 чоловік (2. — С. 368).

Полк сладався із дев'яти сотень: трьох батуринських, Борзенської, Чернігівської, Конотопської і трьох без спеціальних назв. (І. М. Міклашевський з числа трьох останніх виділяє Карабутівську сотню). (6. — С. 176). Всього в полку нараховувалось 883 сім'ї, що складали 4269 осіб. За підрахунками Ф. П. Шевченка,

переселенців було 876 сімей. Міклашевський же, стверджує Ф. П. Шевченко, іноді штучно розділяв окремі сім'ї (9. — С. 194). У тому числі домогосподарів було 880, їх жінок — 826, дітей чоловічої статі — 1072, дітей жіночої статі — 767, родичів чоловічої статі — 284, челядників чоловічої статі — 109, а жіночої — 16. Переважну частину складали козаки (840 сімей). Але були також і «пашенные многие люди з женами и з детьми и со всеми своими животы» (6. — С. 176).

У процесі дослідження проблеми економічних зв'язків виникає необхідність зупинитись на питанні про майно переселенців. Найбільш вдало, на наш погляд, це можна прослідкувати на прикладі переселенців Чернігівського полку. Основним їх майном була худоба.В результаті аналізу статистичних даних перепису, опублікованого І. М. Міклашевським, оперуємо такими даними відносно забезпеченості худобою сімей переселенців. Всі вони мали 1787 коней, 786 волів, 865 корів, 166 телят, 1438 овець і кіз, 763 свині. Без робочої худоби було 55 сімей, лише по одному його поголів'ю мали 276 сімей, по 2—3 — 297, по 4—5 — 143, по 6 і більше — 112 сімей.

Переселенці володіли різноманітною кількістю майна, що дає змогу прослідкувати їх майнову диференціацію. Проте це складає предмет спеціального дослідження.

Просотявши, як зазначалось, понад два місяці біля Путивля, емігранти Чернігівського полку одержали наказ іти на Дон, де повинні були поселитися на р. Битюзі. Однак зупинитися їм судилося в іншому місці — на лівому березі Дону, на річці Сосні, де вони заснували місто Острогожськ, воєводою в якому був призначений Денис Остаф'єв (6. — С. 177).

Переселенським рухом були охоплені не лише козаки, селяни, пушкарі, але й вихідці інших станів українського населення. Весною того ж 1652 р. із Батурина в Путивль прибув «на вечную службу» «поташник» Іван Андріїв син Бугай, який «уговорился де для поташного дела» до боярина Б. І. Морозова, «записьми с ним укрепился», взяв 14 рублів і збирався переїхати в Москву. Іван Бугай просив відпустити з ним для «помочи поташного дела» Петра Григор'єва і Андрія Шеретенка.

Документи містять факти і про багато інших переселень. Все це дає підстави вважати, що в середині XVII ст. існували тісні зв'язки між двома великими регіонами — Чернігівщиною і Слобожанщиною.

1. Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, — М., 1887. — Т. I. — История колонизации. — 634 с.

2. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. II. — 560 с.

3. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — Т. III. — 648 с.

4. Грушевський М. Історія України—Руси. — Державне видавництво «Пролетар», 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 609—1630.

5. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — СПб, 1904. — Книга четвертая. — Томы IX—XI. — VII, 742 с.

6. Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. — М.: Типография Д. И. Иноземцева, 1894. — Часть I. — 310 с.

7. Пиріг П. В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. — К.: НМКВО, 1993. — 88 с.

8. Репресоване краєзнавство. — К.: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 220—224.

9. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 500 с.

10. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. — К.: Вид-во Всеукраїнської Академії Наук, 1932. — XX, 190 с.

ПОКИДЧЕНКО Л. А.
(Сумы)

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ОБ ИСТОРИИ ПАМЯТНИКА И. Г. ХАРИТОНЕНКО В СУМАХ

1 октября 1994 года исполняется 95 лет со дня открытия в Сумах памятника действительному статскому советнику почетному гражданину города Ивану Герасимовичу Харитоненко.

Борьба за установление памятника была длительной и непростой, ведь к его истории имеют отношение города Харьков, Москва, С.-Петербург, Париж. Долгие годы эта тема практически не исследовалась и была полна загадок и тайн. Только в 1991 году удалось доказать, что автором памятника был Александр Опекушин, тот самый, который создал памятники Пушкину в Москве и Петербурге, Лермонтову — в Пятигорске, который принимал участие в работе над монументом «Тысячелетия России» в Новгороде.

Итак, все начиналось с конца, с того печального события, которого не удалось избежать ни одному человеку, — со дня смерти Ивана Герасимовича. Уже во время похорон, которые харьковская газета «Южный край» назвала «всенародным, чем-то действительно небывалым и редкостным в истории всей Харьковской губернии», возникла мысль об установлении покойному памятника, и некоторые его почитатели тогда же собрали для этой цели около 15 тыс. рублей.

Первое заседание Сумской городской думы, посвященное увековечиванию памяти Ивана Харитоненко, состоялось 8 декабря

1891 года спустя неделю после его кончины. Было решено «скверу на Покровской площади присвоить название сада Харитоненко и выразить сочувствие возникшей в публике мысли собрать необходимую денежную сумму для постановки в том саду бюста, а если возможно, то и памятника Ивану Герасимовичу Харитоненко».[1]

Установление памятников не входило в компетенцию местных органов, поэтому 30 января 1892 года городская дума обратилась с ходатайством к правительству. Только в августе 1894 года от харьковского губернатора пришло сообщение, что разрешение получено. Между подачей прошения и получением разрешения прошло более двух с половиной лет. Почему? Оказывается вначале в ходатайстве городской думе было отказано.

18 ноября 1893 года из Министерства внутренних дел пришел ответ: «Заслуги, оказанные Иваном Герасимовичем Харитоненко г. Сумам, не ставят его имени наряду с именами великих русских деятелей, монументами которых украшены города России, а потому приведенное ходатайство не может быть удовлетворено».[2]

Предлагалось установить бюст в одном из общественных учреждений г. Сумы. Такой ответ не мог удовлетворить жителей города, ведь по сути Сумы почти целиком обязаны своим процветанием Ивану Герасимовичу, которому одинаково дороги были интересы и городских и земских учреждений, который расходовал громадные суммы на благотворительные цели — сооружение реального училища, женской гимназии, окружного суда, детского приюта, строительство церкви в с. Н. Сыроватка, устройство общежития для студентов Харьковского университета. Трудно переоценить все то, что он сделал для экономического процветания края, бывшее предметом его особых забот, «коих наглядным примером является возникновение и быстрый рост свеклосахарной промышленности, оказавшей благотворное влияние на все отрасли земледелия и на увеличение благосостояния местного населения».[3]

К тому же проект памятника уже был подготовлен Опекушиным. И вдруг — отказ. Расстроился ли Александр Михайлович? Как знать. И может быть запрет был во благо, ведь первоначальный вариант разительно отличался от установленного монумента: фигура в застегнутом на все пуговицы сюртуке была неестественной, ноги обвивал венок славы, возле подножия разместились фигуры деда с внуком, с левой стороны постамента спускался свиток. Эта фигура могла олицетворять кого угодно, но мало походила на Ивана Герасимовича, была безжизненной и застывшей.

Город продолжал борьбу за достойное увековечивание памяти своего почетного гражданина. 16 апреля 1894 года в С.-Петербург

ушло еще одно прошение, к которому присоединился харьковский губернатор: «Заслуги Ивана Герасимовича Харитоненко знаменательны тою особенностью, что не ограничиваются какою-либо определенною областью или ведомством, а распространяются в равной мере на многоразличные стороны общественной жизни, с которыми он входил в соприкосновение как неутомимый и стремящийся к широкой общественной пользе деятель... Постановка бюства в одном из общественных учреждений не доставила бы полного удовлетворения жителям города Сумы».[4]

Город ждал... Наконец 2 мая 1894 года Министр внутренних дел Иван Дурново отдал распоряжение Техническо-строительному комитету рассмотреть проект памятника и эскизы, в комитет пригласили Опекушина. Готовилось представление проекта на утверждение царю. И вот 28 июля 1894 года в Петергофе государь собственноручно начертал — «Согласен», правда согласие было дано на установление памятника перед зданием устроенного на деньги Харитоненко образцового приюта ведомства учреждений Императрицы Марии, на Троицкой улице, а не на Покровской площади, как того добивалась городская дума.

Уже 31 августа 1894 года на заседании гласные Сумской городской думы рассмотрели проект. Опекушин полностью изменил первоначальный вариант. Для проведения работ была избрана исполнительная комиссия, которую уполномочили «во всем, относящемся до сооружения памятника, действовать самостоятельно и распоряжаться всеми предназначенными для того средствами полноправно, но с тем непременным условием, чтобы ответственность ограничивалась лишь специальными средствами, в ее распоряжение предоставленными, и ни в коем случае не могла вызвать каких-либо расходов из общих средств городского управления».[5] Почему говорится о «специальных средствах», да потому, что памятник Харитоненко сооружен всецело на добровольное пожертвования. В состав комиссии вошло 6 человек, в том числе и сын И. Г. Харитоненко — Павел Иванович, председателем был избран городской голова В. И. Краснянский.

Пять лет понадобилось для того, чтобы чертежи, схемы, эскизы Опекушина воплотились в граните и бронзе. Ведь кроме Опекушина к монументу приложил руки французский скульптор Аристип Круази (так по-русски писалась фамилия Кройзи), знакомый сумчанам по надгробным памятникам из мрамора на центральном кладбище, а парижанам — по скульптурам в Лувре и в садах Пале-Рояля: фигура отливалась из бронзы под его наблюдением в Париже.[6]

24 сентября 1899 года состоялось последнее заседание Сумской городской думы, связанное с установлением памятника Харитоненко. Дума постановила «разрешить городскому голове принять гостей, имеющих прибыть в Сумы ко дню открытия памятника и возложить венок с надписью «От сумского городского общества», выделив на это не более 150 рублей (это единственные деньги, взятые из городской казны), был также назначен день торжественного открытия памятника.[7]

Город все-таки добился своего — памятник установили не на тихой Троицкой улице, а на Покровской площади, ведь Иван Герасимович принадлежал всему городу, и действительно заслужив право стоять в самом центре Сум, там, куда стекаются все улицы и переулки, где кипит жизнь, где всегда люди.

1 октября 1899 года состоялось открытие памятника. В Спасо-Преображенском соборе высокопреосвященным Амвросием, архиепископом Харьковским и Ахтырским, была отслужена божественная литургия и панихида по покойному, потом состоялся крестный ход к памятнику. Люди шли целыми семьями. И снова был молебен с водоосвящением и окроплением самого памятника, и были речи, и слезы, и возложение венков. И упало покрывало...

Перед сумчанами предстал отлитый из бронзы Иван Герасимович Харитоненко, в обычной своей позе, с обнаженной головой, левая рука закинута назад, правая — заложена за борт сюртука, поверх которого надето легкое пальто. На лицевой стороне размещалась бронзовая доска с лаконичной надписью золотыми буквами «Иван Герасимович Харитоненко. 1899 год». Скульптор достиг не просто портретного сходства, в нем виден человек практического ума с настойчивым энергичным характером. Все отдельные части памятника удивительно гармонировали между собой. Постамент был изготовлен на известной фабрике Косс-Дор из финляндского гранита.

Харьковская газета «Южный край» писала: «Фигура имеет 4 аршина высоты и весит до 85 пудов, общая высота монумента 11 с половиною аршин... В общем памятник стоит, не считая работ по его сооружению, около 45000 рублей».

Со временем посадка деревьев и декоративная цепь на чугунных столбиках с древним гербом города, чугунные светильники на высоких ножках по краям создали прекрасный композиционный ансамбль.

На открытие памятника сочли за честь приехать попечитель Харьковского учебного округа В. К. фон Анреп, харьковский городской голова И. Т. Голенищев-Кутузов, ректор Харьковского университета Г. И. Лагермарк, депутация студентов Харьковско-

го университета. К подножию памятника было возложено около 50 венков, из разных городов получено около 100 телеграмм.[8]

Так он и стоял. Стоял, словно хозяин, оберегая город, принимая участие в собраниях и митингах, которые проходили тут, на площади, в горе и радости, оказывая помощь, будто и не закончилась земная жизнь Ивана Герасимовича, ведь благотворительную деятельность наследовал сын и подрастал внук. Это был памятник всем хозяевам жизни в лучшем понимании этого слова. И еще... Это памятник не просто конкретному человеку, а памятник мудрости и силе, благородству и щедрости народа, способного подарить миру людей, подобних Харитоненко, сердце которых не очерствело в богатстве, а осталось живым и милосердным.

Так он и стоял. А потом... «Весь мир насилья мы разрушим...». И была другая толпа, сбросившая с постамента памятник ЧЕЛОВЕКУ, автором которого был «известный российский скульптор». Хотя и об А. М. Опекушине в «Большой советской энциклопедии» 1955 года издания (в последующих изданиях об этом даже не упоминается) говорится: «Неудачными, малохудожественными были выполненные по заказу царского правительства и не существующие сейчас памятники Александру II и Александру III». Наверно и памятник Харитоненко был признан малохудожественным.

Тут уместно будет вспомнить слова профессора Харьковского университета, впоследствии академика, авторитетного искусствоведа Николая Сумцова: «Украшением города служит памятник Харитоненко, небольшой, но красивый, с красивым пьедесталом. Место выбрано удачно...».

Кто оказался прав — рассудило время. В 1991 году 5 сессия Сумского городского Совета народных депутатов приняла решение о восстановлении памятника И. Г. Харитоненко в Сумах, сумский скульптор Анатолий Ивченко работает над скульптурой (благо постамент не тронули), идет сбор денег. Хотелось бы верить, что над возрожденным памятником прозвучат слова «Вечная память», и память станет наконец-то действительно вечной, отные и навеки.

ПРИМЕЧАНИЯ.

1. Государственный архив Сумской области (ГАСО), Ф—354, оп. 1, д. 19, л. 19.
2. Российский государственный исторический архив (РГИА), Ф—1293, оп. 127, д. 21, л. 3.
3. РГИА, Ф—1293, оп. 127, д. 21, л. 4.
4. РГИА, Ф—1293, оп. 127, д. 21, л. 3.
5. ГАСО, Ф—354, оп. 1, д. 12, л. 65.
6. Южный край, Харьков, 1899, 2 октября.
7. ГАСО, Ф—354, оп. 1, д. 19, л. 20.
8. Харьковские ведомости, 1899, 2 октября.

ПОНОМАРЕНКО П. В.
(Путивль)

О ФОРМИРОВАНИИ ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ ПУТИВЛЬЩИНЫ В XVI—XVII СТ.

Этнический состав населения Путивльщины формировался в результате взаимодействия коренного населения с потоками переселенцев из России, Украины и Белоруссии.

Коренным населением района были севрюки — потомки древнерусского северянского населения. Севрюки жили не только на Путивльщине, но и на всей территории северской земли.

О содержании термина «севрюки» не единого мнения. Большинство исследователей считают севрюков этнической группой.

Д. И. Багалей писал: «Связь населения с прежнем северянским находит себе выражением в этнографическом термине севрюки».[1] С. М. Соловьев в своей «Истории России» также пишет: «Севрюки — жители Северской Украины»,[2] «жители Северской Украины, или севрюки».[3] Он же цитирует правительственный документ времен Смуты: «в Северской стране мужики севрюки люди простые».[4] Л. Н. Гумилев также считает севрюков потомками «северян — древних обитателей Северской земли».[5] В книге «Українська народність», изданной в Киеве в 1990 году констатируется: «В XV—I пол. XVII ст. край назывался Северской землей, и его население — севрюками». Есть и другая точка зрения, согласно которой севрюки — социальная группа. Так, путивльский краевед В. Елисеев утверждает, что севрюки — «особая» и «своеобразная» социальная группа.[6] Версия интересная, но, к сожалению, в публикации эта точка зрения абсолютно не обосновывается.

Любопытна точка зрения А. Г. Слюсарского. В своей монографии «Социально-экономическое развитие Слобожанщины», он приравнивает севрюков по положению и роду занятий к казакам.[7] Но он признает этническую основу термина — «они носили имя своей родины — Северской земли».[8] Он также считает, что с середины XVII в. севрюки перешли в казачество, чем объясняется исчезновение их имени из документов. Равенство севрюков с казаками представляется весьма сомнительным, хоты бы потому, что с 1571 года они были отстранены от пограничной службы, в связи с тем, что службу несли плохо, «неусторожливо».

Можно утверждать, что термин «севрюки» — это все-таки этноним. Другое дело, что эта этническая группа имела определенные социальные права и льготы, отличавшие севрюков от другого населения России. Так, севрюки были лично свободными, до ука-

за 1571 г. их нанимали на пограничную службу, занимались они также различными промыслами, в основном, бортничеством. Исчезновение севрюков из документов можно объяснить централизацией государства, и нивилировкой населения. Итак, коренным населением Путивльщины были севрюки.

В самом начале рассматриваемого периода, в 1500 г., Путивль, бывший ранее пограничным городом Великого Княжества Литовского, был захвачен русскими войсками и включен в состав Московского государства. Естественно, что в течении XVI в., именно русские проявляли наибольшую активность в заселении края, с течением времени ассимилируя севрюков. Из центральных областей России в Путивль и Путивльский уезд приезжали воеводы, их слуги, чиновники, купцы, ремесленники и многочисленные служилые люди — стрельцы, пушкари, затинщики, дети боярские. Многие крестьяне и посадские люди бежали сюда, на пограничные земли, спасаясь от крепостного гнета.

В 1546 г. воевода путивльский М. Троекуров писав в Москву: «Ныне, государь, казаков на поле много, и черкасцев, и киян, и твоих государевых». (9).

Из-за отсутствия естественных препятствий для татарских вторжений, царское правительство приступило к возведению, так называемых, «засечных черт». К середине XVI в. была возведена такая укрепленная линия от Путивля до Алатиря. (10). Засечные черты состояли из линий засек, завалов, рвов, частоколов, городков и других укреплений. Для возведения, поддержания и охраны таких сооружений требовалось очень много людей, поэтому правительству приходилось закрывать глаза на бегство людей в пограничные районы, и стараться привлечь их к несению пограничной службы.

Служилые люди, получавшие за службу поместья, основывали на своей земле села, которые существуют по сей день. Много материала дает на этот счет так называемая «отдельная книга» 1594 г. об отводе земельного жалования конным самопальникам Путивльского гарнизона. Согласно данным этой книги сын боярский Истома Федорович Шалыгин получил надел, на территории которого образовалось село Шалыгино, ныне поселок городского типа Глуховского района. Расположенное вблизи Шалыгино село Емадыкино, принадлежало в XVI в. помещикам Барсуковым и называлось деревней Лапугой. (11). Здесь же упомянуты помещики Ширяев, Антыков, Стрельников, Глушков, Щекин, Щетинин, Сафонов, Яцын, Бунякин (12), фамилии которых остались в названиях принадлежащих им сел — Ширяево, Антыки, Стрельники, Глушково, Щекино, Щетинино, Сафоновка, Яцыно, Бунякино.

Эта же книга сообщает о количестве русских служилых людей в Путивле. Упомянуты 502 самопальника, из них детей боярских — 107, стрельцов — 107, белодворцев — 77, пушкарей — 36, посадских — 36, казаков — 88 (13).

Перечислены также владельцы поместной и оброчной земли на Путивльском поле. В их числе дети боярские — 233 двора, стрельцы — 144 двора, белодворцы — 132 двора, пушкари — 66 двора, посадские — 238 дв., казаки — 114 дв., крестьяне — 47 дворов (14).

В XVII в. заселение Путивльщины выходцами из внутренних областей России носит уже значительно меньший характер. Это связано с событиями смутного времени, русско-польскими конфликтами, воссоединением Украины с Россией, и другими событиями. Но процесс этот продолжался. Так, в 1680 г. помещик Шечков получил в Путивльском уезде поместье, где основал деревню Шечковы Горы, именуемую ныне Горки (15).

Также в XVII в. были основаны села Бобино, Бояро-Лежачи, Погаричи (Веселое), Зиново, Юрьевка (Юрьево) (16).

В отношении украинских переселенцев наблюдается обратная картина. В XVI в. заселение ими Путивльщины не носило еще массового характера, хотя было вполне ощутимым. В документах того времени чаще всего упоминаются украинские казаки, несшие службу в Путивльском гарнизоне. Первым таким упоминанием является уже цитируемая выше отписка воеводы Троекурова, 1546 г., который указывал, что «ныне, государь, казаков на поле много, и черкасцев, и киян, и твоих государевых».

В документах последующих лет сообщаются более конкретные данные относительно «черкас», как называли в Московском государстве украинцев.

Так, в 1589 г. воевода Вахромеев выдал по царскому указу денежное жалование поступившим на службу запорожцам — атаману Гороховскому и четырем его товарищам. По тому же указу было выдано жалование и «прежним черкасам», то есть тем, которые служили в Путивле и ранее, их перечислено 11 человек (17).

В том же 1589 г. воевода Г. Борисов докладывал в Москву, что в уезде живет много «нововыезжих черкас» (18).

Он же сообщал в 1589 г. о приходе в Путивль «на государево имя» черкашенина Василия Андреева (19).

В апреле 1589 г. Афанасию Зиновьеву царь повелел сформировать из ратных людей Путивля, Чернигова, Рыльска, Стародуба отряд для разведки в Поле. В числе прочих из Путивля было взято 45 черкас (20).

В 1594 г. в списках владельцев оброчной и поместной земли в окресностях Путивля названо 69 дворов черкас (21).

В том же году в Путивльском отряде конных самопальников несли службу 55 украинцев. Двое из них имели земельный надел.

Итак, в XVI в. в Путивле и уезде мы насчитываем уже десятки украинцев, плюс неизвестное их количество в уезде, когда сообщается, что их «много». Украинцы-переселенцы не только нанимались на службу в Путивльский гарнизон, но и поселялись здесь, обзаводились земельными наделами и семьями.

В XVII же веке переселение украинцев на Путивльщину стало массовым. Этот процесс связан с тяжелым положением украинского народа под гнетом феодалов Речи Посполитой. Меняется и состав переселенцев. Это уже не только казаки, но и представители других слоев населения, прибывает также много женщин и детей. Документы сообщают о приходе в Путивль множества переселенцев — от 1 человека до нескольких тысяч. Учету они поддаются с трудом, часто воеводы довольствовались констатацией факта переселения большого числа людей. Кроме того, очень часто украинцы селились на Путивльских землях самовольно.

В 1621 г., выступая на Земском соборе, царь говорил, что в 70 местах Путивльского уезда украинцы основывают слободы, стоят остроги, занимаются промыслами (22).

1623 г. 20 апреля — пришло 16 человек с женами и детьми (23).

Очень много переселенцев было в 1638 г. В марте пришли казаки — Сергей Михайлов с товарищами, полковник Иван Коростель (24).

В апреле — 16 человек с семьями (25). Летом этого года — более 2000 человек (26).

В июле 1638 г. — несколько тысяч жителей Гадяча, спасаясь от польского войска сбежали в Путивль (27). И, как писал воевода в Москву: «Да и многие, государь, литовские люди приходят в Путивль на твое государево имя ежедень, женатые и холостые» (28). Атаман Влас Иванкиев в этом же 1638 году вывел в Путивль 10 тысяч человек (29).

В марте 1639 г. воевода Г. Пушкин выдал денежное жалование украинцам-казакам, 41 человеку, с указанием строить дома и пахать пашню.

С началом освободительной войны, 1648—1654 гг. поток переселенцев возрастает. Так, летом 1649 г. воевода Плещеев сообщает, что «литовские люди наехали в Путивль и Путивльский уезд» и «стало, государь, ныне в Путивле и Путивльском уезде литовских людей больше твоих государевых людей (30). Осенью того же года воевода сообщил в Москву, что много украинцев по Суле и по Терну (31).

В марте 1652 г. полковник Иван Дзиковский привел в Путивль 2000 казаков (32).

В марте же 1652 г. в Путивль пришли «многие черкасы» (33).

Не прекратилось переселение и после присоединения Украины к России. Так, в мае 1655 г. 100 человек во главе с Герасимом Кондратьевым пришли в Путивльский уезд и попросили разрешения поселиться на р. Псел, на Сумском городище. Воевода писал о том царю, и просьбу удовлетворили. Так был основан г. Сумы.

В 1656 г. воевода Зюзин провел перепись в селе Ворожба. Украинцы поселились там в 1654 г., в момент переписи их было 139 семей. В 1652 г. украинцы поселились в Терновской волости, и несли пограничную службу «вряд» с путивльскими служилыми людьми. В 1678 г. в слободе Терны было более 700 дворов (34).

60—70 гг. много украинцев поселилось на землях путивльских помещиков. Так, в с. Кобылка у помещиков Щекиных — 79 человек. В с. Глушково — 98, с Корыж — 75, Теткино — 55, Глушец — 115, Солеевка — 12, Коровьяковка — 23, Летучевка — 23, Вири — 14, Козыревка — 14 дворов (35).

Как видим, в XVII в. заселение украинцами Путивльщины приобрело массовый характер. В результате этого, по данным переписи 1897 г. в уезде насчитывалось 55,3% украинцев (36). В настоящее время, по данным переписи 1989 г., в Путивльском районе проживает 36% украинцев. В самом городе 40%, в селах—32%.

В период освободительной войны 1648—1654 гг. на путивльских землях осело также немало белоруссов. В документах находим: «А из-за рубежа де многие люди белорусцы привозят животы свои в Путивль и Путивльский уезд». «Да и ныне де в Путивле белорусы и черкасы многие люди живут» (37). «А из-за рубежа из литовские стороны идут на нашу сторону в Путивль многие люди белорусцы, з женами и з детьми» (38). Таким образом белорусы тоже стали ощутимым элементом в этнической структуре нашего края. Они значились в приходских списках по многим селам уезда — Берюх (Руднево), Новая Слобода, Калищи, Бывалино, Линово, старые и новые Виры, Климовское и др.

В процентном отношении белорусы составляли по всему остальному населению уезда 6,22% (40). Белорусы занесли в наш край специфический говор, сохранившийся во многих селах до сех пор. Носителей этого говора называют горюнами. Они давно привлекают внимание ученых, так как сильно отличаются от остального населения уезда.

В. В. Мавродин доказывал, что «горюны на Сейме — это остатки древних северян, уцелевших среди колонизационных пото-

ков нового населения XVI—XVII вв. «Эту точку зрения поддерживал и Б. А. Рыбаков (41). В настоящее время преобладает мнение, что горюны — потомки древнего коренного населения, впитавшего в себя новые переселенческие волны XVI—XVII вв. Есть мнение, что горюны — прямые потомки белорусов-переселенцев. Это не совсем так. В этнографическом облике горюнов сплетены разные черты. От белорусов остался горюнский говор. М. Г. Халанский характеризует горюнов в этом отношении как сильно акающих или якающих егунов с малорусско-белорусскими примесями (42). Кроме языка белорусы дали горюнам некоторые элементы одежды — мужская одежда белого цвета, войлочный колпак в качестве головного убора. Женский костюм похож на костюм, распространенный в бассейне Десны и верхнего Днепра — понева-плахта в качестве поясной одежды, полотенчатый головной убор и т. д. Украинские, частично и белорусские черты прослеживались также в жилище (белорусско-украинская планировка, обмазка сруба глиной и побелка), в пище (борщ, вареники, галушки, узвар и т. д.), в свадебном обряде (наличие «свiтилки», одаривание гостей караваем и шишками и т. д.) (43).

Можно сделать вывод, что горюны являются сплавом автохтонного населения с переселенцами из Украины и Белориссии. Белорусская волна была, очевидно, последней и достаточно мощной. В настоящее время горюны считают себя русскими. Горюнский говор сохранился, в основном, у людей старшего поколения.

Термин «горюны» производят от слова «горе» — от гнета Молчанского монастыря (44), которому принадлежали горюнские села, или от того, что они «ради горя и нужды оставили свой край» (45).

Вот таков очень краткий обзор процессов формирования этнической структуры нашего края в XVI—XVII вв.

ПРИМЕЧАНИЕ

1. Словарь Брокгауза и Эфрона, СПБ, 1901 г., т. 32, с. 63.
2. С. М. Соловьев «Сочинения», кн. 3, с. 671.
3. С. М Соловьев «Сочинения», кн. 4, с. 25.
4. С. М. Соловьев «Сочинения», кн. 4, с. 404.
5. Л. Н. Гумилев «От Руси к России», М. 1992 г., с. 220.
6. В. Елисеев «Путивльские севрюки», газета «Путивльские ведомости», 13 февраля 1993 г.
7. Слюсарский А. Г. «Социально-экономическое развитие Слобожанщины», Харьков 1964 г., с. 50.
8. Там же, с. 51.
9. Там же, с. 29.
10. А. Г. Слюсарский, с. 30.
11. Н. А. Анпилогов «Новые документы о России конца XVI—начала XVII века», М. 1967 г., с. 119.

12. Там же, с. 131, 132, 140, 142, 143, 158, 168, 176.
13. Там же, с. 116.
14. Там же, с. 115.
15. А. Д. Лепешкин, «У засечной черты», Сумы, 1993 г., с. 17.
16. История городов и сел. Сумская область.
17. Г. Н. Анпилогов, с. 128.
18. А. Г. Слюсарский, с. 37.
19. М. С. Соловьев, кн. 4, с. 281.
20. Там же, с. 281.
21. Г. Н. Анпилогов, с. 115.
22. История городов и сел. Сумская область, с. 17.
23. А. Г. Слюсарский, с. 38.
24. Воссоединение Украины с Россией, М., 1953 г., т. I, № 116.
25. Там же, № 124.
26. Там же, № 135.
27. Там же, № 144.
28. Там же, № 124.
29. Там же, № 167.
30. Там же, т. II, с. 92.
31. Там же, т. II, № 113.
32. Там же, т. III, № 100.
33. Там же, т. III, № 103.
34. А. Г. Слюсарский, с. 116.
35. Там же, с. 389.
36. Русско-украинское пограничье. Л. Н. Чижиков. М. 1988 г., с. 40.
37. Воссоединение Украины с Россией, т. II, № 46.
38. Там же, т. II, № 101.

РАКОВСЬКИЙ Л. Е.
(Чернігів)

З ІСТОРІЇ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СУМСЬКОГО ПОВІТУ У XIX ст.

У першій пол. XIX ст. на Україні продовжувався процес розкладу старих феодально-кріпосницьких систем господарства і розвивались нові капіталістичні відносини. Немаловажне значення в цьому відігравало поміщицьке підприємництво, коли в маєтках виникали промислові заклади для переробки продуктів сільського господарства з метою продажі вже продуктів промислового виробництва по значно вищих цінах. Підприємництво явилось одним із шляхів втягування господарств у товарно-грошові відносини. Поступово промислові заклади виділялись в маєтках в окремі самостійні господарські одиниці, змінюючи структуру всього поміщицького господарства, підпорядкувавши собі всі інші галузі економії. Прибутки заводів нерідко переважали інші складові маєтку.

Серед поміщицького підприємництва досить поширеним було гуральництво, а з середини 20-х рр. XIX ст. появилось цукроваріння. Цей вид підприємництва поширювався на родючих грун-

тах при наявності лісних масивів і робочої сили. По цих показниках Сумський повіт, з майже 150-тисячним населенням, виявився майже ідеальним.

Переваги цукроваріння визначались і тим, що воно сприяло розвитку всього сільського господарства. Буряківництво вимагало глибокої оранки грунту, внаслідок чого виводились бур'яни, появлялась нова техніка. Дерев'яні соха і борона поступово витіснялись залізними плугами, боронами, катками, культиваторами та іншою технікою. Внаслідок зростання загальної культури землеробства підвищувалась врожайність інших сільськогосподарських культур. Цукрове виробництво сприяло також розвитку тваринництва, машинобудування, транспорту і зв'язку та інших галузей і напрямків народного господарства.

Для населення вигоди полягали в тому, що воно знаходило собі заробіток протягом всього календарного року: весною, літом і восени — на бурякових плантаціях, ремонтних роботах підприємств, заготовці палива і матеріалів, з вересня по січень—лютий — безпосередньо на виробництві. Саме через це, майже кожного року, у підготовчих матеріалах до річних звітів губернатора вказувалось, що селяни Сумського повіту не мали недоїмок по сплаті викупних платежів та інших державних повинностей, бо цукрове виробництво дає «селянам заробітки не тільки для покриття всіх повинностей, але й для задоволення більшої частини їх господарських потреб».

Виділення дослідження історії промисловості в окрему проблему одного Сумського повіту мотивується тим, що цей регіон вже у 40-х рр. минулого століття став одним з найкрупніших центрів виробництва цукру.

Перша цукроварня у Сумському повіті появилась у 1832 р. у селі Писарівка у маєтку поміщика Савичева. Через два роки штабс-капітан М. М. Росинський у с. Пушкарівка побудував свою цукроварню, у 1839 р. Бутурлін — в с. Хотінь. У наступному десятиріччі в повіті виникло ще 9 цукрових закладів: у 1840 р. в с. Ново-Новопетровському в маєтку штабс-капітана Я. А. Курносова, у 1841 р. в с. Низи також у відставного штабс-капітана Д. І. Кондратєва, у 1842 р. ротмістер І. О. Куколь-Яснопольський розпочав виробництво цукру у с. Андріївка, у 1844 р. — статський радник М. М. Зборомирський у с. Старому, у 1846 р. — дійсний статський радник Є. М. Толстой в с. Гребеніковому, у 1847 р. комер-юнкер Д. І. Кондратєв у с. Улянівка, генерал-лейтенант С. Г. Голіцин у слободі Юновці. У 1849 р. цукор вироблявся вже на 9 закладах. Характерно для Сумського повіту було те, що цукрові заклади відкривались, в більшій мірі, представниками держав-

ного бюрократичного апарату і військових службовців. Для них підприємництво було лише додатковим прибутком, бо вони і їх сім'ї жили, в основному, за рахунок платні за службу. Саме через це вони направляли отримані від підприємництва прибутки на розширення виробництва.

Всі названі підприємства були обладнані однотипно. Для Писарівської цукроварні тертки були зроблені майстрами маєтку. Приводились в рух кінним приводом. 10 гвинтових пресів також були зроблені на місці. 3 дифузори і 7 казанів для виварювання і згущення соку були куплені на стороні. Кожного року під цукровий буряк в маєтку відводилось від 35 до 50 дес. Із зібраного урожаю виходило біля 700 пудів цукру. При цьому спалювалось біля 400 куб. сажнів дров. Для такої кількості палива вирубувалось не менше 20 дес. лісу. На Ново-Петровському заводі тертки приводились в рух волами. Буряковий сік добувався 8 дерев'яними гвинтовими пресами. Майстрами маєтку було зроблено ще 12 дерев'яних фільтрів. Лише 9 казанів для дефекації і виварювання були придбані на стороні.

На всіх цукрових закладах сік і сироп освітлювались і очищались шляхом добавки туди певної кількості свіжої бичачої крові. У 40-х рр. замість крові почали використовувати перепалені і подріблені тваринні кістки, які в останньому десятиріччі XIX ст. були витіснені механічними фільтрами.

50-ті роки стали новим етапом розвитку цукрового виробництва. Темпи зростання кількості підприємств дещо уповільнились. У 1850 р. виникла цукроварня поміщика М. Д. Рахманова у с. Великий Бобрик і у 1857 р. поміщик Я. Я. Воропанов розпочав виробництво цукру на хуторі Атінському. Зате у другій половині 50-х рр. ядійснилась технічна перебудова підприємств, в ході якої «вогневі» заводи переводились на «парові». Головним у цьому процесі був перехід від виварювання соку і сиропу на «голому вогні» до його згущення парою. У 1859 р. на заводах повіту було вже 28 паровиків, загальною потужністю у 848 кін. сил, і 23 парові машини, потужністю у 196,5 к. с., якими приводились водяні насоси, тертки, преси та інше обладнання.

Нове устаткування обходилось дуже дорого. Паровик, в залежності від потужності, коштував до 20 тис., парова машина — більше 10 тис., а апарат — біля 30 тис. крб. сріблом. Доставка його з заводу чи порту і монтування на підприємстві подвоювали витрати. Через це не всі підприємці були в спромозі перебудувати свої промислові заклади. У 1860 р. в повіті залишалось ще 4 «вогневих» і один «напівпаровий» завод.

Парове устаткування порівняно швидко окуповувалось, бо ви-

роблена ним продукція обходилась власнику підприємства у два рази дешевшою, ніж та, що вироблялась на «вогневих» заводах. А вся вона збувалась по однаковій ціні.

Саме в цей час промисловці повіту почали завойовувати віддалені від виробництва ринки, збуваючи цукор великими партіями на Роменській, Харківській, Курській, Полтавській, Київській та інших ярмарках країни. Лише в одних Сумах його продавалось більше як на 2 млн. крб.

На рубежі 50—60-х рр. минулого століття у зв'язку з економічною кризою і перебудовою всього економічного життя в країні, поміщицькі господарства також ввійшли в смугу глибокої кризи. Із звільненням селян різко зросли виробничі витрати на найм робочої сили, які не завжди покривались прибутками від підприємництва. Деякі заводи, переважно дрібні, виявились неспроможними вчасно сплачувати казні акциз, не говорячи вже про купівлю сировини, матеріалів і найму робочої сили. Тому в пореформений час намітилась стійка тенденція зменшення кількості промислових закладів.

Однією з причин цього процесу в Сумському повіті було різке зменшення у маєтках запасів палива. Власники лісу зовсім не турбувались за його відновлення. Вони не бажали чекати 60 і більше років поки виросте новий ліс. З надією отримувати прибутки кожного року вони переводили вирубані площі на орні масиви. В кінці 60-х рр. у повіті залишалось ще 38 316 дес. поміщицького лісу. За підрахунками повітового земства для цієї галузі промисловості щорічно заготовлялось не менше 36 тис. куб. саж. дров на 900 дес. лісу. При таких темпах вирубки Сумщина через декілька десятків років могла стати безлісою. В деяких маєтках лісу вже не було. Тому промисловці вимушені були вишуковувати нові види палива, перебудовували заводські печі для мінерального палива. Все це також було зв'язане з великими затратами. Внаслідок відсутності таких частина промисловців була вимушена закривати свої заводи.

Загалом з 1860 по 1865 рік у повіті зменшилось цукрових заводів з 13 до 10. У 1881 р. таких залишалось 8, а у 1894 р. — 7. Припинили своє існування заводи у с. Стара Могильна, Юнаківка, Пушкарівка, Хотінь, Улянівка, Миколаївка і на хуторі Атінському. Із побудованих до відміни кріпосного права залишилося лише 5 заводів, але вони докорінно змінили свій зовнішній вигляд: були побудовані нові 2—3-х поверхові цегляні приміщення, в яких були встановлені високопродуктивні машини і апарати, які нерідко займали 1,5—2 поверхи. Рафінадне виробництво відділилось від піскового. У 1865 р. І. Г. Харитоненко побудував Пав-

лівський рафінадний завод. За своєю виробничою спроможністю це підприємство входило в п'ятірку найкрупніших підприємств галузі України. У 1873 р. компанія «Харитоненко з синами» відкрила Кияницький, а у 1880 р. — Віренський цукрові заводи. Лише один промисловець після звільнення селян розширював у повіті цукрове виробництво, будучи представником нової буржуазії.

Харитоненки започаткували в Сумському повіті акціонування промисловості. Їх прикладу наслідували інші цукрозаводчики. У 1894 р. дворянин С. О. Тітернбурн, інженер шляхів сполучення Г. Х. Коварський і київський купець І-ї гільдії В. Х. Коварський створили Велико-Бобрицьке товариство для виробництва цукру. У статуті основний капітал визначений 300 тис. крб. Для вирощування буряків товариство заорендувало у хуторах Зрубному, Камінковому і Галатовому 2 147 дес. землі. В тому ж році Прянішнікова і Кукол-Яснопольська здали товариству в орендне утримання Рогозянський завод. Кекінський цукровий заклад, що належав Лоретц — Ебліну, також було здано в орендне утримання швейцарському підданому Вільгельму Н. Лише Кияницький і Низівський заводи залишались в одноосібній власності, відповідно, М. М. Лещинського і М. О. Суханова.

Зменшення загальної кількості промислових закладів не може бути показником занепаду цієї галузі. Доказом цього є щорічне зростання кількості перероблюваних буряків. У 1858—59 виробничому сезоні в Сумському повіті було перероблено 168 тис., у 1884—85 рр. — 831,6 тис., а у 1894—95 роках — вже 1 632 берк. буряків. Значно зросла середня виробнича спроможність підприємств. У 1883 р. за добу в повіті переробляло по 8 826 берк., у слідуючому році — по 11 383, а у 1894—95 виробничому сезоні — вже по 15 883 берк. буряків.

Вагомим показником розвитку промислового виробництва є вихід готової продукції. Всіма заводами Сумського повіту у 1865 р. було вироблено 224 841 пуд., у 1884—85 році — 696 074, а у 1894—95 виробничому сезоні — вже 1 456 210 пудів цукру-піску. На одному Кияницькому заводі вироблено 352 778 пудів цукру, що становило 156% виробленого продукту всіма заводами повіту у 1865 році. 430 980 пудів цукру Віренського заводу становили 62% виробленого в повіті продукту протягом 1884—85 виробничого сезону.

Порівняно з іншими місцевостями України в середині останнього десятиріччя минулого століття в Сумському повіті вироблялось на 464 563 пуди цукру більше, ніж у Чернігівській губернії і у 6,5 рази більше, ніж на Полтавщині.

Зростанню виробництва сприяли висококваліфіковані кадри робітників і технічних спеціалістів. Для цього підприємці наймали для виробництва кожного року одних і тих же робітників, забезпечуючи їх роботою в період між виробничими сезонами. Стосовно їх кількісного складу то тут прослідковується крива: до 80-х рр. помічається майже щорічне зростання, а потім кількісний склад стабілізується, а в 90-х рр. знову пішов на спад. Це зв'язно із технікою і технологією виробництва і рівнем продуктивності праці. На перших цукроварнях було зайнято в середньому по 100 робітників. Із збільшенням виробництва їх кількість зростала. На 1873 р. їх нараховувалось 3 473, а у 1881 р. — 4 944. У подальшому, з поширенням нової техніки і технології у виробництві, різкого зростання продуктивності праці, потреби у робочій силі почали зменшуватись. Кількісний склад робітників стабілізувався і не перевищував 5 тис. чол.

Неабияке значення в цьому процесі відігравали кваліфіковані спеціалісти. Їх формування проходило у двох напрямках: заміна іноземців вітчизняними спеціалістами і підвищення їх кваліфікаційного рівня. Другий напрямок став реально втілюватись в життя внаслідок розширення кількості технічних навчальних закладів у країні. Багато спеціалістів для цукрової промисловості було підготовлено у Санкт-Петербурзькому технологічному інституті, вищому московському ремісничому училищі, у Київському і Харківському університетах, та у Смілянських технічних класах.

В дореформений час спеціалісти формувались, в основному, з іноземців. Після звільнення селян становище різко міняється на користь співвітчизників. У 1881 р. на цукрових заводах повіту працювало 30 майстрів російського підданства і 18 іноземців. У середні 90-х рр. на 6 цукрових заводах працювало 33 службовці. З них 3 чол. мали іноземне підданство, мали вищу чи середню спеціальну освіту. Із 30 російських підданих 12 було з вищою і 6 з середньою спеціальною освітою після закінчення технічних училищ, 2 спеціалісти закінчили Смілянські технічні класи. Серед директорів підприємств, їх замісників, хіміків, механіків та бухгалтерів залишалося всього 10 чоловік з загальною освітою.

САПУХІНА Л. П.
(Суми)

СОСНІВСЬКА БИТВА

В Конотопському районі стало вже традицією відзначати річницю Соснівської битви козацьким святом. Цього року воно має бути особливо урочистим з нагоди відносно круглої дати події — її 335-річчя. За довгі роки панування комуністичного режиму бит-

ва, як і багато інших історичних фактів минувшини, потрапила до числа заборонених тем. Причина цього цілком прозора: понад 300 років тому в грандіозній битві на Конотопщині зіткнулися сили російської і української армій, причому перемога залишилася за останньою, а в імперській державі, якою був СРСР, усі національні рухи й боротьба проти Росії за незалежність кваліфікувалися як державна зрада. Так на догоду ідеологічним настановам безсоромно спотворювалась і замовчувалась історична правда.

Тим часом Соснівська битва — одна з найгучніших подій не лише у військовій історії Сумщини, а й України. Свого часу про неї докладно розповіли козацькі літописці Самовидець, Величко[1] та інші. Не обминув її увагою в «Літописному повіствуванні про Малу Росію» О. Рігельман.[2] Цікаві відомості про цю подію містяться в численних опублікованих і неопублікованих українських, російських, польських документах. Важко назвати скільки-небудь відомого дореволюційного історика, який не згадав би у своїх працях, присвячених XVII ст., Сосновського побоїща. Відбулося воно невдовзі після смерті Б. Хмельницького, коли царат розгорнув наступ на права і вільності українського народу. В зв'язку з цим наступник Богдана гетьман І. О. Виговський взяв орієнтацію на Польщу й у вересні — 1658 р. уклав з нею таємну Гадяцьку угоду, за умовами якої Україна розривала союз з Росією. Остання, правда, сама у той час то воювала з Польщею, то вела переговори з нею про об'єднання в одну державу. Згідно угоди Україна як Велике князівство Руське входила до складу Речі Посполитої з самостійною адміністрацією, законодавчою і судовою владою, з правом карбувати власну монету, відкрити дві академії, школи без обмежень, організувати вільне книгодрукування.[3]

І. Виговський не знайшов підтримки як широких народних мас, так і значної частини української старшини. Спершу проти нього виступив полтавський полковник М. Пушкар, потім запорожці на чолі з кошовим Я. Барабашем, а також козацтво слобідських полків. Після загибелі М. Пушкаря і укладення Гадяцької угоди в Україні на противагу Виговському з'явилося ще два гетьмани: соратник М. Пушкаря бунчуковий товариш полтавського полку Іскра, який оголосив себе головою козацтва, але невдовзі загинув у битві поблизу Лохвиці, і генеральний суддя Безпалий, обраний на гетьманство при підтримці князя Г. Г. Ромадановського, в розпорядженні якого було велике російське військо. За свою резиденцію Безпалий обрав Ромни.

Поки серед старшинської верхівки точилася боротьба за владу та політичну орієнтацію, український народ потерпав від російських і польських загонів, ординців, які безчинствували на Украї-

ні, плюндрували села і брали тут полон. На Сумщині війська Виговського обложили Кам'яне і Олешню.

Щоб не втратити України, цар Олексій Михайлович посунув сюди величезну армію під командуванням О. М. Трубецького, яка за різними джерелами мала у своєму складі від 50 до 150 тисяч ратників.[4] Напочатку березня 1659 р. вона прибула до Путивля. Шлях в Україну їй перетинав ніжинський полковник Г. Гуляницький, який зі своїми, Чернігівським, а за твердженням деяких авторів, ще й з Переяславським полками отаборився в Конотопі. На його облогу і виступив від Путивля О. Трубецький.

21 квітня розпочався шалений гарматний обстріл конотопських укріплень, який не вщухав кілька днів. Та ядра і гранати, що безперестанку летіли на Конотоп, не завдали місту істотної шкоди, бо потужними і високими були його укріплення. Чотиритисячний загін оборонців успішно витримував облогу. На світанку 28 квітня почався навальний штурм Конотопа. В деяких місцях російським ратникам вдалося навіть вдертися на стіни замку, але захисники фортеці відкинули нападаючих. Марними виявились і спроби обложників вирити підкопи під укріплення й засипати рів. Козаки нанівець зводили цю роботу безперервними вдалими вилазками, під час яких встигали не лише пошкодити підкопи, відбити російських ратників, а й прихопити з собою принесену для засипки рову землю й у такий спосіб зробити ще вищими вали своєї фортеці.[6] О. Трубецький змушений був перейти до тривалої облоги міста, яка затяглася до кінця червня 1659 р.

Тим часом І. Виговський, уклавши угоду з кримським ханом і дочекавшись його прибуття з 30-тисячним військом, вирушив на виручку обложеного в Конотопі Гуляницького. Поблизу с. Шаповалівки об'єднане військо козаків і ординців вщент розбило надісланий у розвідку російський загін.[7]

Болотиста місцевість по берегах р. Кукілки, неподалік від с. Соснівки, за 15 верст від Конотопа, видалась І. Виговському надзвичайно вигідною для бою, і він вирішив заманити сюди російське військо. До речі, в працях М. Костомарова, С. Соловйова та інших істориків річка Кукілка помилково називається Соснівкою. Цю недоречність ще в минулому столітті виправив один з найвизначніших українських істориків О. М. Лазаревський, який будучи родом з тієї місцевості, прекрасно знав її, а поле Соснівської битви сходив уздовж і впоперек. Тож торкаючись топографії битви, ми керувалися переважно його вказівками.

27 червня 1659 р. І. Виговський із загоном козаків та найманців (поляків, волохів, сербів) рушив до Конотопа, несподівано вдарив у тил російського війська, викликав там страшенний пе-

реполох, перебив силу людей, а потім, захопивши велику кількість коней, став відступати.[8]

Опам'ятавшись, російські воєначальники князі Г. Ромодановський, С. Пожарський, С. Львов кинулись з кіннотою переслідувати Виговського, сподіваючись на легку перемогу. Перебіжчики та захоплені під час переслідування бранці попереджали заповзятливих воєвод, що на них чекає в засідці величезне татарське військо на чолі з ханом Махмет-Гіреєм, султанами Нурадділом і Калгою й численними мурзами. Та слушні застереження виявились марними.

28 червня російська армія переправилась через р. Кукілку поблизу Соснівки і вступила в бій з залишеною тут Виговським половиною його війська на чолі з С. Гуляницьким — братом обложеного в Конотопі ніжинського полковника. Грузька місцевість, на яку до того ж ще й почала прибувати вода із загачуваної козаками Кукілки, відразу ж поставила російську кінноту і важку артилерію у складне становище.[9] Фатальний кінець битви обумовили два нищівних тилових удари. Один з них завдали по лівому флангу російських військ ординці, завдалегідь відправлені І. Виговським у засідку в урочище Пусту Торговицю (район нинішнього с. Саранівки). І. Виговський з загоном козаків і найманців, переправившись через р. Куколку біля с. Попівки, наблизився до російських позицій під прикриттям так званого «спірного гребня» — валу, насипаного в першій половині XVII ст. на кордоні Росії з Польщею по лінії Путивльського рубежа — і вдарив у тил правого крила російської армії в районі нинішнього с. Шаповалівки.[10]

Потужні флангові удари перетворили битву на побоїще, в якому за короткий час полягло 20 чи 30 тисяч добірного російського війська. Татари не пощадили навіть п'яти тисяч бранців. Потрапили до полону і князі С. Пожарський та С. Львов. Перший, через чию нерозсудливість і запальність головним чином і потрапило в пастку російське військо, дуже брутально повівся з ханом, за що відразу ж поплатився головою. В народі його вчинок викликав захоплення. На честь С. Пожарського було складено пісню, що увійшла до укладеної славнозвісним К. Даниловим першої збірки народних билин і пісень, і починалася такими словами:

Под Конотопом под городом, под стеною белокаменной,
За рекою, переправою, за деревнею Сосновкою,
На лугах, лугах зеленых,
Тут стоят полки царские,
Все полки государевы...[11]

Далі докладно описується участь князя в битві, його загибель і поховання в Конотопі. Згадується Соснівська битва і в інших російських піснях.

До рук переможців потрапила безліч трофеїв, в тому числі великий прапор війська, барабани та інші бойові реліквії, велика кількість гармат. Катастрофічна поразка біля Соснівки змусила О. Трубецького зняти облогу з Конотопа. Відбиваючись від насідаючих військ Виговського, він все ж таки врятував свою армію і відвів її за стіни Путивля.

Коли звістка про Соснівське побоїще досягла Москви, столицю охопила паніка: тут з дня на день чекали татар. Цар Олексій Михайлович вийшов до народу в «сумирному» одязі й висловлював глибокий жаль і каяття з приводу поразки. Навколо Москви почали терміново зводитись додаткові укріплення, місто було оперізане ровом і валом, на якому спорудили острог. До земляних робіт було залучено майже все населення, часто тут з'являвся і сам цар з боярами та воєводами. Але побоювання виявились марними.[12]

Соснівська битва, в якій полягли тисячі ратників, фактично не мала наслідків. Безглузда загибель сили людей болем відгукнулася не лише в серцях росіян, а й українців. Гетьман І. М. Брюховецький, який аж ніяк не був прихильником союзу з Росією, 1667 р. вирішив спорудити на спомин полеглих у Соснівській битві християн «храм чотиридесяти мучеників». Зведено було його в передмісті Конотопа Дрижчівці. Офіційно церква називалась Вознесенською, а в народі за нею утвердилось ім'я Сорокосвятської.[13] До наших днів вона, на жаль, не достояла.

Виринувши із забуття, Соснівська битва і в наші дні викликає політично забарвлені дискусії. В зв'язку з цим позиція І. Брюховецького здається нам вельми повчальною. Що ж до історичних фактів, то їх не слід ні замовчувати, ні перекручувати, ні використовувати в кон'юнктурних інтересах.

ПРИМІТКИ.

1. Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 79—80; Величко Самійло. Літопис. — К: Дніпро, 1991. — С. 250—252.
2. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847. — С. 9, 22.
3. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — СПб: Вестник знания, б/р — С. 226.
4. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. — СП., 1865. — С. 609; Соловьев С. И. История России с древнейших времен. — СП., б/р — Т. 11—15. — С. 46.
5. Літопис Самовидця — С. 79; Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. — СП., 1903. — Т. 2. — С. 381; Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. — С. 609.

6. Літопис Самовидця. — С. 79.
7. Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. — Т. 2. — С. 382.
8. Соловье С. И. История России с древнейших времен. — Т. 11—15. — С. 46.
9. Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. — Т. 2. — С. 387.
10. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2. — С. 209—210.
11. Цит. за кн. Костомарова Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. — Т. 2. — С. 387.
12. Соловьев С. И. История России с древнейших времен. — Т. 11—15. — С. 47.

СБРУЄВА А. А.,
РОСІНА М. Ю.
(м. Суми)

РОЗВИТОК ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ НА СУМЩИНІ В XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.

Жіноча освіта в XIX — на початку XX ст. являла собою окрему систему, що розвивалась хоча і менш активно, ніж чоловіча, але мала свої, цікаві для сучасного етапу розвитку школи особливості.

В першій половині XIX ст. ця система мала яскраво виражений становий характер. Тому в цей час виникають переважно навчальні заклади для дівчат з привілейованих станів, а саме пансіонати шляхетних дівчат.

Перший з них був відкритий на Сумщині 24 травня 1830 року в Лебедині. В тому році в пансіоні навчалось 19 дівчат-пансіонерок від 6 до 15 років. Після закінчення пансіону дівчата мали право працювати домашніми вчительками.

Кілька приватних шкіл для дівчат було створено в повітових містах іноземцями. Серед них двокласна школа Олександри Шмідт в Лебедині. Метою цієї школи було надання початкових знань ученицям від 8 до 13 років для підготовки до подальшого вступу в середні навчальні заклади.

В Охтирці існувала приватна школа для дівчат пані Рейхард. Особливістю цієї школи було викладання не тільки стандартних для того часу предметів: Закону Божого, російської мови, алгебри, геометрії, історії, фізики, латині, географії, а й забороненого, але необхідного для формування національної свідомості предмету — української мови. В школі пані Рейхард був і педагогічний клас, в якому дівчата отримували професійну освіту і кваліфікацію домашньої вчительки.

Крім цих шкіл існували і інші приватні жіночі школи: в Лебедині школи Хорошкова і Акімової, в Ромнах школа Демидова і пансіонат Родіонова та деякі інші. В цілому таких шкіл було небагато, оскільки їх утримування не було дуже прибутковою

справою. Зміст освіти у більшості з них міг претендувати на науковий характер.

В історії Сумщини є досить цікаві, хоча і поодинокі приклади відкриття шкіл для дівчат-селянок в першій половині XIX століття. Вперше така школа була заснована в 1825 році поміщиком Н. С. Стремоуховим в його маєтку в Лебединському повіті. Цікаво, що ця школа була першою і на Україні і в Росії в цілому школою такого типу. Спрямована вона була на підготовку з кріпачок гарних майстринь хатньої роботи. Тому крім Закону Божого, церковного співу, читання, письма, початкових дій арифметики їх навчали шиттю, вишивці, плетінню з соломки та коренів.

Старших учениць навчали домоводству, готувати різні страви, збивати масло, робити сир, інші молочні продукти, солити і заготовляти на зиму овочі, м'ясо і т. і. Влітку учениці по черзі готували в полі обід. Навчання проходило на протязі всього року. Правда, влітку навчальні заняття обмежувались однією-двома ранішніми годинами, після чого учениці, поснідавши, йшли працювати в город чи в поле. Малолітні дівчатка залишались під наглядом дорослих жінок.

Пізніше такі школи існували в селах Межирічі, Ворожба (Лебединська), Верхня Сироватка, Стецьківка. Але були вони, на жаль, скоріше винятком, аніж правилом.

В 70—80 роках XIX ст. на території Сумщини створюються державні середні навчальні заклади для дівчат. На початку XX століття такі навчальні заклади вже існували в Білопіллі, Лебедині, Конотопі, Ромнах, Охтирці і дві в Сумах. В них запроваджувався класичний зміст освіти. На початку XX століття в систему обов'язкових предметів в жіночій гімназії входили: Закон Божий, російська мова, алгебра, геометрія, фізика, географія, історія, космографія, природнича історія, чистописання, рукоділля, малювання, співи, німецька мова, французька мова, латинь, тригонометрія, гімнастика, гігієна, педагогіка, методика виконання російс:кої мови і арифметики. Як бачимо, в коло обов'язкових предметів входили і ті, що вивчались в 8-му педагогічному класі, який, як правило, створювався при гімназіях.

Особливо підкреслимо широке коло предметів естетичного циклу, якими займались в жіночих гімназіях та навчання рукоділлю, що вважалось обов'язковим для жінок різних соціальних станів.

Ті дівчата, які після закінчення гімназії збирались продовжити освіту на вищих жіночих курсах, повинні були в випускному класі крім основних екзаменів скласти ще й додаткові.

Взагалі екзамени були обов'язковою складовою частиною конт-

ролю знань учнів, як і письмові контрольні роботи з усіх предметів на протязі року.

Щорічно після успішного складання іспитів педагогічна рада гімназії присвоювала ученицям нагороди першого, другого і третього ступенів з видачею похвальних грамот і дарчих книг.

Основними методами викладання в гімназіях були пояснювальне читання, письмові завдання, літературні бесіди. Досить активно використовувались наочні методи, уроки-екскурсії, позакласне читання.[1]

Достатньо високим був освітній рівень викладачів гімназій, чого не можна сказати про рівень їх заробітної платні. У 1890-х роках, наприклад, понад 80% викладачів Роменської жіночої гімназії мали вищу або середню спеціальну освіту, оплата праці вчителів коливалась від 100 до 16—25 крб. на місяць, що залежало від багатьох чинників.

Однією з ознак системи жіночої освіти в дореволюційні часи, як і системи освіти взагалі, була різноманітність типів навчальних закладів. Крім жіночих прогімназій та гімназій Міністерства народної освіти, приватних пансіонів і шкіл існували і заклади Відомства імператриці Марії, яке займалось влаштуванням притулків для сиріт, а також організацією жіночих навчальних закладів як для привілейованих верств, так і для вихідців з демократичних кіл населення.

В Сумах в 1888 році при дитячому притулку, заснованому цим відомством, було відкрите жіноче училище. В створенні притулку прийняла участь Наталія Максимівна Харитоненко, яка пожертвувала для нього садибу і побудувала двоповерховий кам'яний будинок, обладнала всім необхідним для життя і навчання 50—60 дівчат-сиріт. На честь засновниці притулку було присвоєно її ім'я.

Діти-сироти отримували релігійно-моральне виховання і початкову освіту в об'ємі однокласного народного училища Міністерства народної освіти, навчались рукоділлю і домашньому господарству. В віці 16—17 років дівчата залишали притулок готовими до роботи в сім'ях в якості економок, покоївок, або ж до роботи швачками, модистки.

В 1906 році програму навчання в цьому училищі було розширено. Випускниці 1912—1913 навчального року отримали право на викладання в початковій народній школі.

Про стан початкової жіночої освіти в Сумах ми довідуємось із звернення в міську думу Сумського комітету поширення в народі грамотності. Діяльність цієї громадської організації була

На Лівобережній Україні та Слобожанщині кількість тих училищ зростала дуже повільно. Так, за даними міністра освіти П. В. Завадовського, в 1804 р. відкрилось два училища на Чернігівщині і одне — в Полтавській губернії (в поміщицьких селах).[4] Наступного року засновано училище в с. Чепурівці Пирятинського повіту (Полтавська губернія)у маєтку поміщика Чепи. На власні кошти організував школу (1804 р.) у своєму маєтку Крючику на Харківщині відомий освітній діяч В. Н. Каразін.[5] У 1804—1805 рр. відкрились училища у Чернігівській губернії: в селах Олександрівці, Киселівці, Надвірне Сосницького повіту. У 1806 р. відкрилось училище у с. Понорниці Кролевецького повіту (удільного відомства). Тоді порушувалось питання про відкриття училищ у м. Березне біля Чернігова, проте училище там засновано тільки 1826 р.[6] Проте Сосницький повіт був виключенням. В інших повітах цієї губернії на початку XIX ст. училища не були відкриті. Так, не було відкрито училищ в Остерському повіті Чернігівської губернії, хоча Остерський нижній земський суд вважав за необхідне мати в козацьких і казенних селах сорок чотири училища, але не було виділено ні засобів, ні учителів.[7] Не було відкрито парафіяльних училищ й у інших губерніях Лівобережної і Слобідської України: у 1809 р. у Полтавській, Чернігівській та Харківській губерніях було всього 6 училищ.[8] Згодом мережа їх у цьому регіоні розширюється. Так, в 1825 р. у Харківській губернії їх було 15, у Чернігівській і Полтавській — по 2 училища.[9] Як бачимо, у двох останніх губерніях за 15 років кількість училищ не зазнала змін. У 1830 р. в цих трьох губерніях було 32 училища, причому в Чернігівській губернії одне, а в Полтавській — два училища. Зазначимо, що в ряді училищ Харківської губернії (Ольшанському, Деркачівському, Золочівському, Мерефянському, Липецькому Харківського повіту), Нововодолазькому і Колимацькому — Валківському з різних причин не було навчання.[10]

У середині 30-х рр. XIX ст. на Україні було тільки 77 парафіяльних училищ. Наприкінці 30-х рр. XIX ст. значних змін у мережі парафіяльних училищ на цій території України не було. Так, в 1838 р. у Харківській губернії їх було 13, у Чернігівській і Полтавській — по 17.[11] Незначне зростання мережі училищ було лише у кінці 40-х рр. XIX ст. У 1849 р. в Харківській губернії було 18 училищ, Полтавській — 33, а в Чернігівській — 22.[12] На території цих губерній до кінця досліджуваного періоду кількість цих училищ, по суті, не зазнала змін. У 1856 р. в Харківській губернії їх було тільки 17, в Чернігівській стільки, скільки сім років тому.[13] У 1860 р. в Полтавській губернії відкрито

тільки три училища міністерства народної освіти. Закривались уже існуючі училища. Так, в 1860 р. було закрите училище в селі Шептаках Чернігівської губернії.[14] Парафіяльні училища наприкінці досліджуваного періоду були в основному в містах. Так, на Чернігівщині вони були тоді в м. Чернігові, Городні, Новозибкові, Суражі, Мглині, Стародубі, Погарі, Глухові, Кролевці, Конотопі, Сосниці, Борзні, Козельці, Острі, Новгороді-Сіверському, Ніжині і в заштатному містечку Березне Чернігівського повіту. Крім того, було ще 5 училищ в селах Чернігівської губернії. На Полтавщині училища були в містах Полтаві, Кобеляки, Константинограді, Миргороді, Хоролі, Лубни, Пирятині, Переяславі, Гадячі, Ромнах, Зінькові, Золотоноші, Кременчуку, Лохвиці, Прилуках. У Полтаві і в Константинограді училища були німецькими. Крім того, у кінці досліджуваного періоду в 14 селах дев'яти повітів губернії також були парафіяльні училища.[15]

В 1824 р. дійсний член Московського товариства Сільського господарства Микола Степанович Стремоухов заснував в своєму маєтку Лебединського повіту на Сумщині в с. Миловидові школу для дівчат (1824 р.). Всі жінки від 7 до 32 р. грамотні, пишуть і співають за нотами хором (релігійні пісні. — О. У.). Зошити учениць за 20 років були послані в Москву (в це товариство), з них видно, що Стремоухов їх перевірям щоденно. Автор статті про це С. Маслов пише, що це приклад жіночої освіти в поміщицькому маєтку, «...подібного якому ще не знаємо».[16] Було, звичайно, релігійне виховання. М. С. Стремоухов написав статтю «Об удобнейшем способе сельско-народного образования» за 1844 рік. Стремоухов пише: «...необхідно старатися про пристойну освіту всякому стану жінок...». На думку Стремоухова, грамоти насамперед треба навчати дівчаток, а не хлопців, бо дівчата як матері згодом будуть поширювать її в сім'ях. Хлопців же, поряд з Законом Божим, треба навчати ремеслам, мистецтву, майстерності і промислам. Через це маленькі діти в селах, віддалених від шкіл, матимуть у сім'ї в особі сестер «матерів, учительок, якщо непогода не пустить до школи». Стремоухов пропонує таку програму занять (вивчивши читання і письмо вдома): Закон Божий, російська мова і чистопис з російських і латинських прописів, арифметика, креслення (з геометрії, архітектури, механіки для хлопців), цільове профорієнтаційне значення: майстерність і рукоділля, церковні співи за нотами, вся історія, географія, природознавство (особливо ботаніка), медицина, фізика і хімія.

У 1846 р. Сумський поміщик, дійсний член Московського товариства сільського господарства М. С. Стремоухов, з допомогою своєї вихованки, випускниці школи с. Миловидове, котру він від-

крив раніше, у державному маєтку відкрив у с. Боромлі для дівчат школу. Через два роки в Охтирському повіті було відкрито три таких же школи. У 1847 р. засновуються школи у с. Варварівці та Новоохтирка Старобільського повіту Харківської губернії.[17] Священик цього села писав тоді до поміщика П. Шабельського: «Я згідний навчати дітей ваших селян. Через це, звичайно, я можу приносити користь церкві».[18] У 1846 р. відкрив у своєму маєтку школу куп'янський поміщик, співробітник Московського товариства сільського господарства І. Клепацький. У ній двоє дівчат і вісім хлопців навчалися грамоти, співали релігійні пісні.[19] Відкрилася школа для дівчаток також у Старобільському маєтку Харківського губернського предводителя дворянства П. П. Шабельського.[20]

На початку XIX ст. створюється мережа повітових шкіл. Ці школи тоді належали до Харківського учбового округу. Тут теж шкіл було відкрито дуже мало. На Слобожанщині повітові школи відкривалися 1805—1806 рр.[21] В 1805 р. виникла повітова школа у Харкові. Вона була трикласна, а вищі класи головного народного училища були перетворені у гімназію. Тому між повітовою школою і гімназією існував тісний зв'язок: школа ніби заключала в собі перші три класи гімназії, а остання через це складалась з чотирьох класів від четвертого до сьомого включно. В повітовій школі м. Харкова викладали латинську і німецьку мови, що не відповідало статуту 1804 року. У 1806 р. при школі було відкрито нижче відділення першого класу, тобто підготовчий клас, де діти одержували початки освіти.[22] Програма викладання у Харківській повітовій школі неодноразово змінювалась. Так, в 1826 р. почали викладати тут церковнослов'янську мову. До середини 40-х рр. XIX ст. викладали тут латинську, німецьку, французьку мови (з 1838 р.).[23] Крім Харкова, діяли повітові школи і в інших значних містах Слобожанщини: Богодухові, Сумах, Охтирці, Вовчанську, Лебедині, Змієві, Куп'янську, Валках та Ізюмі.

Ще наприкінці XVIII ст. урядових професійних шкіл на Слобожанщині не було. В доповіді П. Румянцева-Задунайського Катерині II від 24 серпня 1781 р., котра вводиться в науковий обіг вперше, читаємо: «А как в Малой России никаких училищ для научения юношества в воинских и гражданских знаниях, кроме духовенству приличных, нет, а потому здешнее шляхетство, желающее дать своим детям хорошее воспитание, посылает их в иностранные училища, а некоторые принуждены брать приезжих иностранных одно только название учителей носящих, с потерянием иждивения всуе и без всякой пользы. То не благоугодно ли будет... явить для сего края величайшее в бессмертную память бла-

годеяние, указав тот казенный Глуховской дом по его пространству и способности обратить на училища под титлом Коллегии».[24]

П. Рум'янцев-Задунайський, пропонуючи в 1781 р. назвати іменем Катерини II колегії в Глухові, писав далі: «в которой (колегії — О. У.) бы юношеству всех трех здешних наместничеств разные по способностях науки преподаваемы были, и часть точно по чину воинских академий».[25] «А для содержания сей коллегии, оной учителей и учеников, кои от своих домов по бедности снабдены быть не могут, — вважав він, — кроме положенной в высочайших учреждениях главы XXV статьи 378-й на подобные установления суммы, определить известную из артиллерийских доходов по высочайшему благорассмотрению».[26]

У Харківському намісництві «громадяни» і дворяни надали на училища 471 крб., інші особи — 25 крб.[27]

Отже, на Слобожанщині, як і в інших районах Російської імперії, наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи створюється мережа початкових навчальних закладів. Початкову освіту давали в той час перші класи головних народних училищ, малі народні училища. Крім того, з цією метою відкривалися парафіяльні училища різних типів: дяківські, міністерства народної освіти і міністерства державних маєтностей. До системи початкової освіти належали також повітові училища міністерства освіти. Відкрилося також декілька професійних училищ різних відомств, пансіони. Проте ця мережа була незначною й не могла забезпечити потребу в чиновниках різних установ, учителях та інших фахівцях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. ЦДІА Росії. — Ф. 730. — Оп. 2. — Спр. 23. — Арк. 302.
2. Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам (1804) //Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. — Держ. учб.-пед. вид., Рад. школа. — К. — 1961. — С. 158, 159.
3. Підраховано на підставі даних «Ведомости об учебных заведениях, состоящих в ведомстве министерства народного просвещения» //Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. — С. 284—314.
4. Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива министерства народного просвещения. — Т. 4. — Вып. 1. — Спб. 1902. — С. 418.
5. ЦДІА України. — Ф. 749. — 1806 р. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 9.; Данилевський Г. П. — Украинская старина. — Х. — 1866.
6. Держархів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 229. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 27; Спр. 48. арк. 1395; Спр. 2, арк. 75—75 зв.; ЦДІА України. — Ф. 959. — 1803—1805 рр. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 55.
7. ДАЧО. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 82—84.
8. ЦДІА Росії. — Ф. 733. — 1809 р. — Оп. 95. — Спр. 634. — Арк. 20; Спр. 635. — Арк. — 913.

9. «Ведомость о состоянии учебных заведений по ведомству департамента народного просвещения. — Записки, издаваемые от департамента народного просвещения, кн. 1. — Спб. 1825. — С. 331—389.
10. ЦДІА Росії. — Ф. 733. — 1829—1830 рр. — Оп. 49. — Спр. 721. — Арк. 82—90.
11. Там же. — 1838 р. — Оп. 95. — Спр. 670. — Арк. 2—2 зв.; 1839 р. — Спр. 676. — Арк. 114; ЦДІА України. — Ф. 707. — Оп. 4. — 1838 р. — Спр. — 54. — Арк. — 7, 8.
12. ЦДІА Росії. — Ф. 733. — Оп. 95. — Спр. 736. — Арк. 1, 1 зв.; Спр. 730. — Арк. 1; Спр. 918. — Арк. 41—42, ЦДІА України. — Ф. 707. — Оп. 16. — Спр. 5. — Арк. — 576—577.
13. ЦДІА Росії. — Ф. 733. — Оп. 95. — Спр. 789. — Арк. 1, 1 зв.; ЦДІА України. — Ф. 707. — Оп. 23. — Спр. 51. — Арк. 502, 503 зв.
14. ЦДІА України — Ф. 707. — Оп. 27. — Спр. 467. — Арк. 395 зв.
15. Там же. — Арк. 407 зв. — 410, 410 зв. — 412 зв.
16. «О всенародном распространенни грамотности в России на религиозно-нравственном основании». Кн. I, II, III, IV. Изд. второе. — М., — 1849. — С. 28.

ЯРЕМЕНКО М. Ф.
(Суми)

ДО ПИТАННЯ ПРО СУСПІЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ М. А. ТЕРЕЩЕНКА

Глибокий слід в історії України, Сумщини залишила родина Терещенків. В коло її діяльності входили торгівля і промислове підприємництво, державна служба й громадська діяльність, освіта й добродійництво. Особливий інтерес викликає життя і діяльність Миколи Артемовича Терещенка.

Микола Терещенко народився в Глухові 14 жовтня 1819 року (за старим стилем). Тут же, в повітовому училищі одержав початкову освіту. Хоч цієї освіти було недостатньо для такої могутньої особистості, природні здібності і старанність допомогли йому не тільки заповнити прогалини в знаннях, а й стати «королем цукроваріння», видатним громадським діячем і філантропом. Ще замолоду він бере діяльну участь в громадському житті міста і швидко здобуває всезагальне визнання і довір'я. Незвична працездатність і працелюбність, організаторський талант, знання і вміння, — ці якості Миколи Артемовича ставили його в центр суспільного життя. Його діяльність розвивалася в трьох напрямках: земські справи, просвітництво, благодійництво.

В квітні 1851 року його, порівняно молоду людину, обирають старшим бургомістром в Глухівський магістрат. Цю посаду він займав дев'ять років. А потім, ще чотирнадцять був міським головою. Крім того, він бере якнайактивнішу участь у роботі повітового — в Глухові — та губернського — в Чернігові — земств. Двічі підряд його обирають гласним губернських земських зборів. У його біографії — і трикратне обрання почесним мировим

суддею Житомирського і Київського мирових округів. Він був обраний членом Глухівської повітової училищної ради, а потім і попечителем Глухівської прогімназії.

У 1859 році він стає попечителем Кролевецької міської лікарні, що забезпечило їй багате життя. 1860 року Микола Артемович стає директором Глухівського товариства опіки над тюрмами. В 1874 році був обраний попечителем дитячого притулку імені Терещенка.

Сумлінно виконуючи громадські обов'язки, він найпильнішу увагу приділяє своєму основному дітищу — цукровим заводам, гуральням, великим земельним масивам. Їх географія — Чернігівська, Київська, Волинська, Подільська, Харківська, Курська і Тульська губернії. Організація праці і соціальна політика М. А. Терещенка проводилася не лише у власних, а й в інтересах його робітників. Це не відповідає тому, що писала про сім'ю Терещенка радянська історична наука.

Значну частину своїх доходів Терещенко віддає для потреб народної освіти, на благодійні цілі як у Глухові, так і в Києві, куди він з сім'єю переїхав на постійне проживання в 1875 році. Назвемо деякі об'єкти, «(а всього їх понад тридцять)»,[1] що виникли або існували завдяки Терещенку. Лікарні на Подолі і Лабораторному провулку, гімназія на Печерську, деякі корпуси політехнічного інституту, будинок для сліпих — це тільки в Києві. А в рідному Глухові — обладнання для ремісничого училища, дитячі притулки, трикласне училище і жіноча торговельна школа. А ще мільйони карбованців для знедолених у Петербурзі, Москві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Ніжині, церкви у Сибіру і т. д. «На кінець життя Миколи Артемовича сума його благодійних пожертвувань становила понад п'ять мільйонів карбованців, і тільки на потреби Києва — до двох мільйонів карбованців».[2]

У Києві Терещенко багато зробив для товариства грамотності, для історичного музею імператора Миколи Олександровича і Першої київської гімназії, де був почесним попечителем з 1881 по 1888 рік. З 1876 по 1902 рік він був старостою домової церкви при Першій Київській гімназії. В цій гімназії, на його кошти було створено прекрасні фундаментальну й учнівську бібліотеки, лікарню, пансіон, встановлені стипендії. У 1885 році невтомний благодійник заснував у Києві нічний притулок на 600 чоловік, витративши 60 тисяч карбованців.

Водночас М. А. Терещенко був відомим меценатом, так як і вся його родина. Починаючи ще з 60-х років XIX ст. він разом з братом Федором, синами Іваном та Олександром, дочкою Вар-

варою і її чоловіком Богданом Ханенком зібрав величезну колекцію творів українського і російського мистецтва. У 1877 році в Києві була влаштована виставка картин та інших предметів мистецтва, що належали Терещенкам. Твори І. Рєпіна, І. Шишкіна, І. Айвазовського, М. Врубеля, А. Куїнджі, В. Перова, К. Трутовського, М. Ярошенка, що потім склали художню скарбницю чотирьох київських музеїв — Т. Г. Шевченка, українського образотворчого мистецтва, Західного і Східного мистецтв. Але краща частина художньої колекції Терещенків знаходиться за межами нашої держави.

Навесні 1918 року понад п'ять тисяч картин та інших творів мистецтва, в тому числі сто творів Врубеля, були передані Державному російському музею у Ленінграді. Наркомат освіти України не раз звертався до Росії, домагаючись повернення українських цінностей. Але наслідків ніяких — жодна картина не повернена.[3] Тим більше, не все із колекції збереглося: «було розкрадено і знищено 40 картин російської школи, 188 етюдів та ескізів Верещагіна, 44 художніх альбоми, гравюри і офорти Шишкіна, деякі роботи Рєпіна».[4]

Громадкість міст і сіл, де кошти М. А. Терещенка йшли на загальне благо, із вдячністю і повагою ставилася до цієї людини. Двічі дуже урочисто відзначено його ювілеї — 80-річчя з дня народження, а через півроку — рідкісну дату — 50-річчя громадської і благодійницької діяльності. Вшановували не «експлуататора», а людину з великим серцем, яка підтримала на своєму віку багатьох, хто потребував підтримки, дала притулок бездомним, знедоленим, сиротам, хворим, зробила для них стільки добра.

19 січня 1903 року М. А. Терещенко помирає, залишивши після себе в Україні величезну спадщину, що змушує сучасників без упереджень і в повній мірі оцінити її творця.

1. Матвеєв А. Терещенки — комерсанти, добродійники, меценати // Родослав. — 1992. — січень. — № 2. — С. 6.

2. Кропива П. Цукрові «королі» України // Радянська Україна. — 1991. — 23 лютого.

3. Див.: Кропива П. Родина «цукрових королів» і благодійників // Сільські вісті. — 1992. — 28 листопада.

4. Потапська І., Матвеєв А. Терещенки — рід славний: З історії українського підприємництва // Урядовий кур'єр. — 1992. — №№ 11. — березень. — С. 5.

БУТ Л. А.
(Суми)

УКРАЇНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ СПРАВИ НА СУМЩИНІ У 20-х РОКАХ

(на матеріалах Глухівської та Конотопської округ)

У розбудові України як демократичної незалежної держави одне з найголовніших місць належить питанню про державну мову. Прийняття Верховною Радою України відповідного закону та наступні спроби втілення його в життя викликали в нашому суспільстві багато проблем, пов'язаних із зростанням напруги в міжнаціональних відносинах. Пошуки шляхів розв'язання цих питань доцільно поєднати з вивленням досвіду історичного минулого, звідки ми можемо черпати ідеї, співзвучні сучасним.

В історії України вже відбувався своєрідний національно-культурний ренесанс, який відзначався широким впровадженням української мови як державної в усі сфери суспільного життя. Йдеться про масштабну кампанію коренізації періоду 20-х — поч. 30-х років, за допомогою якої найвище керівництво РКП(б) намагалося, з одного боку, залучити до співробітництва неросіян, завоювати їх прихильність і, тим самим, вберегти новостворений СРСР від дії відцентрованих сил, а з другого — піднести престиж радянської демократії в очах міжнародної громадськості.

Початок цієї акції поклали рішення XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 року. На Україні вона набула вигляду українізації та рівноправного розвитку всіх національних меншостей.

Автор цієї статті робить спробу на основі вивчення архівних матеріалів північних районів Сумщини коротко роглянути динаміку і особливості процесу українізації шкільної справи. Саме в шкільництві реформа набула найбільшого розмаху, дала найефективніші результати. Її перші кроки почалися ще до XII з'їзду ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919 року)[1] та РНК УСРР від 21 вересня 1920 року «Про введення української мови в школах і радянських установах»,[2] де проголошувалося рівноправність мов і пропонувалися деякі заходи щодо розвитку української мови. Проте вони майже не були реалізовані на практиці. Попри об'єктивні труднощі (громадянська війна, розруха, продовольча криза і т. ін.), існували й суб'єктивні у вигляді розбіжностей у поглядах на цю проблему у вищих ешелонах влади. Тільки з 1923 року, коли українізація стала офіційно проголошеним курсом, обов'язковим для всіх членів партії,

почалися активні зрушення в цьому напрямі на місцях. Їх основою стали декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 року «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» та постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 року «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови».[3]

Які ж завдання ставилися перед школою? Поряд із загальними вимогами українізації, такими як: впровадження розмовної української мови, переведення діловодства на українську мову тощо, — формулювалися й суто шкільні, а саме: привести у відповідність із національним складом населення мову викладання в освітніх закладах, запропонувати українську мову і українознавство як обов'язкові дисципліни для неукраїнських шкіл, забезпечити школи педагогічними кадрами, здатними викладати українською мовою.

Реалізацією цих завдань на місцях займалися спеціальні окружні комісії з українізації. На Глухівщині така комісія була заснована на початку 1924 року у м. Новгород-Сіверському,[4] у Конотопі вона розпочала свою роботу 26 січня 1924 року.[5] У комісіях складалися реєстри шкіл, списки вчителів, збиралися відомості про національний склад учнів і викладачів, про стан українізації самого шкільного процесу, забезпеченість його відповідною літературою, про реакцію населення на українізацію і т. ін.

Пограничне з Росією положення Сумщини у поєднанні з комплексом історично обумовлених факторів відбилися на етнічному складі населення і сприяли поширенню російської мови як розмовної, так і викладацької у школах. Так, за даними 1925/26 навчального року, на Глуховщині розподіл шкіл за мовою викладання був такий: українських 175 (учнів у них 15845), російських 181 (учнів — 21385), єврейських 5 (учнів — 324).[6] Відповідно у Конотопському окрузі з 370 шкіл українських налічувалося 295, україно-російських — 15, російських — 47, німецьких — 5, єврейських — 8.[7]

Щоб досягти головної мети в українізації шкільної справи, а саме: привести у відповідність охоплення дітей українською школою з кількістю українського населення, — необхідно було, в першу чергу, забезпечити цей процес кваліфікованими вчительськими кадрами. Тому за ініціативою окружних комісій почали створюватись курси з української мови для тих викладачів, які знали її недостатньо, або не знали зовсім. Так на Конотопщині щорічно, починаючи з 1925 року, навчалися 4 групи вчителів по районах і 1 група у самому Конотопі.[8] Особлива увага приділялася вчительству двох районів — Грузчанського й Буринського,

які були приєднані до Конотопської округи від Курщини. У кожному з них функціонувала лише одна українська школа, решта були російські. З метою з'ясування ступеню готовності працівників освіти цих районів до українізації, було проведене їх анкетування, яке виявило ось такі цікаві результати: 85% опитаних вчителів народилися на Україні, 70% — читають українську літературу, 41% — володіють розмовною українською мовою, лише 17% — можуть вести роботу нею, але 100% — виявили бажання вчитись і працювати в межах України.[9]

За інструкцією Наркомату освіти УСРР (вересень 1927 року) округовим комісіям було запропоновано провести перевірку педпрацівників на знання української мови. Термін перевірки було віднесено на серпень-вересень 1928 року, хоча у інших службовців вона відбулася у квітні-червні. Таким чином, освітянам надавалася можливість відпочити по закінченню навчального року і в достатній мірі простудіювати необхідну українську літературу й новий український правопис. Але з прикрістю доводиться констатувати, що результати атестації виявилися неоптимістичними. Оцінка знань пропонувалася за категоріями: I — знає добре (вільно перекладає, розмовляє, грамотно пише), II — знає (перекладає зі словником, володіє мовою в межах щоденного вжитку, уміє виправляти зроблені помилки), III — не знає (читає, перекладає, але живою мовою не володіє).

Виявилося, що з 99 вчителів Глухівського району першу категорію одержав 1, першу умовно — 5, другу — 18, другу умовно — 11, третю — 27, не з'явились — 37.[10] У Конотопській окрузі реєстр вчителів налічував 1198 осіб. З них: знає українську мову 564, не знає — 130, звільнено від перевірки — 208, не прибуло — 181, про 115 немає відомостей.[11]

Аналіз цих даних дає змогу зробити висновок, що від 40 до 50% вчителів перевірки не витримало. Пояснюється це чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. По-перше, недостатні знання з граматики, неосвіченість багатьох викладачів у питаннях українознавства багато у чому були наслідком катастрофічної нестачі спеціальної літератури. У звітах до округових комісій майже всі завідуючі шкіл обов'язково торкалися цього болючого питання. Відсутність підручників, словників, відповідників призводили до того, що і в самопідготовці, і в роботі вчителі мусили користуватися абиякою книжкою. Найважче доводилося викладачам негуманітарних дисциплін. Складність термінології робила їхню мову незрозумілою і породжувала нарікання з боку учнів та їх батьків.[12]

За даними по Конотопській окрузі у 39 книгозбірнях семирічок, де навчалося 18222 учнів, загальна кількість книжок на 1 жовтня 1927 року складала 100157, з них українських — 48147, тобто 48%.[13] Ситуація у сільських неповних школах була ще гіршою. І це в той час, коли з боку населення неодноразово надходили прохання «російських книжок дітям не давати, щоб вони не ламали язика».[14]

Слід зазначити також, що велика кількість вчителів ухилялася від перевірки. І це теж було досить симптоматичним. Негативну роль тут зіграли, перш за все, керівні кадри, які часто-густо давали своїм підлеглим далеко не кращий приклад. В архівах збереглася записка Голови Глухівської округової комісії в справах українізації, де мова йде про безпідставне ухилення від перевірки завідуючого школою № 2 м. Глухова, заступника завідуючого профшколою, завідуючого дитячого садку, безвідповідальна поведінка яких впливає на решту вчителів.[15]

Враховуючи все це, окружові комісії розробляли заходи по посиленню українізації. Передбачалося протягом 1929 року провести масову кампанію по вивченню української мови, включити українську мову, зокрема новий український правопис, до учбових планів усіх курсів та семінарів.[16] Пропонувалося при забезпеченні книгозбірень не менше 50% коштів витрачати на придбання української літератури.[17]

Поступово, попри всі недоліки і перешкоди, процес українізації шкільництва набував розвитку. За підсумками 1929 року по Конотопській окрузі школярів-українців налічувалося 46981, тобто 93,7% від загальної кількості учнів; з них 45794 (91,3%) — навчалися в українських школах, кількість яких зросла до 349.[18] Подібне спостерігалося і в інших округах.

Ці дані дають нам змогу говорити про те, що на кінець 20-х років комплекс заходів, спрямованих на українізацію шкільництва, почав давати свої плоди. Головна мета реформи, а саме: привести у відповідність із національним складом мову викладання в освітніх закладах, —була майже досягнена. Відбувався процес розширення сфери дії української мови, нового осмислення традицій, національних цінностей. Активність уряду України, який очолював українізацію, пояснюється кількома чинниками. Перш за все треба зазначити, що школа взагалі була об'єктом пильної уваги з боку Радянської влади. Адже саме тут виховувалося молоде покоління носіїв радянських цінностей — майбутня опора нового режиму. Крім того, наявність у КП(б)У такої генерації керівників (Г. Ф. Гринько, О. Я. Шумський, М. О. Скрипник та ін.), які вимагали національного самовизначення України і дій-

сно прагнули культурного відродження нації, значно активізувала діяльність в цьому напрямі. Не треба забувати й про специфіку українського варіанту коренізації, яка полягала в тому, що офіційна українізація накладалася на, так би мовити, неофіційну, яка розпочалася раніше і визначалася активними зусиллями української інтелігенції, спрямованими на розвиток української культури і освіти.

Однак сприятливі умови для розвитку українського шкільництва тривали недовго. Вже у вересні 1929 року відбулися арешти ініціаторів українізації. За трагічністю наслідків цей етап одержав сумну назву «розстріляного відродження». Проте він залишив помітний слід в історії України. Українізація викликала серйозне піднесення національної самосвідомості інтелігенції (і вчительства, як її складової частини), заклала основу для змін у її складі на користь корінної національності, розширила сферу дії української мови.

1. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — С. 120.
2. Культутрне будівництво в УСРР. — К., 1960. — С. 71.
3. Там же, С. 239, 245.
4. Сумський обласний державний архів, Ф. Р — 2322, оп. 2, спр. 142, арк. 125.
5. Там же, Ф. Р — 4563, оп. 1, спр. 983, арк. 2.
6. Там же, Ф. Р — 2322, оп. 2, спр. 142, арк. 19.
7. Там же, Ф. Р — 4563, оп. 1, спр. 1279, арк. 50.
8. Там же, Ф. Р — 4538, оп. 1, спр. 163, арк. 263.
9. Там же, Ф. Р — 4563, оп. 1, спр. 1387, арк. 294.
10. Там же, Ф. Р — 2322, оп. 2, спр. 142, арк. 55.
11. Там же, Ф. Р — 4538, оп. 1, спр. 163, арк. 264.
12. Там же, Ф. Р — 4563, оп. 1, спр. 1387, рк. 568.
13. Там же, Ф. Р — 4563, оп. 1, спр. 163, арк. 267.
14. Там же, Ф. Р — 4563, оп. 1, спр. 1387, арк. 446.
15. Там же, Ф. Р — 2322, оп. 2, спр. 142, арк. 25.
16. Там же, Ф. Р — 2322, оп. 2, спр. 142, арк. 72.
17. Там же, Ф. Р — 4538, оп. 1, спр. 163, арк. 267.
18. Там же, Ф. Р — 4538, оп. 1, спр. 163, арк. 264.

ДАНИЛЕНКО Л. А.
(Суми)

ПРОМИСЛОВА ДИНАСТІЯ ХАРИТОНЕНКІВ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.

Російський географ В. П. Семенов писав у 1903 році: «Найбільш розвинуті виробництва в Малоросії — по обробці харчових продуктів. Більше половини, 58,8% виробництва фабрик даної групи становить цукрова справа».[1]

На початку XX століття цукрова промисловість Росії розміщувалась в 69 повітах. По кількості заводів попереду були Київський (13), Сумський і Черкаський (по 9). Сумський повіт був

центром цукрової промисловості Харківської губернії. На десяти цукрових заводах тут працювали 4,5 тисячі робітників, тоді як на 181 підприємстві інших виробничих галузей — всього три тисячі.[2] Серед власників заводів перше місце посідає фірма «Торговий дім І. Г. Харитоненко з сином», яку після смерті засновника династії очолив його син — Павло Іванович.

Отримавши від батька велику спадщину, Павло Іванович ще більше розширив цукрове виробництво, технічно удосконалив свої заводи, придбав нові підприємства і маєтки.

Результати оснащення підприємств новою технікою зразу ж дали позитивні результати.

В 1896 році Павлівський рафінадний завод виробляв 1522 тисячі пудів рафінаду,[3] а в 1903 р. цей же завод, працюючи 253 дні при 3383 робочих, виробив 2 мільйони 860 тисяч пудів рафінаду.[4]

За результатами статистичного перепису в 1903 році фірма Харитоненка володіла 7 великими цукровими заводами і 47,5 тисячами десятин землі, загальна вартість нерухомого майна складала 22 млн. 760,5 тисяч карбованців.

В 1905—1907 роках цукрове виробництво на Сумщині скорочується. Це викликано подіями першої російської революції. В економіях Харитоненка і Терещенків проходять виступи робочих і селян, 23 лютого 1905 року був спалений цукровий завод в Хуторі-Михайловському.

Харитоненко несе значні втрати. Але авторитет фірми настільки високий, що державний банк зробив фінансову підтримку без всяких зобов'язань з боку Харитоненка. Крім того, Павло займає великі суми в 1908—1909 рр. у приватних фінансових діячів. Це привело до того, що в 1914 році борг фірми складав близько 7,5 млн. карбованців (після смерті Івана Герасимовича борг фірми складав всього 120 тисяч). Незважаючи на те, виробництво в короткі терміни було відновлено.

Харитоненко значно розширює зовнішні торгові зв'язки своєї фірми, відкривши контори по продажу цукру в Москві, Томську, Владивостоці, Баку, Читі, Виборзі (Фінляндія) і Харбіні (Китай).

В 1907—1908 рр. міжнародна цукрова комісія поставила перед Росією вимогу обмежити вивіз цукру за кордон. В ці обмеження не були включені Фінляндія, Персія і азіатські сусіди Росії.

Фірма Харитоненка в 1910—1913 рр. значно розширює свої операції по експорту рафінаду на ринки Персії і засновує свої власні склади в Тавризі і Джульфі. В результаті торгових операцій з цукром прибуток Харитоненка склав лише в 1914—1915 рр. 4,5 млн. карбованців.

Прибуток, одержаний від продажу цукру і супутніх товарів сільського господарства Харитоненко використовує для модернізації заводів. Так, наприклад, в 1913 р. Харитоненко здійснює покупку у німецької «Всеобщей кампании электричества» генератора, трансформатора і ламп розжарювання на суму 47250 карбованців.[5]

За станом на 1913 рік потужність восьми цукрових заводів Харитоненка становила 4277 кінських сил.

Перед першою світовою війною земельні володіння Харитоненка складають 100 тисяч десятин, вартість цукрових заводів становить, колосальну на ті часи суму — 60 млн. карбованців.[6]

В червні 1914 році помер П. І. Харитоненко, передавши свою фірму у спадщину сину Івану. Але перша світова війна і російські революції не сприяли розвитку фірми.

Декретом Раднаркому України 16 січня 1919 року була націоналізована власність Харитоненків і фірма «Торговий дім І. Г. Харитоненко з сином» припинила своє існування.

1. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. 7. Малороссия., СПб., 1903.
2. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область.
3. Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. СПб., 1903, Т. 57. С. 32.
4. Сумський державний архів., ф. 235, оп. 1, спр. 76.
5. Сумський державний архів., д. 235, оп. 1, спр. 121.
6. Сумский вестник., 1914, № 134, 16 июля.

ДАНИЛЮК Ю. З.
(Київ)

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СЕЛЯНСТВА НА РОМЕНЩИНІ НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ

Надзвичайні заходи, вчинені більшовицькою партією в сільському господарстві на рубежі 20—30-х рр., викликали найжорстокіший опір українського селянства. Зведення місцевих органів Державного політичного управління України ледь не щоденно приносили звістки про селянські заворушення, що доходили навіть до збройних конфліктів у найрізноманітніших районах України. На думку багатьох тогочасних і сучасних істориків, соціологів, економістів в кінці 20-х — на поч. 30-х рр. країна стояла на порозі нової могутньої селянської війни, яка ставила під загрозу саме існування радянської влади. За цих умов вище політичне керівництво країною не знайшло ніякого іншого виходу, як посилити репресивні заходи проти селянства, які врешті-решт вилились у форми справжнього геноциду народів, в тому числі українського народу.

Аналіз документальних матеріалів Служби безпеки України та її обласних управлінь засвідчив значне зростання в першій половині 30-х років масових каральних операцій, проведених органаму ДПУ проти селянства. Під приводом боротьби з контрреволюційними, антирадянськими, повстанськими організаціями на практиці здійснювалось вилучення, (а часто і знищення) селян, які чинили опір державній аграрній політиці.

Так, в червні-липні 1930 р. масова каральна операція була проведена на території Сумщини, зокрема, сучасного Роменського району. За сфабрикованими органами ДПУ України матеріалами на території Роменського, а також сусіднього Прилуцького (зараз територія Чернігівської області) районів діяла «куркульська повстанська організація», яка налічувала до 300 учасників.

В аналогічних матеріалах ДПУ робиться спроба з'ясувати причини невдоволення селянства в даному регіоні, яке виявилось на рубежі 20—30-х років «в зв'язку з рішучим наступом на куркульство і соціалістичною реконструкцією сільського господарства». Основною з них, на думку відповідних підрозділів Держполітуправління, було те, що сільське господарство регіону традиційно базувалося на хуторській системі землекористування, яке супроводжувалося значним відсотком заможного селянства. Серед інших причин називались формовані темпи проведення колективізації, яка носила характер «голого адміністрування».

«Контрреволюційна діяльність згаданої «куркульської повстанської організації», як довідуємось з матеріалів слідства, виражалась перш за все в антиколгоспній агітації», розповсюдженні антирадянських листівок», в яких засуджувалась колективізація, ставились вимоги запровадження приватної власності на землю, вільної торгівлі. тощо. Широко обговорювались серед селянства і питання виходу України зі складу СРСР, на проголошення вільної незалежної Української держави.

Прагнучи об'єднати окремі виступи селян, їх економічні і політичні вимоги в рамках єдиної повстанської організації, співробітники ДПУ представили їх у вигляді чіткої програми, написаної і відредагованої вчителем Глинської керамічної школи О. М. Зіпов'євим.

За сценарієм слідства викрита «контрреволюційна організація» мала свою структуру, яка розповсюджувалась на 40 населених пунктів. Члени організації начебто поділялися на п'ятірки, які мали стати своєрідними осередками антирадянської роботи. Ядро організації складали розкуркулені селяни. Серед них — Л. Клитка, О. Приходько, Г. Приходько, П. Данпленко, В. Співак, С. Милько, М. Куркович, Г. Губар та ін. Разом з тим на-

ведена в матеріалах статистика свідчить, що у справі проходили також середняки, бідняки, службовці (здебільшого вчителі). З 168 заарештованих громадян налічувалось: куркулів — 78, середняків — 69, бідняків — 17, службовців — 4.

«Контрреволюційна організація» як з'ясувалося на слідстві, ставила за мету підняти в регіоні селянське повстання. Його план полягав в тому, щоб: «випустити звернення до селян і червоноармійців з викладом завдань повстання і закликом підтримати його, роззброїти в кількох районах місцевий партійний і радянський актив... розгромити Березівський та Срібнянський райцентри... захопити Ромни». Повстанців за планом мав підтримати 21-й полк, літні табори якого знаходились у Батурині. Цікаво, що в разі невдачі повстання, його учасники планували ...пройти з боями кілька сот кілометрів і «прорватися» в Польщу.

Навіть на перший погляд згаданий план виглядає як нереальний і нездійсненний, позбавлений будь-якого здорового глузду. Безперечно, він міг народитися в хворобливій уяві слідчих ДПУ, які намагалися надати «Роменській організації» всеукраїнського звучання.

В справі відсутні будь-які об'єктивні докази, як вини кожного конкретного учасника, так і факту існування самої організації. Всі звинувачення базувалися, як правило, на зізнаннях заарештованих, більшість з яких до цього часу навіть не знали один одного.

Надуманість висунутих звинувачень засвідчує і той факт, що понад 100 учасників «контрреволюційної організації» були звільнені з-під відповідальності, оскільки зібрані проти них докази ніяк не вкладалися в наперед накреслену схему.

Водночас 168 громадян, 27 вересня 1930 р. отримали вкрай суворі покарання. З них засуджено до розстрілу 23, до 10 років концтаборів — 23, до 8 років — 9, до 7 років — 11, до 6 років — 3, до 5 років — 35, до 4 років — 4, до 3 років — 21, до висилання на північ — 11. Умовні покарання отримало 28 громадян.

Справи на організації, подібні роменській, були сфабриковані і в інших регіонах України. Глибоке і всебічне дослідження по в'язаних з ними матеріалів, дозволить глибше зрозуміти форми і методи здійснення соціалістичної реконструкції сільського господарства, соціальну психологію селянства, увічнити пам'ять громадян України, що стали жертвами політичних репресій.

КОРОГОД Г. І.
(Суми)

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СУМЩИНИ В 20-Х РР. І ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

В 1923 р. на Україні здійснювалась територіально-адміністративна реформа: старий поділ на волості, повіти і губернії замінився новим — район — округ — губернія. Відповідно до цього на території нашого краю було створено кілька округів, які входили до різних губерній: Охтирський (до листопада 1923 р. називався Богодухівським) і Сумський (Харківська губернія), Глухівський (до серпня 1925 р. називався Новгород-Сіверським) і Конотопський (Чернігівська губернія), Роменський (Полтавська губернія). До складу цих округів входили і суміжні райони нинішніх Харківської, Чернігівської і Полтавської областей. Крім того, в 1926—1927 рр. до Глухівського округу була приєднана Путивльщина, до Конотопського — Буриньщина, а до Сумського — Миропільська волость, які були до того часу у складі Курської губернії РРФСР. В 1925 р. Охтирський округ був розформований. Більша частина його території перейшла до Харківського округу. Залишились Сумський, Конотопський, Глухівський і Роменський округи.[1] В серпні 1925 р. губернії на Україні були ліквідовані. Округи підпорядковувались безпосередньо центральним органам державної влади.

Національний склад населення названих округів сформувався під впливом ряду факторів: безпосереднє сусідство Росії, особливості заселення Слобожанщини в XVI—XVII ст. та ін. В 20-х рр. нинішнього століття він виглядав так:[2]

Назва національності	Назва округу і питома вага національності в усьому населенні (в %%)				Середній показник (в %%)
	Глухівський	Конотопський	Сумський	Роменський	
Українці	74,5	83,45	89,5	94,4	85,4
Росіяни	23,6	6,2	7,7	1,0	9,6
Євреї	1,6	8,2	2,17	3,8	3,9
Інші націон.	0,3	2,15	0,98	0,8	1,1
Всього	100	100	100	100	100

Як видно з поданої таблиці основне населення Глухівського, Конотопського, Роменського і Сумського округів складали українці. По відношенню до них політика Радянської влади в 20-х рр. полягала в тому, щоб забезпечити сприятливі умови для розвит-

ку української культури, розширити мережу навчальних і культосвітніх закладів, широко впроваджувати українську мову в державне та громадське життя і т. п.[3]

З національних меншин найчисленнішими були росіяни. В Глухівському округу, наприклад, їх питома вага в усьому населенні складала 23,6%. Така досить значна кількість росіян пояснюється порубіжним розташуванням території округу, в результаті чого вона з давніх часів заселялась вихідцями з Росії. Крім того, як уже зазначалось, до Глухівського округу ввійшла значна частина Путивльського повіту Курської губернії, де російське населення складало 65—70%, а також ряд населених пунктів Севського і Трубчевського повітів Брянської губернії.

В Сумському округу російське населення складало 7,7%, в тому числі на селі — 5,6%, в містах — 9,8%.[4] Сформувалось воно в результаті колонізації Слобожанщини з боку Росії в XVI—XVII ст., а також внаслідок включення до складу округу ряду населених пунктів Курської губернії в 1926—1927 рр.

На Конотопщині росіяни проживали в основному в містах, складаючи 11,2% їх мешканців, в тому числі в Конотопі — 13,9%. В сільській місцевості їх питома вага становила 1,2%.[5]

В Роменському округу кількість росіян була незначною, лише 1% всього населення. Це були в основному мешканці міст. Так, в 1925 р. в Ромнах вони становили 6,2% мешканців міста.[6]

Друге місце за численністю серед національних меншин Сумщини займали євреї. Найбільше їх проживало на території Конотопського округу, де вони складали 16,1% міського населення (в сільській місцевості євреї становили лише 0,3% населення). За даними 1925 р. в містах і містечках округу нараховувалось 13928 чол. єврейської національності, в тому числі в Конотопі — 6266 чол., Кролевці — 1632, Сосниці — 1506 і т. д.

Значна кількість євреїв проживала в межах Роменського округу. В 1925 р. в Ромнах вони складали 43% міщан, в Гадячі — 27,9, Лохвиці — 25,2, Глинську — 3,6%. В сільській місцевості вони або зовсім не проживали (Гадяцький, Липоводолинський райони), або їх частка в населенні була незначною, від 0,1 (Бобрицький, Глинський та інші райони) до 1,5% (Засульський район).[8]

На території Сумського округу питома вага єврейського населення складала 2,17%, в тому числі в містах — 4,3, в селах — 9,04.[9]

Найменша кількість євреїв проживала на Глухівщині, де їх питома вага становила лише 1,6%.

Серед інших національних меншин, які мали компактне місце проживання, слід назвати німців. Найбільше їх мешкало на території Конотопського округу, де існувало кілька німецьких сіл: Великий і Малий Вердер, Рундевізія, Кальчинівка, Білі Вежі і Городок.* Очевидно вони виникли ще у XVIII ст. В 1927 р. в цих селах, разом узятих, нараховувалось 5319 жителів.[10]

На Роменщині, в Смілівському районі, теж було німецьке поселення — хутір Хрещатик. В 1925 р. в ньому проживало 587 чол., в 1929 р. — 850.[11]

Серед національних меншин Роменщини колоритну групу являли асірійці. Вони прибули сюди з Ірану в роки першої світової війни і проживали в Ромнах, в різних помешканнях на Полтавській, Московській, Рибній, Мануфактурній та інших вулицях. В 1928 р. нараховувалось 18 асірійських сімей загальної кількістю в 81 чоловік.[12]

Крім названих, на території Глухівського, Конотопського, Роменського і Сумського округів проживали представники і інших національностей, які не являли собою компактних груп. Це — поляки, вірмени, латиші, цигани та ін.

В жовтні 1924 р. для керівництва роботою серед національних меншин України створюється центральний орган — Комісія у справах національних меншин при ВУЦВК. Вона складалась з представників єврейського, польського, німецького, болгарського і молдавського населення. Відповідно при окружних виконавчих комітетах створюються бюро у справах національних меншин з штатними і позаштатними працівниками. При районних виконавчих комітетах були уповноважені в справах національних меншин. Через ці структури і здійснювалась національна політика Радянської влади на Україні. Головні напрями цієї політики стосувались політичного, соціально-економічного і духовного життя національних меншин.

В політичній сфері головне завдання полягало в тому, щоб в районах компактного проживання національних меншин створити органи державної влади, які б працювали і вели діловодство рідною мовою. Були створені центральні курси, які готували працівників для національних Рад, в Києві — для єврейських, в Одесі та Житомирі — для німецьких.

На Сумщині існували російські і німецькі сільські Ради. Росій-

* Після розформування округів і створення областей ці села перейшли до Чернігівської області.

ські: Рижівська, Глушецька, Олешнянська, Люджанська, Полянська та ін. Вони були забезпечені необхідними кадрами і працювали нормально.

Гірше стояла справа з німецькими сільрадами. Протягом 20-х рр. вони постійно відчували потребу в працівниках, які б добре знали німецьку мову. В результаті діловодство велось переважно російською мовою, документація, наглядна агітація під час перевиборних кампаній — теж. Повністю розв'язати цю проблему так і не вдалося.

Єврейське населення, яке проживало головним чином в містах, мало своїх представників у міськрадах. В 1925 р., наприклад, воно складало майже 24% членів Роменської міськради.

Економічна політика Радянської влади по відношенню до національних меншин визначалась їх соціальним становищем і участю в громадсько корисній праці. Якщо взяти росіян і німців, які в переважній більшості займались сільським господарством, то тут ніяких проблем не виникало. На них поширювались всі ті заходи, які Радянська влада здійснювала на селі в 20-х рр.: підтримка бідняцьких і середняцьких господарств, обмеження заможних, заохочення селян до кооперування і т. п.

Значно складнішою була справа з єврейським населенням. Соціальна структура його була надзвичайно строката. В 1925 р., наприклад, серед євреїв Кролевця 80 мали патент на торгівлю, 25 торгували без патента, 60 були робітниками, 180 — кустарями, 5 — візниками, 10 сімей одержували допомогу від єврейської громади (75 крб. на місяць), ще 10 — від родичів з США (10 дол. на місять). В цілому по Конотопському окрузі в середині 20-х рр. серед єврейського населення 3433 чол. (приблизно 25%) займались торгівлею; 1181 були службовцями, 632 працювали на фабриках, заводах і транспорті, 252 займались сільським господарством, 335 належали до представників так званих «вільних професій», 335 не мали професії, 396 чол. були зареєстровані на Конотопській біржі праці.[14] Приблизно така ж картина спостерігалась в Роменській та інших округах.

По відношенню до різних категорій населення здійснювались різні заходи. Приватні торгівці витіснялись із сфери торгівлі. Кустарі об'єднувась в кооперативи. В Ромнах, Конотопі, Кролевці та інших містах виникли спілки кустарів. Безробітні і деклясовані елементи залучались до роботи у місцевій промисловості. 22 березня 1928 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову про «втягнення» і «місточкової деклясованої бідноти та безробітної молоді національних меншин» до цукрової промисловості, зокрема до сезонної роботи в радгоспах. Окружні філії Цукротресту одержали відповідний циркуляр.[15]

На місцях вживались і інші заходи. Так ініціативна група по

залученню декласованої єврейської молоді до праці на засіданні 12 листопада 1928 р. вирішила створити виробничі артілі: кондитерську у складі 10 чоловік, матрацо-шпалерно-дзеркальну, копитильно-ковбасну і молочну на 20 чоловік кожна.[16]

Але всі подібні заходи і можливості місцевої промисловості не були достатніми для того, щоб забезпечити єврейське населення, переважно некваліфіковане, роботою. Треба було шукати інші шляхи.

29 серпня 1924 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову про залучення євреїв до хліборобства. Згідно неї в Катеринославській та Одеській губерніях відводились землі, на які з усієї України мали прибути єврейські переселенці. В Херсонському, Маріупільському, Першотравневому та Одеському округах для них створювались сільськогосподарські школи. В Харкові почав виходити щотижневик єврейською мовою «Єврейський селянин».

Для практичного здійснення цієї справи при ВУЦВК був створений спеціальний орган — Комісія по земельному влаштуванню євреїв (Укркомзет). В округах створювались відповідні органи — Окружні земельні товариства (Озет).

Порядок організації переселення був такий: на зборах єврейської громади складали списки бажаючих переселитись на Південь. При цьому рекомендувалось вносити до списків лише сім'ї, що мали не менше 3-х працездатних.

Всіх, внесених до списків, ділили на 6 категорій. До першої категорії заносились сім'ї, які не мали власного майна. Вони їхали до нового місця проживання за державний кошт, а на місці одержували хату, 2 корови і гарантований заробіток розміром 20 крб. на місяць до першого врожаю.

До другої категорії вносились господарства, які мали одну голову робочої худоби (коня або вола); до третьої — голову робочої худоби і половину воза; до четвертої — голову худоби, половину воза і могли відбудувати хату, одержавши ліс в кредит; до п'ятої — голову худоби, половину воза, могли відбудувати хату і оплатити насіння для посіву і тракторну оранку. До шостої категорії вносились найзаможні сім'ї. Вони не одержували кредиту від держави за винятком позики на обводнення землі. Господарства II—VI категорій їхали, харчуючись в дорозі і годували худобу за свій рахунок.

Перш ніж відправитись на нові місця майбутні переселенці створювали виробничий колектив (не менше 10 господарств) і вносили певний грошовий пай. Потім на південь посипались представники колективу, які одержували і закріплювали за ним землю. Після цього відбувалось переселення. Сім'ї шостої категорії могли не вступати в колективи і діяти самостійно.

Створення переселенських колективів почалось уже в 1924 р. Так комісія по реєстрації євреїв, які бажали зайнятись землеробством (Роменський округ) 26.XII.1924 р. затвердила створені артілі «Нова Роменка» і «Нове життя», I і II сільгоспкомуни. В криворізькому окрузі їм виділили землю. На 1926 р. з Роменщини було переселено 176 сімей (715 чол.).[17]

Влітку 1925 р. в Конотопському окрузі був створений переселенський колектив (32 сім'ї), який виїхав на Херсонщину, на початку наступного року на Криворіжжя виїхав колектив «Най» (новий) Кролевець» (7 сімей) і ін. Уже в 1925 р. з Конотопського округу на південь переселилось 113 сімей (756 чол.).[18]

Немає точних даних про те, скільки єврейських сімей з Сумщини переселилось в південні райони до кінця 20-х рр. Відомо лише, що на 1929 р. Наркомзем України в Херсонській, Криворізькій і Запорізькій округах виділив землю для 20 сімей з Конотопщини, 45 — з Роменщини і 15 — з Глухівщини.[19]

Слід сказати, що не всі, хто бажав переселитись, могли це зробити. Перевага віддавалась імущим і працездатним. Інші нерідко вилучались зі списків. Так, при реєстрації колективу «Кролевецкий поселок» комісія Конотопського Окрвиконкому записала: «З приводу незабезпеченості працездатними членами родини у сім'ї Ліфшиця Гілі Ілліча і Грушанського Самуїла Юдовича — таких викреслити».[20]

Не завжди йшло все гаразд і на новому місці. Були труднощі з одержанням землі, непорозумінням з місцевим населенням, брак коштів і ін.

5 лютого 1929 р. Наркомзем прийняв постанову «Про комплектування переселенських контингентів євреїв на 1929 р.», яка передбачала переселення до Біробіджанського району району Хабаровського краю РРФСР. Переселялись сім'ї, які мали не менше 2 працездатних. Вони ділились на 3 категорії: I. Зовсім неімущі. Їм видавались гроші на проїзд, по 50 коп. в день на харчування і на місці прибуття гарантувався заробіток. II. Імущі, але бідні. Вони мали пільговий проїзд і харчувались за свій рахунок. III. Заможні. Їхали за свій рахунок і повинні були мати ще 100 крб. на влаштування.

Роменська округа одержала 6 місць першої категорії і 5 — другої. В Біробіджані з роменчан було створено товариство ім. Калініна. Суми, Глухів і Конотоп не одержали нічого.

Значної уваги з боку державних і громадських органів вимагали асірійці, що проживали в Ромнах. Це були найбідніші менканці міста. Проживали вони, як правило, в тісних і вогких підвалах, майже всі хворіли туберкульозом та іншими інфекційними

хворобами. 80% з них були неписьменні, не знали ні української, ні російської мов. Головне заняття асирійців — чистка взуття на вулицях і ремонтування калош. Поширено було безробіття.

При сприянні органів влади в 1927 р. асирійці створили Роменське трудове товариства асирійців. Статут його був затверджений Окрвиконкомом. Товариство ставило за мету надавати допомогу своїм членам, вести культурницьку роботу, залучати асирійців до продуктивної праці. В грудні 1928 р. Президія товариства звернулась до Роменського окрвиконкому з проханням допомогти ліквідувати безробіття і надати асирійцям іншу роботу замість чистки взуття, бо, як говорилось у зверненні, «чистка обуви в Советском Союзе считается эксплуатацией и унижением личности».[22]

З допомогою Товариства було арендовано приміщення для чистки взуття, створено артіль садівників, велась робота по організації сільськогосподарської артілі.

В сфері духовного життя ставилось завдання створити умови для розвитку національних культур, для розширення можливостей користуватися рідною мовою. Керувала цією справої Рада національних меншин (Раднацмен) при Наркоматі освіти. Вона мала російське, єврейське, німецьке та інші бюро.

На місцях створювались сільбуди, хати-читальні, клуби, які повинні були працювати рідною мовою, комплектувались бібліотеки і т. п.

В січні 1927 р. ЦК в справах національних меншин звернувся до окружних національних бюро з вимогою організувати на місцях краєзнавчу роботу, включивши до неї вивчення історії колонізації, побуту і соціально-економічних відносин тієї чи іншої національності, її участі у революційному русі, збереження пам'яток старовини і ін. Рекомендувалось підготувати і видати етнографічні та інші збірники.[23]

Для пропаганди національних культур використовувались ювілейні дати. Зокрема, в 1926 р. за постановою Раднацмену відзначалось 50-річчя єврейського театру, 10-річчя з дня смерті Шолом-Алейхема та ін.

Одним з головних завдань Раднацмену було створення національних шкіл. З російськомовними школами на Сумщині, як і по Україні в цілому, проблем не було. Вони існували в кожному російському селі, а також в містах і були забезпечені педагогічними кадрами, підручниками та літературою в такій же мірі, як і українські школи. Складніше було з єврейськими, німецькими та іншими школами.

На Сумщині єврейські школи існували переважно на Конотопщині і Роменщині. В Конотопському окрузі вони були в Коно-

топі, Кролевці, Бахмачі, Борзні, Дмитрівці, Сосниці, Мені. В 1925/26 навчальному році там нараховувалось 8 шкіл, в тому числі 7 — чотирьохкласних і семирічка. Семирічка почала працювати в 1921 р. на базі єврейської школи, відкритої ще в 1889 р. В 1921/22 навчальному році вона мала 115 учнів і 7 вчителів.[24]

В 1927/28 навчальному році на Конотопщині діяли 5 єврейських шкіл (в тому числі 2 семирічні), в яких навчалось 387 учнів і працювало 22 вчителі.[25]

Зведених даних про кількість єврейських шкіл в Роменському окрузі не знайдено. Відомо ж, що в Ромнах їх налічувалось кілька. Однією з них була школа № 5. Вона комплектувалась дітьми єврейської національності і навчання здійснювалось єврейською мовою. В 1925 р. в ній навчалось 347 учнів, а в 1926 — 481. Діяли драматичний, літературний, бібліотечний і радіоаматорський гуртки. Працювала бібліотека і радіо.[26]

В Роменській школі № 4 діти євреїв складали понад 70% усіх учнів. В серпні 1925 р. Колегія нацмену Роменського окрвиконкому вирішила перевести з школи № 5 до школи № 4 два класи (VI і VII) і зробити цю школу теж повністю єврейською. Ухвалено також проводити навчання в молодших класах лише єврейською мовою, а в старших ввести єврейську мову як обов'язкову дисципліну.[27]

В українських і російських школах, в яких навчались євреї, для них створювались спеціальні класи або групи.

Слід сказати, що протягом 20-х рр. єврейські школи стикалися зі значними труднощами. Майже всі вони мали старі або мало придатні приміщення. Так, Конотопська семирічка знаходилась в будинку, побудованому в 1859 р. Ні води, ні каналізації він не мав, опалення — грубки, освітлення — гас. Капітальний ремонт проводився в 1910 р. В 1925 р. директор просив Окрвно придбати для школи 2 столи, 6 стільців, класну дошку, вішалку, щітку для підлоги, самовар, діжку для води, кухоль, 4 лампи, лопату, граблі, відро і т. п.[28]

Постійною проблемою були вчительські кадри. Їх готували Київський і Вінницький єврейські педагогічні технікуми, але поступали вони на Сумщину одиницями. З 5 серпня 1926 р. при Київському технікумі почали працювати Централізовані курси перепідготовки вчителів єврейських шкіл. Але Наркомат освіти попередив Окрвиконкоми, що вони можуть за рахунок республіканського бюджету послати на курси лише двох чоловік. Рекомендувалось використовувати місцеві можливості, які були дуже мізерні. Місцеві органи влади намагались дещо робити і з свого боку. Так, бюро національних меншин при Роменському окрви-

конкомі вирішило організувати при клубі вчителів вивчення історії єврейського робітничого руху, методики викладання єврейської мови і літератури, історії єврейської мови і т. п.

Але всього цього було недостатньо. Протягом 20-х рр. проблема вчительських кадрів так і не була розв'язана. В травні 1930 р. Конотопська інспектура наросвіти повідомляла НКО, що на новий навчальний рік єврейським школам потрібно ще 8 вчителів, без яких вони не зможуть почати роботу.[29]

Серйозні труднощі виникали і з комплектуванням контингенту учнів. Запущені приміщення, неукомплектованість вчителями, погана забезпеченість підручниками та посібниками негативно впливали на батьків. «Не все еврейское население относится положительно к еврейской школе. Более зажиточные выступают против национальной школы, не понимая ее значение»,[30] — повідомляв інспектор наросвіти Конотопщини.

Наркомат освіти України вимагав від місцевих працівників посилювати роз'яснювальну роботу з батьками, виступати в пресі, видавати листівки і т. п. Але переважна більшість батьків прагнула послати своїх дітей в українську або російську школу. В середині 20-х рр. в Конотопському окрузі лише 20% дітей єврейської національності віком від 8 до 11 років навчались в єврейських школах, а серед дітей віком від 12 до 15 років цей відсоток становив 8. В 1925/26 навчальному році в Кролевці проживало 213 єврейських дітей віком від 8 до 16 років, з яких в національній школі навчалося лише 22.[31] Наступного року до школи не надійшла жодна заява і вона була закрита. Тоді ж були об'єднані в одну конотопські школи № 5 і № 6. В цілому ж на Конотопщині кількість єврейських шкіл скоротилась з 8 до 5 і ця тенденція продовжувала існувати і далі. В травні 1930 р. інспектура наросвіти округу відзначала, що єврейські школи недоукомплектовані, а українські і російські перевантажені єврейськими дітьми.

Подібне спостерігалось і на Роменщині.

Крім єврейських на території Конотопського і Роменського округів існували і німецькі школи. На Конотопщині їх нараховувалось 5 (в селах: Малий Вердер, Рундевізія, Кальчинова, Білі Вежі, Городок, в тому числі 3 школи — чотирьохрічки, 2 — трьохрічки. В 1925/26 навчальному році в них працювало 15 вчителів і навчалось 674 учні.[32] В 1925 р. почала працювати німецька школа в хуторі Хрещатик на Роменщині.

Німецькі школи переживали ті ж труднощі, що і єврейські. Скрутно було з кадрами. До 1925 р. включно в Конотопському окрузі, наприклад, в них працювали вчителі, які в переважній більшості не знали німецької мови. В 1926 р. прибуло 6 (з 9 замовлених) випускників німецького педагогічного технікуму. Станови-

ще дещо поліпшилось (з 15 працюючих вчителів 9 були німцями за національністю); але все ж учительських кадрів не вистачало.

Не вистачало і підручників. На 1926/27 навчальний рік Конотопський окрвно замовив їх на 450 крб., а одержав лише на 82.

Хоча німецьке населення Конотопського округу проживало компактно, що сприяло створенню німецьких шкіл, але все ж охопити всіх дітей навчанням рідною мовою не вдавалось. В середині 20-х рр. лише половина дітей віком від 8 до 11 років навчалась в німецьких школах, дітей віком від 12 до 15 років в них взагалі не було.[33] Мабуть з цієї причини протягом 20-х рр. жодна німецька початкова школа не переросла в семирічку. Мав місце навіть зворотний процес. На кінець другого десятиріччя в Конотопському окрузі дві чотирьохрічки перетворились в трьохрічки. В результаті з п/яти шкіл лише одна мала 4 класа, решта — по 3. Спостерігалась тенденція зменшення і кількості учнів в німецьких школах. Якщо в 1926 р. їх нараховувалось 674 (21 група), то в 1928 р. — 644 (19 груп).[34]

Великі труднощі переживала школа на хуторі Хрещатик. Перевірка її, проведена в червні 1926р., відзначила, що кімната, в якій навчалось 60 учнів, брудна, тісна, темна і не відповідає своєму призначенню. Про вчителя, що працював у школі загальні збори мешканців хутора записали таке «Общее собрание констатирует, что учитель не соответствует, своему назначению, ибо в прошлое время занимался Законом Божим, сам был руководителем церковного хора и вообще в целом не пользуется авторитетом в большинства жителей с. Хрещаника».[35]

В наступний період справа не поліпшилась. 1928/29 навчальний рік почався з запізненням, бо затягся ремонт. Відвідування учнів було поганим, так як школа не завжди опалювалася, а вони не мали одягу. В учительському колективі відбувалися конфлікти і часті зміни. Особливо активним був учитель на прізвище Гаус. Будучи сількором, він лякав своїх співгромадян, заявляючи, що вже декого посадив і ще посадить. Загальні збори громадян Хрещатівської сільради постановили перевести Гауса в іншу школу, замінивши його іншим вчителем, німцем.[36]

В серпні 1927 р. Голова Будинку Народів Сходу (Київ) Біт-Шумун звернувся до Роменського окрвиконкому з проханням відкрити в Ромнах школу для асирійських дітей і лікнеп для дорослих. Він же рекомендував вчителем школи Юхана Гіваргізова. Згодом він був посланий на курси підвищення кваліфікації асирійських вчителів до м. Армавір.

Школа була відкрита. Вона називалась Роменська № 7 асирійська трудова школа. В першому, 1927/28 навчальному році, в ній

навчалось 13 дітей. Були одержані деякі підручники. При Клубі кустарів створена невеличка бібліотека. 18 червня 1928 р. в зв'язку з успішним закінченням першого навчального року відбулись урочисті збори асирійців, які звернулись до Роменської інспектури наросвіти з листом. В ньому висловлювалась подяка партії і Радянській владі за те, що вона дає освіту дітям асирійців, які зможуть краще розуміти свої права і свого часу будуть «оспаривать их от империалистов Персидского государства».[37]

Все сказане свідчить, що в 20-х рр. Радянська влада здійснювала політику підтримки національних меншин. Але ця політика була досить суперечливою. З одного боку центральні органи влади приймали гарні рішення, а з другого — всі ці рішення не були достатньо підтримані матеріально. Це робило цю політику не такою ефективною, як передбачалось. В міру формування в Радянському Союзі тоталітарного сталінського режиму державна діяльність в цьому напрямі взагалі почала згортатись.

ДЖЕРЕЛА

1. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. К. 1980, С. 51.
2. Таблиця складена автором на основі матеріалів Сумського держ. обласного архіфу: ф. р. — 2322, от. 1, спр. 142, арк. 34; ф. р. — 4563, оп. 1, спр. 1667, арх. 105; ф. р — 33, опч 1, спрв. 31, арк. 83; ф. р. — 5805, оп.1, спр. 1, арк. 22.
3. Детальніше про це див.: Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Здійснення українізації на Сумщині в 20-х роках (на матеріалах Глухівської, Роменської, Конотопської і Сумської округ). Суми, 1993.
4. Сумськ. обл. держ. архів, ф. р. — 33, оп. 1, спр. 31, арк. 83.
5. Там же, ф. р — 4563, оп. 1, спр. 1667, арк. 105.
6. Там же, ф. р — 5805, оп. 1, спр. 5, арк. 355.
7. Там же, ф. р. — 4563, оп. 1, спр. 1392, арк. 21.
8. Там же, ф. р — 5805, оп. 1, спр. 1, арк. 242.
9. Там же, ф. р — 33, оп. 1, спр. 31, арк. 83.
10. Там же, ф. р. — 4563, т. 1, спр. 1667, арк. 105.
11. Там же, ф. р — 5805, оп. 1, спр. 5, арк. 355; спр. 16, арк. 202.
12. Там же, ф. р — 5805, оп. 1, спр. 14, арк. 44.
13. Там же, арк. 89.
14. Там же, ф. р — 4563, оп. 1, спр. 1671, арк. 160; спр. 1819, арк. 59; спр. 1667, арк. 71.
15. Там же, ф. р — 4563, оп. 1, спр. 1818, арк. 71.
16. Там же,ф. р — 5805, оп. 1, спр. 19, арк. 88.
17. Там же, спр. 1, арк. 279, 281; спр. 18, арк. 25
18. Там же, ф. р — 4563, оп. 1, спр. 1392, арк. 5, 19, 31.
19. Там же, ф. р — 5805, оп. 1, спр. 19, арк. 1, 2.
20. Там же, ф. р — 4563, оп. 1, спр. 1672, арк. 73.
21. Там же, ф. р — 5805, оп. 1, спр. 19, арк. 3.
22. Там же, спр. 16, арк. 274.
23. Там же, ф. р — 4563, оп. 1, спр. 1666, арк. 34.
24. Там же, спр. 728, арк. 3.
25. Там же, спр. 2012, арк. 10.
26. Там же, ф. р. — 5805, оп. 1, спр. 1, арк. 481; спр. 16, арк. 254.
27. Там же, спр. 5, арк. 9, 323

28. Там же, ф. р — 4563, оп. 1, спр. 1189, арк. 3031.
29. Там же, спр. 2035, арк. 2.
30. Там же, спр. 1391, арк. 12.
31. Там же, спр. 1391, арк. 31; спр. 1671, арк. 161.
32. Там же, спр. 1391, арк. 11, 66.
33. Там же, арк. 31.
34. Там же, спр. 1391, арк. 11; спр. 2012, арк. 10.
35. Там же, ф. р — 5805, оп. 1, спр. 11, арк. 17, 19.
36. Там же, спр. 16, арк. 192—193.
37. Там же, ф. р — 5601, оп. 1, спр. 932, арк. 3, 4, 5, 6, 7; ф. р — 5805, оп. 1, спр. 18, арк. 61.

КОРОГОД Б. Л.,
КОРОГОД Г. І.
(Суми)

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ СУМСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ

На кінець 1919 р. переважна більшість території України опинилась під контролем Червоної Армії і на ній остаточно утвердилась Радянська влада. Почалась радикальна перебудова всіх сфер суспільного життя. Складовою частиною цього процесу було створення нової загальноосвітньої школи. Йшлося про те, щоб мати таку школу, яка б забезпечила викладання рідною мовою, спільне навчання хлопчиків і дівчаток, зв'язок навчання з суспільно-корисною працею, була вільна від впливу релігійної та будь-якої іншої ідеології і виховувала молодих громадян в республіці в дусі марксизму-ленінізму. Серед заходів, передбачених для реалізації цього завдання, одним з найскладніших була підготовка кадрів працівників освіти.

В перші роки Радянської влади на Україні, за прикладом РРФСР, створювались два типи педагогічних навчальних закладів: інститути народної освіти (на базі колишніх учительських інститутів) і трьохрічні педагогічні курси (на базі колишніх учительських семінарій та інших середніх учбових закладів). І перші і другі готували учителів з вищою освітою: інститути — для середньої школи, педкурси — для початкової.

В 1924 р. з ініціативи місцевих партійних і радянських органів в Сумах почалась робота по створенню в місті Вищих педагогічних курсів.

16 грудня того ж року Президія Сумського Окружного Виконавчого Комітету на своєму засіданні розглянула інформацію про відкриття названих курсів і постановила «урочисте відкриття Педкурсів призначити на 28 грудня на Пленумі Окружного Виконавчого Комітету разом з окружним учительським з'їздом».[1]

В першому ж навчальному році на курси було зараховано 93 учні (жінок — 32, чоловіків — 61), які за соціальним станом розподілялись так: робітники — 5, селяни — 53, службовці — 7, інші — 28. Серед зарахованих були 4 кандидати в члени ВКП(б), 10 членів і 4 кандидати в члени ВЛКСМ, решта 75 чоловік — безпартійні.[2] Курси розмістились по вулиці Петропавлівській, в будинку, де нині знаходиться СШ № 4. Колектив викладачів складався з 7 чоловік.

В 1925 р. всі Вищі педагогічні курси, в тому числі і Сумські, були реорганізовані в педагогічні технікуми. В «Положенні про технікуми УРСР» говорилось, що вони є «вищі школи, які мають за завдання підготувати фахівців вищої кваліфікації в певних вузьких спеціальностях для різних галузей народного господарства, державного і культурного будівництва». Педагогічні технікуми готували учителів з вищою освітою для 1—4 класів. Термін навчання — 3 роки (два роки теоретичного курсу і рік практики).

Керівництво технікумом здійснювало правління, до складу якого входили: директор, його помічники, завідуючі відділами, представник від студентів, профспілки і два представника від викладачів. Першим директором Сумського педтехнікуму був Вовченко П. І., згодом учасник Великої Вітчизняної війни, удостоєний урядових нагород. Партійна організація технікуму в 1928 році нараховувала більше 20 чоловік.

Навчальний план педтехнікуму складався з дисциплін трьох циклів: суспільствознавчого, виробничого і педагогічного.[3] В педагогічний цикл, зокрема, входили дисципліни: педагогіка, дидактика і школознавство, методика вчення про поведінку, педологія, педпрактика. По закінченні технікуму молоді спеціалісти протягом року вдосконалювали свою майстерність під керівництвом досвідчених вчителів, а потім одержували диплом.[4]

Організацію учбово-виховного процесу здійснювали так звані циклові (предметні) комісії, тобто об'єднання викладачів споріднених дисциплін на чолі з головою. Вони розподіляли між викладачами учбове навантаження, здійснювали контроль за викладання дисциплін, рекомендували кращих випускників до аспірантури і т. д. Серед викладачів Сумського педтехнікуму був талановитий український художник і мистецтвознавець, поет і драматург, засновник і перший директор художнього музею в Сумах Н. Х. Онацький.

Студентське життя організовувалось на основі широкого самоврядування і участі в управлінні навчальним закладом. Функціювали виконавче бюро студентів, комсомольська і профспілко-

ва організації, секція незаможніх селян, кооперативні і шефські об'єднання, наукові, фізкультурні гуртки і т. д.

Студенти і викладачі технікуму брали участь в громадсько-політичному житті країни. Їх залучали до проведення колективізації селянських господарств, вчасного і повного виконання хлібозаготівель, вони організовували гуртки безвірників, комсомольські осередки та піонерські дружини в школах і т. д. Широким фронтом розгорнулась боротьба за підвищення грамотності дорослого населення. Діяльність в цьому напрямі особливо посилилась після опублікування постанови ЦК ВКП(б) «Про роботу по ліквідації неписьменності» (17 травня 1929 р.), яка прямо вимагала активно використовувати в цій справі студентство.

За роки свого існування Сумський педагогічний технікум підготував десятки висококваліфікованих спеціалістів, які успішно працювали на ниві народної освіти та інших ділянках суспільного життя. Серед них: Пирожніков О. А., закінчив педтехнікум в 1927 р., працював директором початкової школи в с. Яструбине Річанського району (нині Білопільський район), головою шкільної комісії Сумського окружного комітету комсомолу, інспектором Сумського окружного відділу народної освіти. В кінці 1928 р. призваний до лав Радянської Армії, якій і присвятив все своє життя. Пройшов бойовий шлях від Москви до Берліна, кавалер багатьох орденів і медалей Радянського Союзу, Польщі і Чехословаччини; Семенцова А. В., заслужена учителька УРСР, нагороджена орденом Леніна; Шоптенко С. Д., в 1941 р. закінчив воєнний факультет Московського гідрометеорологічного інституту, учасник Великої Вітчизняної війни; Кублицький Г. М., 29 років працював в Сумському пединституті на кафедрі фізики, учасник Великої Вітчизняної війни та ін.

З розвитком промисловості і сільського господарства республіки зростала потреба в спеціалістах, у подальшому підвищенні загальноосвітнього рівня населення. В липні 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про загальне обов'язкове початкове навчання», згідно якої з 1930/31 навчального року обов'язкова початкова освіта запроваджувалась повсюдно, а в промислових містах, фабрично-заводських районах та робітничіх селищах розпочинався перехід до обов'язкового навчання в обсязі школи-семирічки.

В цих умовах, коли роль школи підвищувалась, поставала необхідність дальшої перебудови системи народної освіти, вдосконалення учбово-виховного процесу і підготовки учительських кадрів.

Постанова ЦК рекомендувала терміново розгорнути мережу і контингент пединститутів, педтехнікумів, а також спеціальних педагогічних курсів та інших форм підготовки педагогів.

Вирішенню цієї справи сприяли постанови липневого (1928 р.) і листопадового (1929 р.) Пленумів ЦК ВКП(б) «Про підготовку викладачів для педагогічних учбових закладів» (8 вересня 1927 р), «Про підготовку викладачів в педвузах і педтехнікумах і переподготовку вчителів» (8 березня 1929 р.) та ін.

17 квітня 1929 р. Президія Сумського Окрвиконкому, виходячи з потреб краю, прийняла рішення поставити перед Урядом республіки питання про реорганізацію Сумського педагогічного технікуму в інститут народної освіти.[5] Про необхідність цього говорила на XI Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів делегат від Сумської округи Чигрина.[6]

Згідно рішення Президії Окрвиконкому до Раднаркому України було надіслане відповідне клопотання. 20 травня 1930 р. Колегія НКО УРСР ухвалила на початок 1930/31 навчального року здійснити реорганізацію Сумського педагогічного технікуму в інститут соціального виховання. Набір на перший курс орієнтовно встановлювався в обсязі 240 чол.

11 серпня 1930 р. Раднарком України постановою про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти затвердив такі типи педагогічних учбових закладів республіки: вищі — педагогічні інститути, середні — педагогічні технікуми, 2-річні і однорічні педагогічні курси. Серед вищих педагогічних учбових закладів, затверджених на 1930/31 навчальний рік, значився і Сумський інститут соціального виховання. Першим директором його став С. І. Прийменко, секретарем партбюро — М. А. Барабаш, головою МК — С. М. Гожієнко, секретарем комітету комсомолу — О. І. Каравай.

В першому навчальному році інститут мав 4 відділи (факультети): соціально-економічний, мови та літератури, техно-математичний і агробіологічний. Учбовий процес здійснювався викладачами, об'єднаними в кафедри: Діалектичного матеріалізму і політичної економії (зав. кафедрою доц. Бутко М. В.), педагогіки і дидактики (зав кафедрою проф. Попова Г. П.), педології (зав. кафедрою проф. Рудченко І. М.), історії (зав. кафедрою проф. Сапожніков Ю. Я.), мови і літератури (зав. кафедрою доц. Вишневська К. С.), математики і фізики (зав. кафедрою проф. Літінський М. Г.). Інститут мав обладнані кабінети фізики, ботаніки, агробіології, педології та вчення про поведінку, хімічну лабораторію.

Контингент студентів новоствореного інституту склався з слухачів бувшого педтехнікуму. На 1 листопада 1930 р. на стаціонарному відділі (I—III курси) їх налічувалось 283 чол.

Крім стаціонарного, працювали вечірній та заочний відділи, де набували вищу освіту переважно вчителі без відриву від виробництва. В 1930 р. на заочному відділі навчалось 127 чоловік. Розширювалась матеріальна база інституту. Уже на початку 1931 р. під учбовий корпус був переданий найбільший на той час у місті трьохповерховий будинок по вулиці Радянській (нині вул. Петропавлівська). В ньому були 92 великі кімнати, 3 актових зали і багато підсобних приміщень. Збільшились державні асигнування на придбання необхідного обладнання для кабінетів і лабораторій. (Зараз в цьому будинку знаходиться Сумський сільськогосподарський інститут).

Підготовка абітурієнтів здійснювалась на робітфаках, які були відкриті в Сумах при інституті, а згодом — в Білопіллі і Тростянці. На посаду завідуючих робітфаками назначались кращі випускники. Так, завідуючим денним робітфаком в Сумах став І. І. Іщенко, вечірнім — О. І. Каравай. В Білопіллі робітфак очолював Л. О. Сабатовський, в Тростянці — Ф. Ю. Шерстюк.

З ростом інституту вдосконалювався і навчально-виховний процес. На початку його існування практикувався переважно так званий бригадно-лабораторний метод навчання. Тодішній студент соціально-економічного відділу Чередниченко М. І. так згадує про нього: «Збиралися групою, чоловік десять, і працювали разом в аудиторіях, гуртожитку або на березі річки Псел. Це не дуже ефективний метод навчання, багато часу займали суперечки. Але він добре нас згуртовував».

З дальшим розвитком вищої школи все яснішою ставала шкідливість бригадного методу навчання. 19 вересня 1932 р. ЦВК СРСР прийняв постанову «Про навчальні програми і режим в вищій школі і технікумах», яка ліквідувала бригадно-лабораторний метод навчання, рекомендувала широко використовувати такі форми занять як лекції, семінари, індивідуальні лабораторні роботи, заборонила всілякі колективні заліки і вводила диференційований підхід до оцінки знань. Це упорядковувало навчальний процес, підвищувало відповідальність студентів за результати своєї роботи.

Перший свій випуск Сумський інститут соціального виховання здійснив у червні 1931 р. Путівку в життя одержали 41 молодий педагог, серед яких були Ф. Ю. Шерстюк, згодом доктор історичних наук, О. І. Каравай, пізніше директор однієї з СШ м. Суми та ін. В 1932 р. закінчив інститут М. І. Чередниченко, згодом кандидат історичних наук, доцент Військової академії Генерального Штабу, автор 60 наукових робіт, генерал-майор, учасник Великої Вітчизняної війни. Десятки вихованців інституту плідно пра-

цювали на ниві народної освіти в різних місцях Радянського Союзу.

В 1933 р. Сумський інститут соціального виховання був реорганізований в державний педагогічний інститут з чотирьохрічним строком навчання. Він мав факультети: історичний, мови та літератури, хіміко-біологічний і фізико-математичний.

Мінявся характер абітурієнтів. Якщо раніше це були в основному юнаки та дівчата, що закінчили 7-річку і робфак, то з середини 30-х рр. ними стали головним чином випускники 10-річок.

З року в рік зростала навчально-матеріальна база. За період з 1935 по 1941 р. для кабінетів і лабораторій було придбано необхідних приладів на 1 млн. карбованців, серед них — рентгеноустановка, телескоп, полярограф, мікроскопи, поляриметри, рефрактометри, вакуумні насоси та ін.

В 1937 р. на площі 1 га закладено перший розсадник ботанічного саду, а наступного року на основі генерального плану розгорнулась енергійна робота з його розширення і вдосконалення: створено показові ділянки, закладено велику кількість ділянок для спостереження за розвитком рослин, висаджено сотні дерев і чагарників.

В результаті систематичного і планового постачання в інституті створилась досить велика бібліотека, укомплектована літературою і підручниками, необхідними для вищої школи. З 1935 по 1941 р. фонд бібліотеки зріс з 30 тис. книг до 110 тис. Крім того бібліотека мала 23 тис. брошур з різних галузей знань і комплекти періодики за останні 10 років.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в інституті існувало 11 кафедр, на яких працювали 54 викладачі, навчалось 1483 студенти, в т. ч. 552 — на стаціонарному відділі. Інститут мав 20 добре обладнаних кабінетів і лабораторій, видавав «Наукові записки», на сторінках яких друкувались праці викладачів (випущено 5 серій всіх спеціальностей).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сумський обласний державний архів, ф. р — 32, оп. 3, спр. 1, арк. 141.
2. Там же, оп. 1, спр. 872, арк. 247, 275.
3. Див. Рудько М. П. З історії радянської вищої школи на Україні (1917—1928). — Радянська школа, 1967, № 3. С. 32—33.
4. Поначим Ф. Г. Педагогическое образование в СССР. Важнейшие этапы истории и своевременное состояние. М., 1975. С. 54—55.
5. Філія Центрального державного історичного архіву в Харкові, ф. 166, оп. 6, спр. 53, 57.
6. Див. XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 7—15 травня 1929 р. Стенографічний звіт та постинови. С. 236—237.

ЛИСИЙ І. Е.
(с. Підлипне)

ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПИСЬМЕННИКА О. О. СОКОЛОВСЬКОГО

У переліку відомих українських письменників новітнього часу чільне місце належить Олександру Олександровичу Соколовському. Його творчий шлях був дуже коротким, але надзвичайно плідним. Серед заслуг письменника — першопрохідництво у жанрі історичного роману радянської доби в Україні. Але творчість О. Соколовського довгий час або замовчувалась, або діставала однобоку оцінку. Автор цих рядків ставить за мету розповісти про відомого романіста з урахуванням всіх даних, які він має в своєму розпорядженні.

15 серпня 1896 року в місті Конотопі по вулиці Лисаківській (нині — Волочаївська) сталася подія — у сім'ї службовця земської палати Олександра Соколовського народився син Олександр. Батько, виходець з небагатих дворян, мав велику сім'ю — майбутній письменник був у ній дев'ятою дитиною. Жили скромно, але матеріальни труднощі компенсували духовними здобутками, зібравши чималу, як на той час, бібліотеку.

Сучасники оповідали, що домашні літературні вечори були там добрим звичаєм — на них сам батько або мати чи хтось із старших дітей читали, переказували зміст цікавого твору, декламували. Подібна форма прилучення дітей до національної культури в роки її самодержавного затиску була вельми поширеною.

Травлялося, що приватні бесіди набирали ширших форм, переростали в напівлегальні громадські заходи. Хлопець виховувався в атмосфері волелюбності та романтики, почерпнутої з усних переказів про козацьку вольницю, гайдамацький рух та визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. Постійно витав у родині дух нескоримого Тараса Шевченка, сторіччя з дня народження якого наближалося. «Кобзар» був настільною книгою в сім'ї Соколовських.

1904 року Сашко розпочинає навчання в Чернігівській гімназії. Вибір був зроблений невипадково — на той час в ній існував пансіон для дітей чиновників, які терпіли нужду і матеріальні нестатки. Але і тут панував суворий напіввійськовий режим, атмосфера підозри, таємного стеження за учнями, покарання за найменший непослух — час був гарячий. Але завдяки тому, що в гімназії викладали талановиті педагоги (як, наприклад, Хлодовський), учні зберігали любов до книжок.

В гімназії Олександр багато читає, робить перші літературні

спроби. Рідні пам'ятають великий зошит, до якого він записував свої вірші, не наважуючись показати їх товаришам. Як згадувала потім дружина письменника, Олександр соромився своїх віршів, а прочитавши одного разу власного вірша, приховав ім'я справжнього автора.

В цей час наш земляк прилучається до партії соціалістів-революціонерів, керує робітничими й учнівськими гуртками на Чернігівщині, входить до складу бойової групи.

Певний вплив на життя Олександра справили відвідини відомих «субот» Михайла Коцюбинського. Друзями Соколовського стають найближчі Коцюбинському люди — Віталій Примаков, Павло Тичина і син письменника Юрій Коцюбинський. Дружина нашого земляка згадувала потім: «Не можна не згадати письменника Михайла Коцюбинського, який був не тільки великим письменником, а й людиною надзвичайної душі і мав величезний вплив на людей, з якими зустрічався. Бували такі щасливі дні, коли він влаштовував вечірки, на яких мав змогу бути дехто з молоді. Бував там і Олександр Соколовський. На цих вечорах Михайло Коцюбинський — завжди привітний, завжди веселий — цікавився кожним і якось непомітно умів відгадати, що у кого болить і від чого кому весело. Всі відчували себе цілком вільно, кожний тягнувся до того тепла, яким зустрічали в домі Коцюбинського гостей. З великим хвилюванням чекав Олександр Соколовський тих вечорів, так хотілось йому ще і ще відчути духовну красу Михайла Михайловича — цієї чудової людини».

Батько помер, коли Олександр вчився в четвертому класі гімназії, родина бідувала і тепер нічим не могла допомогти йому. Підтримували товариші — надсилали те, що можна було надіслати: гроші, словники. Потяг до знань дав свої результати — в 1914 році Олександр закінчує гімназію з золотою медаллю, непогано володіє німецькою та французькою мовами, знає польську. Потяг до знань не залишав його ніде і ніколи. Для самоосвіти використовувалась кожна бодай найменша можливість. «З юнацьких років, — пише в своїх спогадах Тетяна Степанівна Соколовська, — незважаючи ні на які умови, Соколовський мріє якнайдокладніше ознайомитися з літературою не тільки українською, а й російською, світовою. Де б він тільки не був, куди б не закидала його доля, він намагається використати для цього все, аби ні одної хвилини свого життя, як він казав, не кинути на вітер. Часто працює з останніх сил, жадібно читає все, що тільки можна дістати, вивчає іноземні мови, просить надсилати йому замість продуктів книжки...».

Після закінчення гімназії наш земляк вирішує продовжити навчання на юридичному факультеті Київського університету. Але юристом Соколовському бути не довелося — незабаром разом з давнім товаришем Вячеславом Шеверницьким та двома робітниками він був заарештований під час розповсюдження прокламацій проти імперіалістичної війни. Юнаки пробули рік у Лук'янівській в'язниці. Там Олександр зустрівся з Віталієм Примаковим, якого привезли з Чернігова на суд.

Навесні 1916 року відбувся суд і в справі Соколовського. Підсудні отримали по шість років каторги, але Олександру, як неповнолітньому, два роки скоротили. Місцем ув'язнення нашого земляка стає горезвісний Саратовський централ. Роки, проведені там, спілкування з досвідченими борцями за краще майбутнє утвердили Соколовського в його переконаннях у правильності вибору на користь революції. Але не додали здоров'я — централ подарував йому туберкульоз.

З царської каторги звільнила Олександра Лютнева революція. Соколовський повертається до Конотопа, а звідти, не затримуючись, їде до Чернігова, де працює в органах народовладдя. На першотравневому мітингу 1918 року за виступ проти німецьких окупантів нашого земляка заарештовують і відправляють у концентраційний табір, що знаходився на території Польщі, у місті Бяльсько-Бяла. Похмурі, довгі бараки не вміщували заарештованих, що все прибували. Ув'язнених використовували на будівництві.

З цієї каторги Олександра визволила революція в Німеччині. Соколовський повертається до Чернігова, починає працювати в Спілці кооператорів, зрідка пише художні твори (переважно вірші), друкує їх в різних тогочасних журналах. Зокрема, в 1921 році наш земляк написав віршовану гумористично-побутову «Казку про собачку», цілком реалістичну в своїй основі, що малює нелегкі обставини тогочасного життя родини автора. Наступного року закінчує поему «Ікар» — варіацію на тему відомого старогрецького міфа, а ще через рік — «Поему одного життя», яка містить важливі суспільно-громадські проблеми.

1926 рік став переломним у житті майбутнього романіста — він переїздить до Києва, влаштовується працювати секретарем Київської філії товариства політкаторжан і зсильнопоселенців, а потім — науковим співробітником Музею революції (нині — історико-краєзнавчий музей «Косий капонір»). «Кімната секретаря, — ділиться своїми враженнями О. І. Симиренко, якій доводилося бувати тут у справах, — містилася при клубі політкаторжан, де часто, як у всякому клубі, бувало багато народу, бага-

то шуму, але в кімнаті секретаря завжди панувала робоча тиша, завжди існував порядок. Кожен, зайшовши до цієї кімнати, відчував її якийсь приємний затишок, якусь особливу охайність, чітку робочу обстановку... Все робилося по-діловому, дуже доброзичливо, м'яко. Всі, хто мав справу з Олександром Олександровичем, ставилися до нього з великою повагою, з великим довір'ям. Посада відповідального секретаря Товариства політкаторжан була виборною, і Олександра Олександровича обирали одноголосно».

Громадянська, творча активність Соколовського не залишається непоміченою — його обирають депутатом Київської міської Ради, він один з найдійовіших членів її культурно-освітньої комісії. Молодий автор все частіше виступає як публіцист, друкує статті-розвідки на історико-революційну тематику, займається перекладацькою діяльністю —письменник на той час добре володів польською, німецькою, французькою і гірше англійською мовами, і тому переклав на українську мову чимало кращих творів Міцкевича, Гейне, Верхарна, та інших зарубіжних поетів.

Варто зазначити, що з юнацьких років Олександр Соколовський проявляв великий інтерес до історичної тематики, але життя довгий час складалось так, що він не мав можливості опрацювати її як письменник. У 9-му номері журналу «Життя і революція» за 1925 рік з'явився один з перших творів нашого земляка на тему народництва, в якому він прославляє героїзм борців проти самодержавства — Степана Халтуріна, Андрія Желябова, Софію Перовську.

«Я певен — у масах живуть
Ті, що йшли на тортури,
И Республіку з нами будують нову
Перовська, Желябов, Халтурін...».

У другой половині 20-х років в Україні було оголошено конкурс на кращий літературний твір для дітей та юнацтва. Бажання взяти участь у конкурсі виявив і наш земляк. «Як би хотілося, — ділився Олександр Олександрович своїми задумами з друзями, — написати щось таке, щоб дало юнацтву хоч приблизно уявлення про тих велетнів духу, котрі були в ту епоху, котрі віддавали до останку все життя народові, але йшли помилковим шляхом». Брак літературного досвіду (адже це була його перша спроба в жанрі роману) вимагав постійних зусиль, загострилася важка хвороба. «Він пише зовсім хворий, — згадує дружина, — ледве тримаючись на ногах, бо хоче своєчасно закінчити роман, щоб встигнути подати його на конкурс».

Воля до творчої перемоги взяла гору: 1928 року з'являється

роман-дебют О. Соколовського «Перші хоробрі», котрий поклав початок українській радянській історико-революційній літературі. Назва твору говорить сама за себе — його героями стають провісники революційної бурі в Росії, ті, хто першими піднімався на штурм царизму. Роман «Перші хоробрі» дістав високу оцінку журі конкурсу і був відзначений другою премією. Того ж, 1928 року його було видано окремою книгою. Наступного року він побачив світ в російському перекладі.

Наступний твір Соколовського «Нова зброя» був написаний у 1932 році. Він ніби продовжує попередній. Романи, як зазначав у передмові до дилогії «Герої змов» (до неї увійшли обидва твори), в 1934 році сам автор, «це насамперед історія — хроніка революційних змов старого народництва».

Романи О. Соколовського, хоч і не позбавлені певної ідеалізації народництва, одразу знайшли свого читача. Це була перша спроба, принаймні в українській літературі, художньо узагальнити і звеличити безприкладний подвиг першопрохідців нової доби.

Через рік після «Нової зброї» з'являється черговий роман нашого земляка «Роковані на смерть». Він знов-таки сприймається як продовження попередніх. В основі роману — підготовка до замаху на Олександра III, що було, по суті останнім зусиллям розгромленої «Народної волі», напівроспачливою спробою показати громадськості незнищеність революційного руху.

Трьома згаданими книгами цикл народницьких романів О. Соколовського не закінчується. Він так захопився темою, його настільки полонило «святе благородство штурманів революційного передгроззя, що просто відійти від нього письменник, здавалося, не може. Зоставалася, на його думку, ще одна цікава сторінка цього самобутнього руху — «Чигиринська змова», що сталася влітку 1877 року. Довкола «чигиринців» і розгортається сюжет нового, четвертого твору письменника «Бунтарі», який побачив світ у 1934 році. Цей роман дещо відрізняється від попередніх творів — написаний зріліше, з досить примітними елементами гумору. Цей рік знаменний для нашого земляка ще однією подією — він стає членом Спілки письменників СРСР.

Таким чином, десять років напруженої праці письменника дали літературі чотири твори, чотири повноцінних книги про зародження революційного руху в колишній Російській імперії.

Крім циклу романів про народовольців, Олександр Соколовський написав історичний роман «Богун», який, можливо, коли б доля письменника склалася щасливіше, став би початком ще одного багатотомного циклу. Сьогодні, не маючи в своєму розпорядженні рукописної спадщини автора, його архіву, нелегко

збагнути, з чого і як розпочалася його праця над «Богуном». Ймовірно, тут знайшов вияв давній і тривний інтерес письменника до історії України, що з новою силою нагадав про себе, як тільки він набув першого досвіду романіста. Не виключно, що певну роль в творчих намірах О. Соколовського відіграла і його багаторічна дружба з командиром Червоного козацтва Віталієм Примаковим. Вони разом відвідували «суботи»Михайла Коцюбинського, разом перебували в Лук'янівській в'язниці, не раз уславлений кіннотник відвідував Соколовського в Чернігові, бував і на київській квартирі письменника, де знайомився з окремими розділами «Богуна» в рукописі, ділився з автором своїми враженнями. Тоді ж у них народилася думка спільно написати книгу про Червоне козацтво. На жаль, життєві обставини стали на перешкоді до її реалізації.

І все ж зберігся один загальний зошит з записами, зробленими рукою Соколовського. Вони свідчать, як старанно готувався він до роботи над «Богуном», що читав, де шукав матеріали. Літописи, історичні, економічні, етнографічні дослідження, журнали (зокрема, «Киевская старина»), в яких друкувалися статті та замітки з історії України, деякі польські джерела. А крім того — грунтовно вивчав тогочасний побут, фольклор, знаряддя праці, обряди. Зустрічаються в зошиті і окремі характерні фрази і звороти, що їх потім автор увів у текст роману. Щоправда, письменник не міг в той час скористатися багатими польськими архівами, така можливість відкрилася перед нашими романістами пізніше.

Дійсно, далеко не всі свої творчі задуми довелося здійснити Олександру Олександровичу. Як згадує Тетяна Степанівна, він мав намір написати продовження роману «Богун», були задумані, але так і не написані твори «Дмитро Лизогуб», «Червоне козацтво», «Чернігів», «Каторга».

Можна тільки здогадуватись, якими б книгами порадував читачів наш земляк, та 29 жотвня 1937 року письменник був арештований. Звинувачувався в тому, нібито 1932 року увійшов до антирадянської есерівської організації, а з 1936 року був перевербований в антирадянську українську націоналістичну організацію і очолив терористичну групу, яка мала на меті насильницьке повалення Радянської влади в Україні. Обвинувачувальний вирок підписаний і затверджений наркомом внутрішніх справ УРСР і помічником головного військового прокурора РСЧА Калугіним.

На допитах Соколовському інкримінувалося також те, що в своїх історичних романах він «ідеалізував народництво, його тактику боротьби шляхом змов і терору», що «корені такого підходу

приховані в незжитій есерівщині». У романі «Богун» слідчі розгледіли «цілий ряд ухилів націоналістичного характеру».

Виїздною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР 22 серпня 1938 року засуджений до найвищої міри покарання і того ж дня розстріляний. Військовою колегією Верховного Суду СРСР 18 липня 1957 року цей вирок скасовано і справу припинено за відсутністю складу злочину, письменник був посмертно реабілітований.

А ще через два роки у видавництві «Молодь» була видана його книжка «Герої змов». В наступні роки в різних видавництвах побачили світ інші твори О. О. Соколовського, але належної пошани він, на думку автора цих рядків, не діждався. Однією з причин, можливо, є неоднозначність творів нашого земляка, а також його життєвого шляху. Крім того, праця літературознавців ускладнюється невеликою кількістю матеріалів про письменника. Тому велику роль у вивченні його життя грають спогади Тетяни Степанівни Соколовської. Але як би там не було, залишається з гіркотою констатувати — надто мало робиться для належного пошанування Олександра Олександровича. Тому на рідній Конотопщині Соколовський практично невідомий. Залишається лише сподіватися, що становище зміниться на краще. Хоча б тому, що незабаром виповнюється сто років з дня народження відомого романіста.

ЛУЦЕНКО В. П.
(Сумы)

К ВОПРОСУ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕСТНЫХ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И СЕЛЬСКИХ СОВЕТОВ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ СПЛОШНОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ НА СУМЩИНЕ (КОНЕЦ 20-Х — 30-Е ГГ.)

В сознании советских людей слово «коллективизация» всегда вызывало глубоко противоречивую реакцию. На протяжении десятилетий мы с убежденностью повторяли, что это была великая революция — вторая после Октябрьской революции. Говорили также, что она означала непосредственный переход з социализму для основной массы населения страны — для крестьянства, что она привела к ликвидации капиталистической эксплуатации в деревне, что она позволила мобилизовать материальные и человеческие ресурсы для создания индустрии, укреплении оборонной мощи, для социального и культурного прогресса всего об. щества.

Однако и откровенно предвзятая сталинская трактовка коллективизации как «классического образца» социалистического преобразования сельского хозяйства, и неопределенно туманные официальные оценки в прошлом о многом умалчивали.

С учетом этого, автор, пересматривая те процессы, которые происходили в деревне в конце 20-х — 30-е годы, предпринимает попытку осветить лишь некоторые аспекты сплошной коллективизации на Сумщине.

Местные партийные организации Сумщины уже в конце 1929 года активно включились в реализацию директив союзных и республиканских партийных органов, явно переусердствуя в выполнении принятых решений. Они изначально брали очень высокие темпы коллективизации, обрекая себя на невыполнение принятых решений, или на выполнение любой ценой, ради пресловутых показателей. И здесь с самого начала необходимо выделить два момента: с одной стороны, давление сверху, когда устанавливались высокие темпы коллективизации; с другой стороны, эти темпы завышались на местах, когда районы и округа, соревнуясь между собой, стремились побыстрей отчитаться о проведении сплошной коллективизации.

В начале января 1930 года состоялись совещания партийного и советского актива в Сумах, пленумы Глуховского, Конотопского и Роменского окружкомов партии, которые рассмотрели вопросы коллективизации. Предусматривалось в течение 1930 г. добиться объединения большинства хозяйств Сумского, почти половины хозяйств Конотопского округов. Ярославский район Глуховского округа и Бурынский — Конотопського провозглашались районами сплошной коллективизации.[1]

Главной опорой Компартии Украины в проведении в жизнь сплошной коллективизации являлись районные и сельские партийные организации. Для укрепления партийных организаций на селе ЦК КП(б)У направил туда коммунистов из промышленных центров. За короткое время Сумский, Глуховский, Конотопский и Роменский окружкомы отправили на село сотни активистов для пропаганды политики партии и организации колхозов. В Сумском округе, например, в течение первых четырех месяцев 1930 г. на село было послано более 2 тыс. человек.[2]

Уже в первые месяцы 1930 г. наблюдается количественный рост коммунистов на селе. Если на 1 января 1929 г. в колхозах республики состояло 15% сельских коммунистов, то на 1 января 1930 г. их было уже 58%, а к апрелю этого года — свыше 85%,[3] в Глуховском округе, к примеру, с 1 января 1929 г. по 1 апреля 1930 г. количество коммунистов на селе увеличилось с 572 до

591, количество сельских партячеек за этот же период — с 55 до 66, а количество колхозных партячеек — с 3 до 27.[4]

Однако общий анализ не дает возможности представить четкую картину о деятельности коммунистов на местах. Так, проанализируем работу партийних ячеек Понорницкого района Глуховского округа.[5]

Таблица № 1.

№№ пп.	Название колхозной ячейки	Количество обслуж. колхозов	Количество объедин-х хозяйств	Количество в них коммунистов
1.	Понорницкая	4	150	10
2.	Авдеевская	2	53	7
3.	Орловская	3	73	5
4.	Рядичевская	1	81	4
5.	Поколичевская	1	73	12
	ИТОГО:	11	430	38

Из этой таблицы мы видим, что в районе 5 колхозных партийных ячеек, которые облусживали 11 колхозов, т. е. по 2 колхоза на партячейку, но в этих колхозах 430 хозяйств, это уже получается в среднем на одну колхозную партийную ячейку по 86 хозяйств, а учитывая то обстоятельство, что в районе всего 38 коммунистов, то на каждого коммуниста приходилось по 11 хозяйств, а в таких партийных ячейках, как Понорницкая — по 15 хозяйств, Рядичевская — по 27 хозяйств. Аналогичная картина наблюдалась и в других районах Сумщины.[6]

Поэтому не случайно Глуховский ОПК разослал директиву всем РПК по вовлечению всех коммунистов села в сплошную коллективизацию. Директива обязывала каждого коммуниста села вступить в колхоз и принять активное участие в колхозном строительстве. От РПК требовалось выявить и изучить факты пассивного отношения коммунистов к колхозному строительству и четко определить свое отношение к ним, обратить особое внимание на помощь коммунистам-одиночкам, которые имеются в селах, где колхозное строительство еще не начато. В двухнедельный срок РПК округа должны были дать ведомости в ОПК, в которых требовалось указать : 1) количество коммунистов, живущих на селе, которые не вошли в колхозы и по каким причинам; 2) как реагировали на такое явление РПК и партячейки по линии помощи, разъяснению поставленной партии.[7]

Такие директивы принимались повсеместно, иначе невозможно было обеспечить выполнение завышенных темпов коллективизации. Ведь если от крестьян требовали беспрекословного вступления в колхозы, то от коммунистов тем более, поскольку в основе лежал принцип демократического централизма, который обязывал каждую нижестоящую партийную организацию и каждого коммуниста в обязательном порядке выполнять решения выше стоящей организации. С другой стороны, существовала круговая порука, когда спрашивали не только с того коммуниста, который не выполнял решения партии, но и с партийной организации, членом которой он является. Эти жесткие рамки не давали возможности творчески подходить к выполнению принятых решений, а требовали бездушного и обязательного выполнения.

Но, несмотря на это, отношение коммунистов к сплошной коллективизации было не однозначным. Во многих хозяйствах коммунисты отказывались вступать в колхозы. Такие случаи имели место в Конотопском,[8] Глуховском,[9] и других округах.[10]

Хотя такое явление и не носило массового характера на селе, все же это говорит о том, что не все коммунисты одобряли сталинский курс на сплошную коллективизацию.

В реализации поставленных задач КП(б)У большое внимание уделяла работе сельских Советов, которых насчитывалось в республике около 11 тысяч.[11]

Городские Советы Украины послали на работу в сельсоветы две тысячи своих депутатов. Массовая посылка депутатов-рабочих содействовала усилению непосредственного влияния промышленных рабочих на всю деятельность сельских Советов.[12]

В конце 1930 — в начале 1931 года состоялись перевыборы Советов. Они проходили под лозунгом дальнейшего улучшения их работы и сопровождались высокой активностью населения. В результате перевыборов возрос в Советах процент коммунистов и комсомольцев. В Сумском районе численность членов партии в сільских Советах возросла с 11,4 до 20%, в Середино-Будском — с 3 до 9, в Ульяновском вместе с комсомольцами с 11 до 17%. Советы начали более конкретно заниматься вопросами сельского хозяйства, улучшением условий труда тружеников.[13] Так, в Ахтырском районе в 1931 году было уже 29% сельских Советов сплошной коллективизации.[14]

Однако не все сельские Советы являлись последовательными проводниками политики партии на местах. Глуховский окружной партийний комитет направил всем секретарям райпарткомов директиву, в которой указал на недостаточную активность и помощь со стороны низовых советских и общественных организаций, а в отдельных случаях на прямое или косвенное противодейст-

вие коллективизации.[15] В Путивльском районе в селе Берюхове некоторые члены сельсовета выступили против проведения коллективизации.[16] В селе Волынцево, несмотря на имеющееся постановление об обязательном вступлении в коллектив в первую очередь всех членов сельсовета — члены сельсовета — Цыганок А. Ф., Сергеев Г. А. и Богданов Г. А. категорически отказались подчиняться постановлению и в коллектив не вступили, заявив уполномоченному Районного Исполнительного комитета: «Мы в коллектив не пойдем, нам и так хорошо, довольно уже настрадались за 12 лет революции». Такое отношение со стороны членов сельсовета, говорилось в директиве Глуховского окружкома, отрицательно влияло на остальное население и создавало нездоровые реагирования против коллективизации.[17] В селе Юрбево, группа активистов в составе председателя сельсовета — Юрченко В. Е., председателя комнезама (КНС) — Нечипайло Д. С., председателя кооперации Бокова Г. М.и др. категорически отказалась от создания в селе коллектива и вела разлагательную работу среди населения.[18] В Панорицком районе в с. Авдеевка сельсовет, за исключением председателя тов. Картенко, в целом враждебно относился к коллективизации и категорически отказывался записываться в коллектив. Более того, член президиума Авраменко Д. агитировал крестьян не вступать в колхоз.[19] В Середино-Будском районе председатель сельсовета села Чернацкое Лукьяненко А. К. подал заявление о выходе из коллектива, в какой он недавно лишь записался. Выход председателя сельсовета из коллектива отрицательно отразился и на других членах коллектива, которые также вышли из колхоза.[20]

Анализ деятельности сельских советов показывает, что некоторые из них выступали против коллективизации, используя для этого самые разнообразные формы протеста: 1) члены сельсоветов отказывались вступать в колхоз; 2) отказывались создавать колхозы; 3) агитировали крестьян не вступать в колхозы; 4) сами выходили из колхозов и др.

Таким образом, несмотря на жесткую политику со стороны партийных организаций, направленную на реализацию сталинского курса, против коллективизации выступали и коммунисты, и даже сельские Советы, которые являлись органами Советской власти на местах.

1. См.: Нариси Сумської обласної партійної організації. — Х., 1981. — С. 84.
2. См.: Там же.
3. См.: Очерки истории Коммунистической партии Украины. — К., 1977 — С. 427.
4. Сумской государственный архив, ф. 221, оп. 1, д. 577, л. 3, 7.
5. Там же. — Л. 27.

6. Там же. — Л. 20.
7. Там же. — Л. 155.
8. Там же. — Д. 553, л. 41.
9. Там же. — Д. 555, л. 55.
10. Там же. — Д. 553, л. 40; ф. 23, оп. 1, д. 7, л. 80—81.
11. См.: Терлецький В. Н. Ради депутатів трудящих УРСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.). — К., 1966. — С. 76.
12. См.: Очерки истории Коммунистической партии Украины. — К., 1977. — С. 427.
13. См.: Нариси історії Сумської обласної партійної організації. — Х., 1981. — С. 89.
14. См.: Валис В. Ф. Партийная организация Ахтырского района в период осуществления сплошной коллективизации (1929—1934 гг.) // Краеведческие записки. — Ахтырка, 1961. — Вып. 2. — С. 47.
15. Сумский гос. архив, ф. 221, оп. 1, д. 555, л. 95.
16. Там же. — Л. 96.
17. Там же.
18. Там же.
19. Там же. — Л. 97.
20. Там же.

ЛУЦЕНКО О. А.
(м. Суми)

ФЕМІНІСТСЬКИЙ РУХ У СУМАХ В 1917 РОЦІ, ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ЖІНОЧОГО РУХУ НА УКРАЇНІ.

В зв'язку з зростаючою активністю мас посилився інтерес до соціальних рухів минулого. Невипадково при цьому нашу увагу привертає історія жіночого руху. Зараз, наприкінці XX сторіччя висуваються принципово нові актуальні проблеми визначення місця жінки в сучасному світі і місця її в історії. Без рішення цих проблем неможливий подальший прогрес нашого людства.

В минулому сторіччі склались два напрями в жіночому русі проти дискримінації і гноблення. Робітничий жіночий рух виступав за підвищення заробітної плати жінкам (а не раз і за право на працю), феміністи (жінки середнього класу) вимагали доступу жінок до вищої освіти, надання їм виборчих прав; останні вони вважали гарантом доступу жінок до політичної влади і отже засобом встановлення рівноправності.

До останнього часу феміністський рух в вітчизняній історичній науці практично лишався поза увагою. Це обумовлювалося багатьма причинами. Одна з них, та, що боротьба за особливі права для жінок (а не за перетворення всього суспільства) вважалась Леніним, Бебелем та іншими класиками «чисто буржуазной затеей». Одначе, сьогодні ми розуміємо, що фактично феміністський і робітничий рух були скоріше соратниками, ніж супротивниками. Бо отримання жінками реальної, а не просто юридичної рівноправності з чоловіками в праці неможливе без зростання освіти і поширення сфери їх громадських свобод.

Факти говорять про те, що феміністський рух на Україні має своє дуже цікаве минуле. Існував він і на Сумщині. Спробуємо дослідити його, обмеживщись 1917 роком.

Пробудження після перемоги лютневої революції до політичного життя широких народних мас сприяло посиленню жіночого руху. По всій країні виникли всякого року спілки жінок: «спілки солдаток», «спілки демократичних господарок» та інші. Феміністський рух набув дуже широкого розмаху.

У багатьох містах України організовуються різноманітні, так звані, буржуазні жіночі спілки.

У Києві в березні 1917 року виникають «Жіночі громадські збори», перейменовані в травні в «Демократично-республіканську жіночу спілку», створюється «Жіноча спілка допомоги вітчизні»[1], поширює свою роботу «Товариство захисту жінок», у Катеринослав і засновується «Ліга рівноправності жінок».[2]

На той час «Сумский весник» зазначає, що «Сумским окружным судом, по регистрационному отделу, в судебном заседании 8 августа 1917 года был зарегистрирован «Сумский союз женского труда защиты родины»,[3] а харківська газета «Труд і воля» повідомляє про створення в Сумах ще однієї жіночої організації «Сумської жіночої спілки».[4]

Не випадково ми бачимо таку активність сумського жіноцтва. Питання про рівноправне становище жінки у суспільстві сумські жінки підіймали і раніш. В 1905 році відбулась сесія сумських окружних земських зборів, на якій заслухали доповідь «Про рівноправність жінок». В ній підкреслювалось: «В управу поступило несколько заявлений от женских организаций и групп, в которых женщины призывают при составлении законоположений о правах и полномочиях выборных лиц, призванных участвовоть в государственной, городской и земской деятельности права женщин на это участие определять на равных основаниях с мужчинами».[5] Зазначимо, що заяви, які надсилали жінки до земства, говорили також про те, що своєю працею за останні десятиріччя на просвітницькому, лікарському, науковому, благодійному та інших практичних видах діяльності жіноцтво довело свою працездатність. Отже, несучи в той час поряд з чоловіками тягар праці, податків, повинностей та ін. жінки мають доволі підстав розраховувати на надання їм і однакових з чоловіками прав.[6]

Боротьба жінок за виборчі права свідчить про пробудження громадянського мислення, у сумських жінок, про збільшення їх самосвідомості.

Згодом, в умовах реакції жінки не мали можливості проявляти свою громадську активність. Тим сильнішим виявився їх потяг

до самостійного політичного і громадського життя в 1917 році. Тоді, в умовах різкого протистояння різних політичних сил феміністки наголошували, що всі жінки незалежно від своєї класової приналежності, сестри, що вони повинні разом боротись за свої загальні інтереси і права. Жінки почали брати участь у зборах, мітингах, самі проводити збори, широко використовуючи прагнення жінок до розкріпачення.

Феміністки здійснювали свою окрему жіночу політику. Вони виступали за окремі реформи, висували особливі жіночі вимоги, задоволення яких дало б політичні та юридичні права жінкам. В основному діяльність так званих буржуазних жіночих спілок на Україні складалась з руху за соціально-політичні вимоги та культурно-освітньої роботи серед жінок.[7] При цьому феміністки намагались залучити до своїх організацій не тільки жінок з буржуазії та інтелігенції, а й робітниць.

Про те, що одним з напрямів роботи феміністок була боротьба за поліпшення економічного становища жінок-трудівниць свідчить між іншим повідомлення, надруковане в газеті «Сумской вестник». Там сказано про те, що «Сумська спілка жінок» на своєму останньому засіданні постановила відкрити в найближчі часи їдальню і шевську майстерню, а також бюро праці, яке повинно було функціонувати по Нижне-Соборній вулиці в будинку Власенка. Тут же ми можемо прочитати про лекції, що організовували жінки.[8] Надалі і майстерня і їдальня успішно працювали в місті, про роботу в них регулярно звітували на засіданнях спілки.

Для фінансування жіночих спілок організовувались лотереї, проводився збір коштів серед заможних верств населення.[9]

Як визнавала більшовицька преса, така робота буржуазних жіночих спілок, їхні вимоги, здійснення яких сприяло б поліпшенню становища трудівниць, приваблювали жінок і робили феміністські організації популярними серед значної кількості жінок міста і села.

Є підстави вважати, що в Сумах створювалися жіночі організації і за національною ознакою, які також проводили активну роботу серед жінок міста. Так, нам відомо про «Союз польских женщин» на чолі з Режишевською, Буржинською і Єленек. На допомогу польським жінкам, що мешкали в місті, вони також організовували дешеві їдальні та проводили грошові лотереї з метою зібрати кошти для нужденних.[10]

Отже, якщо наведених нами даних досить, щоб стверджувати, що робота жіночих організацій в місті була значною на той час, то стає зрозумілим, що феміністський рух у Сумах становив складову частину жіночого руху на Україні.

Феміністки України брали активну участь у муніципальній компанії по перевиборах, які влітку 1917 року були проведені майже по всій країні.[11] Жіночі організації вели інтенсивну роботу і серед солдаток, створюючи «Спілки солдаток», надаючи велику допомогу їхнім сім'ям.[12]

Не можна проминути питання про відношення більшовицьких організацій до українських жіночих спілок. Вже з перших кроків їх діяльності більшовики почали рішуче викривати їхню буржуазну спрямованість, роз'яснюючи різницю між класовими інтересами трудящих жінок і буржуазних дам. Велику роботу в цьому напрямі проводила більшовицька преса, викриваючи фемінізм як «реакційну течію» у жіночому русі. «Жінки буржуазних класів, — писала «Правда», — створюють свої суто жіночі організації. Там жінка протиставляє себе чоловікові і вимагає лише рівноправності. Перед жінкою-пролетаркою стоять інші завдання, більш складні. Як представниця класу, вона не виділяє себе з усієї пролетарської сім'ї і бореться за спільну мету. Тому і організаційно жінка-робітниця не повинна виділяти себе від усієї маси робітників. Разом будуючи різноманітні форми організації, робітниця і входити туди повинна як представник класу незалежно від статі. Марно і шкідливо створювати суто жіночі організації, але корисно в загальних організаціях вести жіночу пропаганду і агітацію...».[13]

Більшовицькі газети на Україні, звертаючись до жінок, також вказували на необхідність від буржуазних жіночих спілок відмежуватись і переходити на шлях класової боротьби проти капіталістичного ладу, з пролетарями-чоловіками.

Деякі більшовицькі історики визнавали потім: «Жіночі маси, що активізувались в дні лютого, були величезною потенціальною силою, яку треба було спрямувати по правильному руслу».[14]

На жаль, більшовицька непримиреність призвела після жовтня 1917 року і подальших подій до поступового зменшення політичної ваги самостійного жіночого руху внаслідок переслідувань, а згодом і до його знищення як суто буржуазного.

В наш час виникає нагальна потреба звернутись до дослідження жіночого руху. Цього вимагають сьогоднішні реалії та сучасні проблеми ненасильницької перебудови суспільства на принципах гуманізму і демократії.

Потреба звернутись до досвіду жіночого руку викликана також тим, що питання, які ставили жінки, не втратили своєї актуальності. Сучасний жіночий рух повинен збагатитись досвідом минулого.

1. «Киевская мысль», 1917 р., 11 травня.
2. Левкович М. Жінка в революційній боротьбі та в громадянській війні на

Україні. — Харків. — 1928. — С. 27.
3. «Сумской вестник», 1917 р., 9 серпня.
4. «Труд и воля», 1917 р., 12 серпня.
5. Сумський державний архів, ф. 2362, оп. 1, спр. 5, арк. 8.
6. Там же.
7. См.: «Родной край» (м. Херсон), 1917 р., 7 липня; «Черниговская земская газета», 1917 р., 11 серпня; «Трудовая газета» (м. Миколаїв), 1917 р., 31 березня.
9. Там же, 10 вересня.
10. Там же, 12 жовтня.
11. См.: Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 года). Сб. документов и материалов. К.: Госполитиздат, 1957. — С. 500—501.
12. Любимова С. Т., Бочкарева Е. И. Светлый путь. Сборник воспоминаний. — М., 1967. — С. 60.
13 «Правда», 1917 р., 7 квітня.
14. Славные большевички. — М., 1958. — С. 221.

ЛЮДМИЛА МАЗУКА
(Київ)

МІГРАЦІЙНИЙ РУХ СЕЛЯН ІЗ СУМСЬКОГО, ЛЕБЕДИНСЬКОГО, ОХТИРСЬКОГО ПОВІТІВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДО КАЗАХСТАНУ У 1898—1908 РОКАХ.

Однією з характеристик благоустрою селянства є дані про його періодичний рух у пошуках роботи і землі. Розвиток відхожих промислів і значних переселень наприкінці XIX — початку XX ст. віддзеркалював складні соціально-економічні процеси, що охопили українські села.

Казахстан з кінця XIX ст. поступово ставав одним із регіонів, куди впродовж багатьох десятиліть мандрували у пошуках вільної землі та застосування своєї робочої сили українські селяни. На початку 1860-х років українців у цьому регіоні майже не було. А вже за переписом 1897 р. у Казахстані та Середній Азії їх налічувалося 201,6 тис., або 1,3% всього населення. За перше десятиліття XX ст. частка українців на цих землях зросла до 7,1%. Розміщені вони були головно у Казахстані (у 1897 р. — 1,9%, у 1917 — 10,5% від усього населення), причому переважна більшість осіла в Акмолінській області (у 1897 — 7,5%, 1917 — 29,5%) та Тургайській (відповідно 1,0 та 21,6%). Переважали переселенці з Лівобережної та Степової України: Харківської, Полтавської, Київської, Катеринославської губерній.

Про українське походження поселень свідчить топоніміка, зокрема такі назви: Київка, Полтавка, Чернігівка. А в Акмолін-

ській губернії (Оріхівській та Соколовський райони) навіть існувало дві Сумські волості з центрами в одноіменних селах.

Основною причиною виникнення переселенського руху була невідповідність між щільністю сільського населення і пануючою системою земельної власності та господарством, яка породжувала в нижчих малоземельних верствах села прагнення до екстенсивного розширення, шляхом збільшення площі всіма доступними засобами у тому числі й переселенням на Азіатські простори, приєднані до Росії. Після реформи 1861 року на Лівобережній Україні селянські наділи були урізані майже до 30%. У селян Харківської губернії (до якої тоді відносилась більша частина території сучасної Сумської області) поміщики відібрали 32,2% землі. Харківська губернія також входила в число густонаселених губерній чорноземної смуги. За даними загального перепису 1897 р. тут припадало в середньому 52 чоловіки на 1 кв. версту в містах і 44,4 чоловік у селах (тоді як щільність населення всієї Європейської Росії становила близько 22 чол.

Головними числовими характеристиками міграційних процесів є число переселенців на нові землі з одного боку, і число переселенців, що повертаються на батьківщину з іншого (реемігрантів).

Сумський повіт Харківської губернії характеризувався взагалі порівняно слабким розвитком переселенського руху і більша частина волостей давала тут лише небагатьох переселенців, або й зовсім не давала їх у період 1898—1908 рокі. Із волостей, по яких за наявними даними спостерігався значний вихід переселенців слід відзначити: Ястребенську, Вирівську, Річанську, Ульянівську, Нижньосироватську, Ворожбянську, Біловодську. Із Яструбинської волості за період з 1898 до 1907 рр. виселилось 124 сім'ї 848 душ), із Вирівської відповідно 113 сімей, (748 душ), із Річанської — 51 (322 душі), із Улянівської — 42 сім'ї (295 душ), із Біловодської 33 сім'ї (219 душ), із Ворожбянської — 51 сім'я (325 душ), із Нижньосироватської — 74 сім'ї (489 душ). Впродовж цих років найбільше число переселень припадає на кінець XIX ст.

За 1907—1908 рр. із с. Ульянівки і хутора Миколаївки Улянівської волості із 42 переселенських родин — 21 переселилась до Акмолінської області. Із Біловодської волості за цей же період переселилося до Акмолінської області 25 сімей, із села Володимирівка теж 25 сімей. Переселенський рух у зазначені роки розподілявся вкрай нерівномірно, а найбільш помітними населеними пунктами звідки виходили переселенці були села Яструбине, Ободи, Катеринівка, Вири, Павлівка, Улянівка і Миколаївка. На вимушений характер переселення з регіону вказує те, що не можна не помітити при перегляді відповідних даних досить широкого

розповсюдження в повіті негативного, нерішучого і недовірливого відношення до переселення. Напевно, такий стан речей у повіті був у безпосередньому зв'язку із загальним характером устрою селянського господарства, на грунті недостатніх розмірів його та широкого розвитку великого приватного землеволодіння, що служило базою для вирощування буряків і розвитку цукрової промисловості, займало велику частину придатних для обробітку площ і відтягувало значну частину робочої сили.

Лебединський повіт характеризувався вже значно більшими розмірами переселенського руху. Але і тут переселенських рух за 1898—1908 рр. значно виявився лише в третині волостей. Із Тернівської волості переселилося 20 сімей (99 душ), із Верхосульської 62 сім'ї (192 душі), із Марківської — 8 сімей (44 душі), із Штепівської 32 сім'ї (122), із Недригайлівської 18 сімей (118). По Вільшанській волості, судячи з повідомлень волосного управління, в перших роках десятиліття виселилися в Акмолінську область і Східний Сибір із сіл Козельне, Зеленківка, Вільшана. Крім того, волосне управління зазначає виселення семи сімей із різних сіл уже у 1908 р. до Акмолінської області. З Недригайлівської волості переселення спостерігалося набагато раніше, але в невеликих розмірах. Переселились близько 20 сімей. У 1908 р. близько 30 сімей виключно із Недригайлова. Переселилися до Акмолінської області із Товстянської волості, частково з сіл Деркачівка та Будки. Із Штепівської волості виселялися більше із села Штепівки — 20 сімей. Широкий рух переселенців спостерігається із сіл Терни, Ворожба, Недригайлів, Пригородок-Каменний, Товста, Будки, Верхосулка, Бобрик, Будилка, Боровенька. Більш широкий рух переселенців у Лебединському повіті пов'язаний з тим, що населення даного округу, будучи майже настільки ж безземельним, як і в Сумському повіті, в той же час мало набагато меншу можливість знайти вихід із тісноти власного господарства в аренді землі, і в наймі на сільськогосподарські та інші роботи у великих господарствах, так як приватне землеволодіння, буряко-цукрова промисловість та інші галузі розвинені тут значно слабше.

Переселення з Охтирського повіту йшло найбільш динамічно. За свідченням очевидців, у попередні роки селяни мали можливість наймати землю в оренду у сусідніх власників, а на початку століття, внаслідок росту орендної плати, орендування зовсім припинилося. Малоземелля селян Сумщини засвідчують такі дані:

Розподіл надільної і купленої землі по окремих повітах:

Назва повітів	На одне господарство доводиться			Середній склад господарських душ
	наділені землі	куплені землі	разом	
Сумський	4,0	0,6	4,6	7,3
Лебединський	4,6	0,7	5,3	7,1
Охтирський	5,4	1,2	6,6	6,9

Варто зазначити, що загальна картина територіального розподілу переселень в межах губерній на перший погляд, видається дивною в тому відношенні, що, не дивлячись на тісний зв'язок прагнення до переселень з малоземеллям — найбільші розміри переселенського руху дають переважно повіти, порівняно багатоземельні, а найменші розміри — порівняно малоземельні. Цей факт підтверджується даними відділу поточної статистики, які засвідчують, що середній наділ на ревізійну душу чоловічої статі становить у Сумському повіті 2,6, у Лебединському — 2,9, Охтирському — 3,6 десятин землі. Це пояснюється тим, що саме поняття «малоземелля» є досить відносним, і що саме тому одна і та ж кількість землі може служити показником того чи іншого матеріального стану населення тільки при схожості інших господарських умов. Першою з таких умов є кадастрова оцінка землі, її якість. Не менше значення має те, яку роль дана кількість землі відігравала порівняно з іншим засобами забезпечення існування місцевого населення, і наскільки, поряд із землеволодінням важливим джерелом цих засобів є якісь інші сфери застосування праці: обробка орендних земель, промисли, найм до економій, роботи на промислових підприємствах. Певною мірою про майновий стан селянства свідчить і урожайність зернових. Середній збір зерна всіх хлібів з десятини у селян при існуванні пропорцій посівів за десять років становив: у Сумському повіті — 62 пуди, у Лебединському — 57,4, у Охтирському — 48,7 пуда. А кількість буряко-цукрових і цукрово-рафінадних заводів була: у Сумському — 10, Лебединському — 4, Охтирському — 8.

Що стосується зворотного руху переселенців, то у 1907 р. Акмолінська область дала 2,9, а Сибір близько 5% переселенців, які виїхали з Харківської губернії.

МАЛЫК Е. И.
(Путивль)

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ УСТРОЙСТВО ПУТИВЛЬЩИНЫ В 1920—30-х ГОДАХ.

На протяжении долгой, многовековой истории город Путивль часто менял свой статус. Но особенно частыми были изменения в административно-территориальном устройстве Путивльщины в 20—30-х годах нынешнего столетия. В начале 1920-х годов Путивль — центр уезда Курской губернии, входил в состав России. По переписи 1897 года в Путивльском уезде проживало 55,3 процента украинского населения.[1] Однако Путивльский уезд по-прежнему был в составе России, так как граница между Украиной и Россией была зафиксирована в подписанном 25 февраля 1919 года «Договоре о границах», в котором советское правительство фактически признало государственными границы украинских земель, существовавшие в Российской империи.

В этом договоре не учитывались все места компактного расселения украинской народности. Ведь значительное количество украинцев проживало в пограничных районах Брянщины, Курщины и Воронежчины. Население этих районов выражало горячее стремление присоединиться к УССР. За вхождение в состав Украины недвухсмысленно высказывались съезды Советов Новоскресенской, Успенской и Грузчанской волостей Путивльского района.[2]

Учитывая многочисленные пожелания украинского населения, которое проживало в пограничной полосе РСФСР, правительство Украины предложило ЦИК СССР в 1924 году проект урегулирования внешних границ УССР. Опираясь на данные переписей 1897, 1920 и частично 1922 гг., украинское правительство предложило передать республике ряд уездов Курской и Воронежской губерний, населенных преимущественно украинцами. В Путивльском уезде местом компактного расселения украинского населения был юго-запад уезда, который охватывал семь волостей: Казачанскую, Грузчанскую, Попово-Слободскую, Успенскую, Нововоскресенскую, Клепальскую и Никольскую.[3]

Для рассмотрения представленного проекта Союзный ЦИК создал паритетную комиссию, в которую вошли по два представителя УССР, РСФСР и БССР. Возглавил комиссию председатель ЦИК БССР А. Черняков. Комиссия признала, что главным принципом при установлении границ между советскими республиками есть этнографический. Наряду с этим подчеркивалось, что необходимо учитывать экономическое тяготение населения и удобство административно-территориального деления спорных территорий.

Проект, предложенный Украиной, претерпел значительные изменения. По решению Политбюро ЦК ВКП(б) в состав УССР должны были включены только Семеновская волость Новозыбковского уезда Гомельской губернии, ряд населенных пунктов Севского уезда и Путивльский уезд, Криничанская волость Суджанского уезда и южная часть Муромской волости Курской губернии, а также Троицкая волость и часть Валковского уезда Воронежской губернии. Это решение с дополнениями и уточнениями было положено в основу принятого 16 октября 1925 года постановления ЦИК СССР «Об урегулировании границ Украинской Социалистической Советской Республики с Российской Социалистической Федеративной Республикой и Белорусской Социалистической Советской Республикой».[4]

В этом постановлении говорилось, что в состав УССР переходит весь бывший Путивльский уезд (в 1924 году Путивльский уезд был ликвидирован, а его территория вошла в состав Рыльского уезда Курской губернии), за исключением бывшей Крупецкой волости в ее старых границах.

Для воплощения в жизнь постановления ЦИК СССР было создано специальную комиссию, которую возглавил Тер-Габриелян, а на местах — восемь приемо-сдаточных комиссий. Передачей Путивльского уезда занималась одна из таких комиссий. В состав ее входили представители Центральной административно-территориальной комиссии, а также представители от Курской губернии и Глуховского округа, в состав которого и вошел Путивльский район. Комиссия эта решала имущественные и финансово-бюджетные вопросы. В протоколах комисси было отмечено, что по числу населенных пунктов один Путивльский район равен одной трети части Глуховского округа. Образовавшийся Путивльский район имеет 55829 человек населения и занимает первое место в округе по численности. В протоколах также отмечалось, что Путивльский район едва ли можно считать украинским, так как лиш два сельсовета объединяют украинское население — Скуносовский и Вшивский (ныне Октябрьский). Жители всех остальных сельсоветов — русские.[5] Но здесь нужно внести ясность, поскольку в состав Глуховского округа вошло меньше половины (46 процентов) Путивльского уезда Курской губернии.[6]

Передачу территории планировалось завершить до 1 марта 1926 года, но этот срок оказался нереальным, вследствие противодействия местных органов власти Курской и Воронежской губерний. Вопреки решениям центральных органов они вывозили имущество, которое должно было оставаться на территории, которая передавалась УССР. Иногда имели место даже попытки дис-

кредитировать саму идею присоединения к территории Украины. Такая ситуация была и в Путивльском районе. Так, член приемосдаточной комиссии Путивльского района С. Пашковский сообщил ВУЦИК, что партийные и советские органы РСФСР препятствуют населению присоединиться к Украине, доходя да запрещения принимать постановления и снятия работников, которые проявляют в этом инициативу. Например, во время приемки территории были случаи ненормального отношения к украинизации населения и аппарата. В ход были пущены слухи, что будет проведена всеобщая украинизация населения и что все, кто не владеет украинским языком будут высланы за пределы УССР.[7]

Когда работы по передаче уезда Глуховскому округу были закончены, в Путивле был проведен митинг. Выступающий сообщил, что Путивльский район отныне будет неделимым и исконно русским с сохранением языка и культуры. Нужно сказать, что эти обещания выполнялись. В те годы в Глуховском округе издавалась газета «Червоне село». Под рубрикой «Официальный отдел» она печатала приказы окружного исполкома на русском и украинском языках. В одном из номеров газеты был помещен приказ «О надписях на зданиях где размещаются Советские органы». В нем говорилось, что выполняя постановление Совета Народных Комиссаров УССР от 10 октября 1925 года, все органы Советской власти, которые находятся в Путивльском районе, должны иметь надписи на украинском и на русском языках».

17 декабря была проведена перепись населения. По ее данным в Путивльском уезде, занимавшем территорию 788 км², было 250 населенных пунктов. Национальный состав в Путивле на 90,7 процента состоял из русских. В селах района процент русского населения равнялся 84,6 процента. Все же в районе проживало 85,4 процента русского населения.[8]

В то же время за созданием должных условий развития языковой и духовной культур национальных меньшинств Украины следил Центральный комитет нацменьшинств. Этот орган также непосредственно занимался созданием национальных административно-территориальных образований. И вот, по поручению ЦК нацменьшинств Центральная Комиссия по административно-территориальному делению на основе переписи 1926 года, а также на основе постановления СНК УССР «Про виділення національних районів і рад» (август 1924 г.) подготовила проект создания национальных районов. Первым в этом проекте значился Путивльский район Глуховского округа.[9]

Проект создания национальных русских районов был представлен в ЦК нацменьшинств. И вот 1 июля 1927 года вышло поста-

новление о выделении новых административно-территориальных национально русских районов, среди которых был назван и Путивльский.[10]

12 июля того же года это постановление было закреплено Малым президиумом ВУЦИКа. Тогда же и был образован национально русский Путивльский район.[11]

Следует отметить, что в Путивльском районе были созданы надлежащие условия для нормального развития русского языка и национальной культуры. Надписи на зданиях органов Советской власти, учреждениях и предприятиях были на русском языке. На русском языке велось делопроизводство и обучение в школах. В то же время было введено отдельным предметом изучение украинского языка в школьной программе. Кроме того, во всех сельских Советах района судопроизводство велось также на русском языке.[12] Но так продолжалось недолго. В 30-е годы частыми стали изменения в административно-территориальном делении Украины. Согласно постановлению ЦИК и СНК СССР, уже 13 июня 1930 г. был ликвидирован Глуховский округ. Наш район на некоторое время вошел в состав Конотопского округа, а в конце года стал напрямую подчинен тогдашней столице Украины — Харькову.

9 февраля 1932 года IV неочередная сессия ВУЦИК XII созыва приняла постановление «Об организации областных исполнительных комитетов на территории УССР», по которому на территории Украины было создано пять областей: Харьковская, Винницкая, Днепропетровская, Киевская и Одесская. Путивльский район вошел тогда в состав Харьковской области. 15 октября 1932 годі постановлением ВУЦИКа за счет разукрупнения Киевской и Харьковской областей была создана Черниговская область. В числе отошедших к ней районов из Харьковской области был и Путивльский.

С конца 20-х годов началась национализация районов. Тогда же в Путивльском районе все русские школы были ликвидированы без должностной дифференциации и с завидной поспешностью. Все предметы стали преподавать только на украинском языке. С таким положением не могли согласиться партийные и советские органы Путивля.. Последовали наказания ряда работников районного отделения народного просвещения. Тогда же пострадал молодой заведующий РОНО, впоследствии известный командир партизанского соединения им. С. А. Ковпака П. С. Пятышкин. За внедрение украинского языка он был исключен из партии. Многие советские и партийные работники уехали тогда в Россию. Но вскоре поголовная украинизация была прекращена. Путивляне до-

бились того, чтобы преподавание в школах снова велось на русском языке.

10 января 1939 года указом Президиума Верховного Совета СССР была образована Сумская область. К ней отошел и Путивльский район, а в марте 1939 года согласно решения о ликвидации и реорганизации «искусственно созданных» национальних районов и сельсоветов, национальные районы были ликвидированы.[13] Тогда же был ликвидирован и Путивльский национальный район. Эта ликвидация, безусловно, была не случайной. Все действия ее отражали сталинскую концепцию решения национального вопроса, которой предусматривалось искусственное подталкивание наций к ускоренному слиянию, к ассимиляции.

1. Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье. (История и судьбы традиционно-бытовой культуры XIX—XX вв.). М., «Наука», 1988, с. 40.
2. Боечко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук В. І. Кордони України: історія та проблеми формування (1917—1940 рр.). Український історичний журнал, 1992, № 1, с. 67.
3. Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье, с. 40.
4. «Известия» № 25 от 31.01.1926.
5. ЦГАОР Украины: ф. 1, оп. 3, д. 1170, лл. 15, 16.
6. БСЭ, М., 1930, т. 17, с. 280.
7. Боечко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук В. І. Кордони України, с. 69.
8. Нові адміністративні райони УРСР (статистичний довідник). К., «Господарство України», 1930, с. 15.
9. ЦГАОР Украины: ф. 1, оп. 3, д. 2565, л. 12.
10. Там же, л. 20.
11. Там же, лл. 22, 23.
12. Государственный архив Сумской области: ф. Р-2308, оп. 1, д. 102, л. 22.
13. Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках. Минуле України: відновлені сторінки. К., 1991, с. 118.

МАСЛОВ А. А.
(пгт. Шалыгино)

ГДЕ ПОГИБ ГЕНЕРАЛ Г. С. РУДЧЕНКО?

Имя славного сына украинского народа, нашего земляка, известного военачальника Великой Отечественной войны генерал-майора танковых войск Г. С. Рудуенко, было хорошо известно и почитаемо до недавнего прошлого в нашей области и в особенности в Сумах и Глухове, где он родился и где в суровом 1943 г. оборвался его героический боевой и жизненный путь. События последних лет как-то отодвинули это имя в тень, на второй план. Задача же краеведов всегда состояла в том, чтобы не смотря на различные перепетии и поветрия времени сохранить для потомков славные имена людей, которым надлежит навечно остаться в истории. К таким людям, несомненно, относится Г. С. Рудченко — один из 450 советских генералов, павших в суровые годы минувшей войны.

К большому сожалению, ответить однозначно на вопрос, вынесенный в заголовок настоящей работы пока еще весьма сложно. Однако, есть надежда, что после настоящей публикации решение проблемы значительно ускорится и вопрос получит логическое завершение.

Свидетельства различного рода о том, где возможен примерный район смертельного ранения командира 9 танкового корпуса Центрального фронта Г. С. Рудченко имелись давно. В первую очередь документы воённых архивов, воспоминания участников войны и даже поэтические строки глуховского литератора Н. С. Ерохи. Все вышеуказанные материалы автором настоящей работы были подвергнуты критическому анализу и обобщению.

Выделим в первур очередь воспоминания бывшего командира танка 9 танкового корпуса И. М. Рубинштейна. Согласно им Рудченко быв смертельно ранен 31 августа 1943 г. после освобождения Глухова в районе Эсмани.[1] И. М. Рубинштейн очевидцем произошедшего не был, как и бывший начальник штаба корпуса В. Ю. Рабинович. Последний отмечал следующее: «Наступило утро 1 сентября. Генерал-майор Рудченко за Глуховом в яру на Эсманском шляху инспектировал танкистов. В этот момент появился немецкий самолет «Фокке-Вульф-190». Пулей крупнокалиберного пулемета генерал был смертелно ранен».[2] Согласно воспоминаний бывшего в период войны секретарем Глуховского райкома ВКП(б) А. К. Румянцева «Рудченко погиб на подступах к Глухову в бывшем Эсманском районе. Как рассказывали бойцы один из стервятников с бреющего полета сразил генерала».[3]

Как видно, в трех вышеприведенных документах противоречия весьма существенны: указывается на гибель генерала как западнее, так и восточнее Глухова.

Весьма важными в рассматриваемом вопросе оказались архивные материалы. В Главном Управлении кадров Министерства Обороны Российской Федерации автором обнаружена шифротелеграмма руководства Центрального фронта в Наркомат Обороны СССР, в которой указывалось, что Рудченко погиб 1 сентября при налете вражеской авиации в 2-х км западнее Глухова, при переходе войсками оврага.[4] Таким образом, в шифротелеграмме указаны существенные детали, могущие помочь в установлении истины.

Продолжая искать истину, автор исследовал фонды Центрального архива МО Российской Федерации. В одном из документов штаба 9 танкового корпуса обнаружена следующая запись: «В 8 ч. 00 мин. 1.09.43 г. при следовании с НП на КП при налете вражеской авиации смертельно ранен Рудченко».[5] Таким образом ситуация еще более проясняется. Удалось по архивным данным ус-

тановить и точное место КП и НП. Наблюдательный пункт находился в тот момент в овраге в одном километре северо-западнее небольшого села Заручино, которое расположено примерно в 10 км северо-восточнее Глухова. Командный пункт размещался в районе высоты с отметкой 217,2, что примерно в 4-х км северо-восточнее Глухова. Следовательно, гибель генерала могла произойти где-то между двумя этими точками. Но поскольку одна из них находится северо-восточнее Глухова, а вторая почти наокраине города тоже с северо-восточной стороны, то возникает вопрос, каким образом могла произойти гибель военачальника именно в 2-х км западнее города, как указывается в шифротелеграмме Центрального фронта? На наш взгляд это могло произойти, если бы Рудченко следовал с НП на КП не попрямой, а по дороге заехав для проверки боеготовности своих частей на западную окраину города, что вполне возможно. Таким образом, противоречие в вышеприведенных документах было бы разрешено. Но для окончательного решения вопроса о месте гибели Рудченко нужны конечно свидетельства очевидцев произошедшего. А это могли быть либо воины корпуса, либо местные жители, случайно оказавшиеся рядом. Лишь при наличии таких свидетельств можно будет в память о славном воине поставить обелиск, на котором проходящий путник прочитал бы такие слова: «На этом месте, в 8 часов утра 1 сентября 1943 г. при налете фашистской авиации был смертельно ранен командир 9 танкового корпуса Красной Армии генерал-майор танковых войск Рудченко Григорий Сергеевич». Именно таким должно стать логическое завершение этого, на первый взгляд частного, но глубоко волнующего вопроса.

1. Газ. «Народна трыбуна» (г. Глухов), 1983, 21 октября.
2. Газ. «Глухивщына» (г. Глухов), 1993, 18 августа.
3. Там же.
4. Архив Главного Управления кадров России (Москва).
5. ЦАМО РФ, ф. 3408, оп. 1, д. 7, л. 50.

НАУМОВ С. О.
(Харків)

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА СУМЩИНІ
(кінець XIX ст. — 1907 р.)

Справді наукове дослідження історії українського національного руху, з якнайширшим використанням усього комплексу джерел, по суті, лише розпочинається. Та вже зараз очевидно, що повної, цілісної його картини відтворити не вдасться: надто багато часу минуло, основний масив документів українських організацій втрачено, а їх учасники, за невеликим винятком, не залишили спогадів. Тим більшу вартість мають фронтальний пошук і відтворення максимальної кількості фактів, до найдрібніших, на основі чо-

го вже можна буде скласти, хоча б фрагментарний літопис національно-визвольних змагань і підійти до фундаментальних висновків і узагальнень. Неоціненну роль у цьому можуть відіграти краєзнавчі студії, застосування регіонального підходу до вивчення проблеми. Розглядати в такому аспекті історію Сумщини складно з кількох причин. Територія області в дореволюційний період не становила окремої адміністративної одиниці, а входила до складу 4 губерній. Як наслідок — з одного боку, відсутність організаційної єдності місцевих українських осередків, їх периферійний характер, а з іншого — значні труднощі в пошуку матеріалу. Окраїнне розташування Сумщини, безпосередня близькість Росії, відсутність великих міст і вищих учбових закладів, брак інтелігенції не могли не позначитись негативно на розвитку тут національного руху.

Політичний етап українського руху бере свій початок у 90-х рр. XIX ст., коли з'явився ряд національних політичних організацій, з яких згодом виросли перші українські партії. Серед цих організацій справді загальноукраїнськими були Братство тарасівців і Всеукраїнська загальна організація (ВУЗО). Тарасівці не мали свого осередку на Сумщині, але окремі братчики тут працювали. Зокрема, до харківського гуртка належав студент університету Л. Булченко з Вирів Сумського повіту, де його влітку 1893 р. заарештували. Під час обшуку в нього було знайдено доповнення до статуту Братства, над якими він, очевидно, працював. Після розгрому харківського гуртка один з його членів, М. Дмитрієв, якому вдалось уникнути арешту, намагався в 1894 р. налагодити діяльність у дусі товариства в Сумах. Проте ця спроба закінчилася невдало. Сам М. Дмитрієв пояснював це так: «Мало було там інтелігентних сил, та й ті, що були, не розуміли його змагань, або й просто глузували з «хахлацких затей» його».[1] В кінці 90-х рр. існувала громада ВУЗО в Ромнах (про це свідчить один з керівників організації Є. Чикаленко), але про її роботу нічого не відомо. На рубежі XIX—XX ст. ліве крило в національному русі репрезентували Українські студентські громади. На Сумщині, природно, УСГ не існували, але тутешня молодь брала активну участь у громадах Києва, Харкова, Полтави, Петербурга. Серед них — відомі пізніше українські діячі П. і С. Андрієвські з Роменського повіту, М. Сахаров і С. Тимошенко з Конотопського та ін. В 1898 р. харківська УСГ організувала ряд українських вистав у Сумах, Охтирці та інших містах. Один з її членів, Г. Коллард, влітку працював на ст. Ворожба, де заснував драмгурток і прихилив до української справи Л. Маціевича — майбутнього співзасновника РУП.[2]

Перші роки XX ст. в українському русі пройшли під знаком РУП — найбільш радикальної і політично активної сили. Але й вона тоді переживала період становлення і об'єктивно не могла охопити всю Україну. Її діяльність зосереджувалась головним чином у кількох містах, де знаходились «вільні громади», в навколишніх селах і по залізницях. Сумщина для РУП була досить віддаленою, та факти свідчать, що й сюди проникали її впливи. Вихідці з Роменського повіту К. Румницький і П. Андрієвський були членами Харківської вільної громади. Під час канікул, а також після серії арештів у Харкові вони працювали на батьківщині. Взагалі з притягнутих до слідства в справі ХВГ (1906 р.) 16 чоловік 4 були з Сумщини. Вірогідно, існували тут і групи РУП, але даних про них немає, за винятком згадки О. Гермайзе про Конотопський осередок. Є докази поширення на Сумщині нелегальної літератури РУП. В січні 1902 р. в Ромнах і Засуллі розповсюджував «Відкритий лист до Сипягіна» місцевий житель А. Барбар — член Київської вільної громади. Через місяць в Засулля надійшли поштою з Києва прокламації РУП у 2 пакетах. Таким же шляхом потрапили на ст. Кириківка Охтирського повіту газета «Селянин» і листівка «Страйкуйте», в с. Пустовійтівка Роменського повіту — листівка «День 1 Мая». В Роменському повіті в 1903 р. поширювались також прокламації «Хто роздає оці листи», «Про поліцію на селі», «Що таке поліція і чи потрібна вона нам», брошура «Страйк і бойкот» та ін. В 1904 р. масштаби революційної пропаганди розширились. Рупівська література викликала великий інтерес населення, за її розповсюдження беруться й самі селяни. Так, селяни Алтинівки Кролевецького повіту Варфоломіїв, Немировець і Маслаков роздавали односельчанам газету «Селянин». Житель с. Іванівське Роменського повіту М. Дяченко разом з членами РУП братами Капельгородськими розповсюджував у своєму та сусідніх селах Дергачівці й Городищі Лебединського повіту «Селянин», «Страйк і бойкот», «Дядько Дмитро», прокламації «До українського робочого люду», «Селянам війни не треба» та ін. Сам перелік та кількість (близько 100 примірників) літератури у рядовому селі свідчать про значні масштаби її поширення. Це ж підтверджує й репліка М. Дяченка про необхідність розкидати прокламації: «Треба зробити, тому що це скрізь було, а в нас не було».[3] В цілому література РУП на Сумщині в передреволюційні роки стала явищем звичним і постійним.

В період революції 1905—1907 рр. український національний рух досяг найвищого розвитку. Загальне революційне піднесення, залучення до визвольної боротьби і зростання свідомості широких мас, лібералізація під їх натиском політичного режиму, оформ-

лення нових українських політичних партій — все це значно розширювало можливості легальної й нелегальної роботи. Набагато зросли масштаби розповсюдження і різноманітність української літератури. Найбільша частина підпільних видань, як і раніше, належала РУП (з кінця 1905 р. УСДРП). Деякий час енергійно працювала в цьому напрямку «Спілка», що утворилась після розколу РУП. Та після приєднання до РСДРП оригінальна література «Спілки» швидко зникла, поступившись виданням російської партії. Активізувалась і Українська демократична партія (з 1905 р. УРДП). Але вона намагалася діяти в межах закону, тож нелегальної літератури видавала небагато. Розповсюджувались переважно її періодичні видання і в невеликих обсягах — листівки з викладом програмних положень і платформи партії по виборах до Державної Думи. Незаперечний успіх агітації українських партій, який місцеві організації загальноросійських партій пояснювали використанням рідної мови більшості населення, спонукав їх теж удаватись до української мови. Але зробити це їм було важко через традиційну антипатію до національних рухів і мов, а то й просто через брак обізнаних з українською мовою людей. Тому подібних фактів взагалі дуже небагато. Щодо Сумщини нами зафіксований лише один: в лютому 1906 р. на сумському базарі була розкидана прокламація Харківського комітету РСДРП «Чи дасть царь крестянам землю». Відома також листівка есерівської групи з українськомовним епіграфом.[4]

Діяльність українських політичних організацій не обмежувалася пропагандою своїх поглядів через усне слово чи розповсюдження нелегальної літератури. Але інші її напрямки — участь у підготовці й проведенні страйків і селянських виступів, у виборах до Думи, боротьба за вплив на громадські організації та ін. — дуже слабо відображені в джерелах і потребують спеціального дослідження.

Зростання авторитету українських партій вело до швидкого збільшення числа їх членів і симпатиків (співчуваючих). На цьому грунті в повітах Сумщини з'явились місцеві організації УСДРП, «Спілки», УРДП, а також гуртки і групи, що перебували під їхнім впливом, але до партій не належали. Точно встановити кількість і місцезнаходження цих організацій і груп — справа надто нелегка і, можливо, нездійсненна. Сьогодні можна впевнено говорити, зокрема, про існування міцної організації РУП—УСДРП з розгалуженою системою селянських і молодіжних гуртків у Глухівському повіті. Про неї 7 грудня 1905 р. писала газета «Хлібороб» (Лубни): «Коли ж почали розповсюджуватись по селах книжечки та відозви Укр. Рев. Партії, де говориться про те, як тре-

ба одностайно стати за волю та землю, селяне з великою охотою кинулись їх читати, і скоро по багатьох селах та хуторах під Глуховом заспувались гуртки Р. У. П., до яких приставала не тільки молодіж, але й поважні дядьки (в деяких селах навіть постановлено, щоб дуже молодих хлопців не приймати поки до гурту»). Організація мала свій статут, який передбачав підпорядкування її Комітету РУП на Чернігівщині і поділ на 4 групи: центральну, пропагандистську, міську й сільську агітаційні. Зміст пропагандистської роботи визначала спеціальна програма. Члени організації вели усну агітацію, поширювали листівки, видані центральними органами, Київською та Чернігівською вільними громадами партії. Нею були створені й розмножені на гектографі оригінальні листівки «Про селянський з'їзд у Москві», «Український народний гімн» («Ще не вмерла Україна»), «Варшав'янка» (з останнью фразою: «Нумо ж до бою, Вкраїни сини!»), разом з місцевою організацією Бунду — «Измучилась, изстрадалась русская земля».[5]

Організація УСДРП існувала в Конотопі. В грудні 1905 р. її члени поширювали серед солдатів спеціально для них написану листівку «Революція і революціонери» з закликом не стріляти в революціонерів і переходити на бік народу. В березні 1906 р. в місті були розкидані її листівки з приводу річниці подій 9 січня 1905 р. З Київським комітетом РУП—УСДРП підтримували зв'язок партійні осередки, що діяли в Шостці й Ромнах. Роменська організація в 1906 р. випустила відозву «До робітників і робітниць г. Ромен». Жандармські джерела в 1906 р. відзначали успішну роботу Охтирської організації УСДРП під керівництвом В. Фоменка. Вони ж повідомляли, що в Сумському повіті, доки там працював А. Короткевич, «справи партії мали серйозний успіх в організуванні селян». Та коли він залишив Сумщину через переслідування поліції, його група розпалась, а селяни потрапили під вплив есерів.[6]

В період революції в західній частині Сумщини активно діяла «Спілка». Її організації існували в Роменському, Конотопському, Кролевецькому, Глухівському повітах, причому в двох останніх вони були настільки багаточисельними, що утворювали окремі райони в рамках партії. Протягом деякого часу існував і Шосткинський район. Тільки в Кролевецькому повіті в 1907 р. діяли Алтиновська, Вишенська, Коропська, Райгородська, Билківська, Добротівська, Ксьондзівська, Царівська, Мельнянська, Атюська організації, об'єднувані повітовим комітетом «Спілки». Серед конотопських залізничників працювала в 1906 р. відома партійна діячка Н. Грінченко (дочка письменника). В різних точках Сум-

щини знаходились десятки конспіративних адрес і явок Головного комітету партії. Але що стосується складу й діяльності місцевих організацій «Спілки», то їх дуже важко відрізнити від організацій РСДРП, з якою вона об'єдналась із збереженням деякої автономії. Цим кроком лідери «Спілки» добивались кількох цілей: консолідувати революційні сили, використати значно більші матеріальні можливості РСДРП на потреби своєї партії, зрештою — підпорядкувати собі російські соціал-демократичні організації, що діяли на Україні, витіснити УСДРП і стати єдиним виразником волі українського пролетаріату в РСДРП і міжнародному соціалістичному співтоваристві. Але, як невдовзі виявилось, керівництво РСДРП, йдучи на співробітництво зі «Спілкою», мало зовсім інші наміри, перш за все — розколоти й ослабити український соціал-демократичний рух. Внаслідок цього, а також через байдужість, інколи навіть ворожість багатьох провідних діячів «Спілки» до національно-визвольної боротьби, ця українська за назвою партія швидко розчинилася в російсько-єврейській за національним складом РСДРП і втратила будь-який зв'язок з національним рухом.

Щодо інших українських партій, то нам не вдалося знайти даних про їх діяльність на території Сумщини. Можна припустити, що осередки УДП—УРДП існували в Ромнах, де раніше була громада Всеукраїнської загальної організації (як правило, вони перетворювались у партійні структури), і в Сумах, де неодноразово фіксувались поширення партійної літератури, а пізніше діяв осередок Товариства українських поступовців, в основі якого були саме організації УРДП. Але поки що це тільки припущення, які потребують переконливих підтверджень. Жодного разу в опрацьованих нами документах не зустрічалися факти, пов'язані з Українською народною партією. Очевидно, ця малочисельна партія навіть у роки революції не змогла охопити значні регіони України, в тому числі й Сумщину. Але не варто забувати, що УНП була добре законспірованою, і її робота могла не потрапити до поля зору поліції й жандармів — основного для істориків джерела інформації про українські партії.

Слід відзначити, що інтенсивна діяльність українських політичних партій (втім, як і загальноросійських) мала місце в основному до 1907 р., коли вона значно звузилась, а чисельність місцевих організацій різко скоротилась — головним чином внаслідок тотального переслідування і розгрому будь-якої опозиції царському режиму після остаточної поразки революції, а також як результат зневіри й відходу багатьох членів організацій від активної участі в суспільному житті.

Таким чином, протягом усього досліджуваного періоду на території нинішньої Сумської області в тій чи іншій мірі простежується діяльність українських політичних організацій, яка зустрічала тут розуміння, зацікавленість і підтримку населення. Місцеві осередки або принаймні окремі члени українських партій були в кожному повіті Сумщини. Основне місце в їх роботі займало роз'яснення завдань соціального та національного визволення через усне слово й поширення нелегальної літератури. Багато вихідців з Сумщини працювали в національних організаціях за її межами. Жителі краю з самого початку політичного етапу українського національного руху включились у боротьбу за визволення України.

1. ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 42; Байздренко М. Над свіжою могилою // Рідний край. К., 1908. № 32. С. 4.
2. Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // З минулого. Варшава, 1939. Т. 2. С. 60.
3. ЦДІА України, ф. 320, оп. 1, спр. 138, арк. 24; ф. 336, оп. 1, спр. 792, арк. 32, 47 зв.
4. Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 1606, арк. 158; ф. 1439, оп. 1, спр. 319, арк. 352.
5. Там же, ф. 1439, оп. 1, спр. 557, арк. 389; спр. 559, арк. 1005.
6. Там же, ф. 304, оп. 1, спр. 120, арк. 190 зв.

С. В. ПЕТРЕНКО
(Сумы)

О ВЫДАЮЩИХСЯ ФИЗИКАХ — ВЫХОДЦАХ ИЗ СУМЩИНЫ

Сумщина — богатый край, и ее главное богатство — люди! Она дала истории имена героев Великой Отечественной войны, выдающихся деятелей науки и культуры. Среди них физики, внесшие большой вклад в развитие современной науки, чьи работы стали неоценимым кладом в познании природы, использовании ее законов на благо человека. Это академик Андреев Николай Николаевич, академик Абрам Федорович Иоффе, академик Лазарев Борис Георгиевич, академик Иван Трофимович Швец, академик Александр Яковлевич Усиков.

НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ АНДРЕЕВ (28.07.1880 — 31.12 1970 г.) — физик, один из основоположников современной акустики, академик (с 1953 г.). Родился в с. Курманы Сумской области. Окончил Базельский университет (1909 г.). Работал в учебных и научных учреждениях Москвы и Петербурга.

ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ в области теории колебаний и акустики. Разработал строгую теорию распределения звука в движущихся средах. Осуществил исследования по теории распределения звука вдоль поглощаемых поверхностей, теории

акустических фильтров и звуковых волн конечной амплитуды. Ряд работ связано с изучением спектора затухающих колебаний, с исследованием колебаний кристаллических и анизотропных сред, вопросов реверберации звука и звукоизоляции. Под его руководством в нашей стране были начаты исследования по нелинейной акустике, по вопросам распространения звука в слоистых средах. Создал школу акустиков.

АБРАМ ФЕДОРОВИЧ ИОФФЕ (29.10.1880—14.10.1960 г.) — физик, организатор физических исследований в России, академик (с 1920 г.). Родился в г. Ромны Сумской области. Окончил Петербургский технологический институт. Научную работу начал в лаборатории В. К. Рентгена в Мюнхене. Широкий кругозор и способность предвидения, выдающийся талант ученого и организатора дали Иоффе осуществить реформу физики в нашей стране, воспитать большой отряд физиков, показать значение физики для техники и народного хозяйства.

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ посвящены физике твердого тела и общим вопросам физики. Большой вклад был им сделан в физику и технику полупроводников, один из первых указал основные направления применения полупроводников. Открыл путь к созданию полупроводниковых материалов, свойства которых можно изменять в широких пределах. А. Ф. Иоффе внес большой вклад в проблему применения термо- и фотоэлектрических свойств полупроводников для преобразования тепловой и световой энергии в электрическую. Он разработал теорию термоэлектрогенераторов и термоэлектрических холодильников, выдвинул идею плазменного термоэлектричества. Член многих академий наук и научных обществ.

БОРИС ГЕОРГИЕВИЧ ЛАЗАРЕВ (6.08.1906 г.) — физик-экспериментатор, академик АН Украины (с 1951 г.). Родился в с. Мирополье Сумской области. Окончил Петербургский политехнический институт. С 1937 года работал в Физико-техническом институте АН Украины.

ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ относятся к физике твердого тела и конденсированного состояния, вакуумной технике, в частности к исследованиям свойств веществ при низких температурах. Его исследования сверхпроводящих свойств сплавов легли в основу разработки и создания сверхпроводящих соленоидов с мощными магнитными полями. Установил связь сверхпроводящих свойств металлов с особенностями топологии поверхности Ферми. Лазарев Б. Г. исследовал свойства сжиженных газов, разработал методику создания высоких давлений при низких температурах. Разработал низкотемпературный метод разделения изотопов гелия, открыл квантовые осцилляции сопротивле-

ния и восприимчивости у большой группы металлов. Применил методы физики низких температур для получения металлов высокого качества, что имеет большое значение.

ИВАН ТРОФИМОВИЧ ШВЕЦ (25.05.1901 г.) — физик-теплоэнергетик, академик АН Украины (с 1950 г.). Родился в п. Дружба Сумской области. В 1927 году окончил Киевский политехнический институт. Работал директором Института энергетики, Института теплоэнергетики АН Украины, ректором Киевского государственного университета.

ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ наибольшего развития достигли в отраслях: создание паровых двигателей, тепловых промышленных установок и теплосилового хозяйства предприятий; энергетического использования местных топливных ресурсов и комплексного изучения энергетических ресурсов Украины; создание газовых турбин и реактивной техники. И. Т. Швец и его ученики внесли большой вклад в решение проблем теплообмена и охлаждения элементов высокотемпературных турбин, которые имеют важное значение.

Избран почетным доктором Братиславского, Дебреценского и Майсорского (Индия) университетов.

МАРАТ ТЕРЕНТЬЕВИЧ ШПАК (13.04.1928 г.) — физик, член-корреспондент АН Украины. Родился в с. Чупаховка Сумской области. В 1951 году окончил Черновицкий университет. С 1955 года работает в Институте физики АН Украины.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ — спектроскопия твердого тела и физики лазеров. Выполнил значительные работы по исследованию экситонных процессов в кристаллах, по образованию нового направления в низкотемпературной спектроскопии молекулярных кристаллов. Проводил исследования в отрасли люминесценции кристаллов, которые содержат примеси и дефекты спектров люминесценции термично деформированных кристаллов. Работал в отрасли физики лазеров. Изобрел действующую модель широкодиапазонного лазера на растворах органических красителей с узкой полосой излучения.

АЛЕКСАНДР ЯКОВЛЕВИЧ УСИКОВ (11.01.1904 г.) — физик, академик АН Украины. Родился в с. Янковка Сумской области. В 1928 году окончил Харьковский университет. С 1932 года работал в отделе электромагнитных колебаний ФТИ АН Украины. С 1955—1973 гг. возглавлял Институт радиофизики и электроники АН Украины.

ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ — разработка проблем генерации новых методов модуляции СВЧ-генераторов. Первые работы посвящены изучению механизма и условий получения мощных электромагнитных колебаний дециметрового диа-

пазона с помощью разных магнетронов, разработке новых методов модуляции генераторов для связи на дециметровых волнах. Создал радиолокационные установки. Применил методы радиолокации для дистанционного обнаружения повреждений высоковольтных и кабельных линий. Выдвинул идею о использовании атмосферы Земли как гигантской линзы для радиотелескопа. Успешно вел работу по использовании органических красителей для лазерных генераторов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хромов Ю. А. Физики. Библиографический справочник. К.: Наукова думка. — 1977. — 507 с.
2. Кордун Г. Г. Радянські фізики. К.: Вища школа. — 1975.
3. Йоффе А. Ф. О физике и физиках. Л.: Наука. — 1977.
4. Шульга М. Я. Хронологічний довідник вітчизняної фізики. К.: Вища школа. — 1980.
5. Журнал «Физика низких температур», т. 2. — 1976.

ПІСКУН В. М.
(Київ)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ НА СУМЩИНІ ТА ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1917—1918 РОКИ).

Лютнева революція в Росії мала широкий вплив на підйом культурно-просвітницького життя в Україні. Як зазначав М. Грушевський, оцінюючи становище: «Минули ті обставини, коли ми мусіли виступати з петиціями, супліками, доказувати свої права навіть на культурне самоозначення, навіть на такі елементарні речі як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до научання в школі, до уживання в урядах, суді...».[1] Разом з тим настав час для тяжкої праці по пробудженню свідомості народу та набуттю можливості до користування своєю рідною мовою. Практична робота по організації різноманітних українських інституцій як у галузі державного управління так і громадських організацій, які заклали б підгрунтя для становлення самостійного державного устрою та визнання його влади на місцях.

Себто, на новому етапі історичного розвитку перед українством постали важливі питання пробудження самосвідомості мас, прилучення їх до власної історії, багатої культури. Один із дописувачів до Сумської газети «Луч» влітку 1918 р. підкреслював:

1. Грушевський М. Вільна Україна. Статті з останніх днів (березень—квітень 1917 р.). — Київ., 1917.

«Народові нашому потрібна наука на рідній мові, яка являється чинником культури, свідомість громадська, якої немає..., та економічна воля з волею політичною».[2]

Спробуємо дати аналіз ситуації, що склалася в одному з регіонів України — Сумщині — весною 1917—1918 роках. На нашу думку, саме в цей період «українське питання», хоч і не без труднощів, почало реалізовуватись на місцях, і набуло значимості державної політики.

Перебуваючи у складі Росій:кої імперії, українці не мали свободи на задоволення своїх культурно-освітніх потреб. Становище колоніальної залежності вимагало не тільки змін економічних, а й політичних.

Впродовж першої половини 1917 р. відбувалося конституювання українських державних інституцій — Центральної Ради та місцевих органів (зокрема, влітку пройшли вибори до міських дум, волосних земств), відбувалося оформлення політичних блоків, партій та спілок. На Українському селянському з'їзді 10—16 червня 1917 р. до Ради селянських депутатів від Сумських територій (адже Сумщина тоді не представляла собою єдиної адміністративної одиниці) були обрані від Роменського повіту: Платон Бойко, Демид Манько; від Глухівського О. Коломієць, І. Носилевський; від Конотопського Тихон Осадчий, Іван Довгий; від Лебединського: Сивокінь, Бурлюк; від Сумського: М. Курасов, М. Яценко. До Центрального Комітету «Селянської Спілки», який мав бути виконавчим органом, обрано українського народного соціаліста Тихона Осадчого. А вся Рада Селянських депутатів разом з Комітетом (133 чол.) увійшла до складу Центральної Ради як загальноукраїнського органу. Аналіз виборчих документів по деяких містах Сумщини показує, що за українські політичні партії свої голоси віддали від 30 до 50 відсотків виборців, великий відсоток обіймали єврейські політичні партії та об'єднання громадян. Як зазначав у звіті до Центральної Ради про вибори до Конотопської міської думи В. Лашкевич: «Українців по походженню ввійшло 29, але з них свідомих тільки 20, решта малороси; жидів — 8; поляків — 2; великоросів — 2. Головою управи обрано українця, члени управи — 2 — українських соціал-демократ і большевик, один поляк (большевик), один жид (бундовець), один малорос (російський соціаліст-революціонер)».[1]

Досліджені нами документи засвідчують, що процес визнання Центральної Ради як загальноукраїнського органу відбувався по-

2. Луч (Издание Сумского союза кооперативных товариществ). — 1918. — 30 июня.

1. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 48. — Ч. 1. — Арк. 108.

вільно, і перебував у залежності від подій в бувшій державі. 24—25 вересня у Харкові відбувся з'їзд представників українського населення Слобожанщини, тобто Харківської і деяких повітів Курської та Воронезької областей. З'їзд визнав за необхідне приєднання Слобожанщини до автономної України. У Харкові створювалася Слобожанська Рада з місцевими філіями у повітах і волостях. Вона була у тісному контакті з Київською Радою. В її обов'язки входив контроль над місцевими закладами і захист національних інтересів.[2] Після проголошення III універсалу, яким зазначались кордони України, населення споконвічних українських земель Курщини зверталося з проханням до українського уряду вирішити питання про приєднання цих територій до України (такі звернення були неодноразові і з різних населених пунктів впродовж 1917—1918 років). Селяни Глушківської волості Рильського повіту, «зібравшись на сходку, заслухавши останнього універсалу, у якому видно, що ми остались за межою свого рідного краю дуже прохаємо Центральну Раду признать нас до Української республіки», — так писав у зверненні до ЦР член Глушковської земської управи Семеренко.[1] Подібне звернення надіслали і представники демократичного Путивльського зібрання від імені 13 волостей.[2] У Сумах зміна ставлення до ЦР відбувалася під впливом загальноросійського революційного процесу. Зокрема, після перемоги збройного повстання у Петрограді Сумська міська дума виголосила звернення до населення, в якому закликала, з огляду на тривожні повідомлення із Петрограду про збройне повстання викликане партією більшовиків міська Дума заявляє, що вона стоїть на сторожі захисту свободи і революційного порядку, і буде боротися проти всяких спроб як справа, так і зліва, викликати громадянську війну, і внести роздор і анархію в політичне життя країни. Протестуючи проти захоплення влади однією партією або однією частиною революційної демократії напередодні виборів до Установчих зборів міська Дума вважає єдиним виходом із становища — передачу влади Установчим зборам.[3] В Думі розгорілися дебати, які тривали декілька днів. Після проголошення Української Народної Республіки дума так висловила своє ставлення до цього. «До жовтневого перевороту наша позиція була проти зазіхань Ради самочинно розширяти територію України, не тому, що ми вважаємо Харківську губернію за складом населення не потребуючу українізації, а тому, що те або інше улаштування Росії і окремих її областей залежить від рішення Уста-

2. Сумской вестник. — 1917. — 28 сент.
1. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 7.
2. Там же. — С. 25—26.
3. Сумской вестник. — 1917. — 28 окт.

новчих зборів. Але виявлені теперішніми «господарями становища» замашки, їх бажання поставити Установчі збори під контроль Рад робітничих і солдатських депутатів, і можливість ліквідації Установчих зборів засобом слухняних штиків — заставляє переглянути тактику у відношенні Ради, яка може дати мир і лад». По питанню виборів до Українських Установичх зборів вирішено провести плебісцит. А в Харків направити своїх представників Трешау і Крамаренка. Пізніше до Українських Установчих зборів були обрані від Сум В. Покровський та Сердюк. Себто, Дума еволюціонізувала в напрямку визнання української влади, хоч повного розуміння у проблемі відстоювання інтересів власної державності не було. Бо і сама політична ситуація залишалася невизначеною. В цей час на сторінках місцевої газети «Сумской вестник» з'являється серія публікацій-роздумів під загальною назвою «К вопросу об украинизации», за підписом Гражданин. В одному з номерів часопису зазначалось: «На питання; чи добре ми робимо приєднуючись до України, можна відповісти тільки теоретично, беручи до уваги «універсальну» словесність Ради і генерального секретаріату. Покамість те, що нам оголошують Винниченко і інші генеральні секретарі звучить для мене більш приємно ніж хуліганські декрети Леніна, Троцького і їх соратників, набраних у старочорносотенних вертепах».

Визнання органами місцевої влади Центральної Ради мало важливе значення, оскільки саме вони були безпосередніми виконавцями усіх життєво необхідних питань. Одним із них було запровадження української школи. Ще в кінці березня 1917 р. на місцях було розповсюджено декілька відозв. В одній із них «До українських народних учителів» зазначалось: «Перед нами на першому місці стоїть заснування рідної школи, щоб народ наш не калічив свого духа, а приймав світло всесвітньої науки у відповідних національних формах». А в іншій «До українців професорів і преподавателів вищих шкіл» наголошувалось: «Для обміркування способів скупчення сил для українізації в вищих школах України і використання для українізації її, та й взагалі для обдумання самого переведення української вищої школи, прошу всіх професорів, доцентів, молодих преподавателів і взагалі людей уздіблених до навчання в вищій школі, прибути на педагогічний з'їзд. М. Грушевський». З'їзди вчителів відбулися у Києві, Харкові, вони підтримали політику українського уряду. І якщо у сімнадцятому році велась лише підготовча робота, то в наступному, не дивлячись на зміну уряду, розгорнулася практична реалізація наміченого.

Учительський з'їзд у Харкові (квітень 1918) констатував, що

відправним моментом для створення української школи повинно слугувати попереднє вираження волі народу. А для цього необхідно, перш за все, організувати курси для викладачів, відкрити учительські семінарії, тощо. Такі курси різного рівня були відкриті за сприянням міністерства освіти. Влітку курси українознавства розгорнули свою роботу в Охтирці, Сумах, Лебедині та інших містах. Цікавість викликає організація і проведення таких у Лебедині. Для читання лекцій на курсах були запрошені визначні вчені, зокрема, приват. доцент Харківського університету С. Таранушенко, а з 29 липня по 3 серпня читав лекції Гнат Хоткевич. Він читав курс лекцій з історії України. Кореспондент так описує його роботу: «Лекції відрізняються життєвістю, захоплюють увагу аудиторії тим, що лектор, добре володіючи українською мовою, так живо, картинно, і разом з тим з таким натхненням викладає лекцію, що слухачі не помічають як проходить час».[1] Знання свого предмету, вміння зацікавити слухачів, привабило на лекції не лише курсантів, а й студентів, чиновників. Слід зауважити, що проведення таких курсів зіткалося з рядом проблем. Приміром в Охтирці із загального числа слухачів 330, були присутні на практичних заняттях 282. Курсисти були незадоволені несвоєчасною сплатою платні, скаржилися на різні нестатки, що їх супроводжують, боялися складати іспити. Були недоречності і в самій системі організації курсів, протиріччя між термінологією Києва та Харкова у мові. Усе це, звісно, утруднювало перехід учительства до української мови викладання. Серед труднощів було і те, що не вся маса людей однозначно позитивно сприймала українізацію. Спротив їй відчувався з боку судових органів, чиновництва, яке не хотіло переводити діловодство на українську мову. Та й більшість російськомовного населення міст віднеслась до цього з великою перестрогою. Ось що зазначав Самарич у статті «Национальная идея и шовинизм»: «Ідеї українізації і всі заходи по очищенню національної атмосфери України будуть мати успіх до тих пір, доки ці ідеї, ці заходи не будуть розходитись з основними принципами демократизму».

Насадження національної культури зверху, возведення українського урядовства в безгрішні пророки і провідники національної справи з Українською Державою — все це ознаки нездорового, гинучого, жорстокого шовінізму».[1] Себто, з боку найбільш консервативних сил суспільства якщо і визнавалося право на національну культуру, то вже ні в якому разі не визнавалося право на утворення українцями власної держави.

1. На украинских курсах // Земские известия (Издание Лебединского уездного земства). — 1918. — № 26. — 1 авг., 6 авг.
1. Луч. — 1918. — 10 июня.

Влітку і восени 1918 р. набули чинності й інші форми роботи по прилученню населення Слобожанщини до витоків української культури. Це виставки, виступи відомих кобзарів. У серпні в Лебедині в залі земської управи було відкрито першу виставку української старовини. Для огляду були представлені рушники, вишивка, посуд, костюми, портрети українських діячів. Подібні виставки були у Ромнах, Глухові, Сумах.

Велику роботу по формуванню національної свідомості українців проводили місцеві «Просвіти». Вони виникли ще до революції, але саме на зазначений час припадає розквіт їх діяльності. 6 жовтня 1918 р. відбувся з'їзд «Посвіт» Сумського повіту. В його резолюції було записано, що українська мова в Українській Державі повинна бути державною, обов'язковою по всіх урядових, громадських, публічно-правових інституціях. Відмічалося про великий книжковий голод. Стараннями сумської «Просвіти» в місті було організовано виступи відомого кобзаря І. І. Кучугура-Кучеренко. Співробітничав з нею і відомий український поет, драматург Мамонтов. 12 жотвня він прочитав лекцію «Українська муза перед судом національної самоосвіти».[2] Роменська «Просвіта» за сприянням земства організувала конкурс на кращий пам'ятник Т. Шевченку (переможець і автор якого І. Кавалерідзе), та встановила його у жовтні вісімнадцятого року з великими урочистостями.

Але, на жаль, реалізувати всі задумки і накреслення в галузі культурно-просвітницької роботи не вдалося, поскільки Україна була втягнута в громадянську війну, хоч частина набутого була використана в наступні роки радянським урядом.

В. М. ПОЛОВЕЦЬ
(Чернігів)

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА СУМЩИНІ

В історичному плані означена проблема ще чекає своїх дослідників. Праці Павла Мохира, П. Пожарського, В. Височанського, Е. Дешко, В. Целлариуса та інших[1] — лише початок вивчення цікавої сторінки вітчизняної історії, пов'язаної з дослідженням кооперативного руху. Історії розповсюдження та запровадження кооперативної ідеї в окремих регіонах України все більше уваги приділяється на Всеукраїнських та обласних історико-краєзнавчих конференціях.[2]

Історія кооперації на Сумщині, як масової громадської організації, що базується на кооперативній формі власності і поєднує інтереси своїх членів-пайщиків, започаткувались, як і в усій Україні, після скасування кріпосного права. В діючих на той час

2. Там же. — 9 окт., 10 окт.

законах не було чіткого визначення кооперативу чи кооперативного товариства. Це приводило до широкого тлумачення поняття «кооперація», яке включало «кредитні і позиково-ощадні, споживчі товариства та товариства по виробництву, спільній закупівлі, збуту, збереженню і переробці продуктів, страхової, земельної, будівельної, трудової і барженної артілі та подібні їм організації».[3]

Згодом ліберально-реформаційні настрої царський уряд поміняв на жорстоку реакцію по відношенню до вільної думки, а кооперативний рух взяв під підозріння як небезпечний для існуючого ладу. В країні була введена система «височайшого дозволу» при заснуванні кооперативів, добитись якого було важко, іноді доводилось чекати безрезультатно довгими роками.[4]

Так, в березні 1908 року начальник Харківського жандармського управління на ім'я свого помічника в Сумському повіті сповіщав, що в м. Сумах відкривається кооперативне товариство покривельників і мулярів з електрохімічною фабрикою фарб. Організаторами товариства були брати Гольберти, які вже мали в м. Сумах склад сільськогосподарських машин і реманенту та магазин господарських товарів. Кожен з 30 членів кооперативу вніс по 100 крб. на утворення фабрики. Обрано управління товариства, яке складалось з трьох осіб, де окрім директора (Гольберта) були ще покрівельник та муляр. Були також обрані два контролери для нагляду за діями правління та касою, а також скарбник. «На перший погляд, — повідомлялось в жандармському циркулярі, — товариство буде займатись комерційними справами, але воно ставить питання про клуб та бібліотеку, де будуть лекції та бесіди, мова про біжучу політику, рівність та братерство — що є початком революційного збудження мас».[5]

Наведений приклад яскраво свідчить не тільки про те, як державні інстанції віносились до кооперативних товариств, а й про умови, в яких приходилось утворювати кооперативну мережу. І все-таки, кооперативні ідеї пробивали собі дорогу, користувались популярністю серед народних мас, допомагали в боротьбі з порушниками економічних законів і принципів кооперації, в якій, — як писав О. В. Чаянов, — «капітал слуга, а не господар».[6]

Джерела підтверджують, що першим кооперативним товариством на Сумщині було Лебединське споживче товариство. Воно утворилося в 1867 році, або через рік після першого в Україні Харківського споживчого товариства, збори якого відбулися в жовтні 1866 року.[7] Заслуговують на увагу дослідників архівні документи Роменського філіалу Сумського обласного державного архіву про Підставське сільськогосподарське товариство, котре було за-

сноване в 1874 році (фонд 200), Поділківське сільськогосподарське товариство, засноване в 1902 році (фонд 155), Андріяшівське кредитне товариство, 1909 рік (фонд 125), Голінське сільськогосподарське кооперативне товариство, 1912 рік (фонд 214).

Документи архівних фондів дозволяють шляхом ретроспекції стану внутріспілкової роботи кооперативних організацій, фінансових операцій, господарської та посередницької діяльності, дослідити характер та особливості кооперативного руху регіону, його висхідні та нисхідні етапи.

В 1897 році в м. Шостці було створено офіцерське споживче товариство, до складу якого ввійшли офіцери, чиновники і службовці гарнізону.[8] На загальних зборах підкреслювалось, що товариство ставить за мету доставляти своїм членам по дешевій ціні, чи по помірних ринкових цінах предмети широкого вжитку і надавати можливості з прибутків від торгових операцій робити заощадження. Зразковий статут, затверджений на зборах, передбачав також створення закладів, котрі б мали різними засобами поліпшити матеріальне становище та умови життя членів товариства. Кошти товариства складались з оборотного і запасного капіталу. Якщо оборотний капітал формувався з вступної плати, членських внесків і позики, то запасний — предбачав щорічні відрахування від прибутків, суми від реалізації методичної літератури, бланків та іншої документації, процентів від розподілу прибутків, процентів від суми запасного капіталу та інших надходжень.[9]

В 1899 році з ініціативи поміщика Г. Алфьорова в селі Грузьке Кролевецького повіту було відкрито споживче товариство. За прикладом цього товариства козаки села Бистрика Кролевецького повіту в 1902 році заснували своє споживче товариство. Селяни с. Обтового, дізнавшись про роботу цих кооперативних формувань, вирядили свого делегата ознайомитись з роботою працюючих товариств в повіті і, в січні 1904 року відкрили своє споживче товариство.[10]

Широкою популярністю серед населення користувалось правління кооперативного кредитного товариства села Боромлі Охтирського повіту. Розпочавши свою діяльність в 1905 році товариство на 1 січня 1908 року нараховувало 490 членів, на балансі мало 12091 крб., суму відкритого кредиту 8000 крб., при загальному кредиті — 30260 крб.

На 1 жовтня 1908 року в товаристві нараховувалось 978 членів, з поширенням кредиту в державному банку до 13000 крб., сумою кредитів до 66150 крб. В серпні місяці Боромлянське кредитне товариство розпочало видавати в позичку селянам плуги. За два місяці було видано 53 саківські і 32 однокінні плуги кустар-

ного набору, в тому числі і в село Юнаківку Сумського повіту, при помірній ціні в 6 крб. Це привело до значного збільшення вкладів в касу товариства. При 8% рокових за вклади товариство має біля 6000 крб., тоді як на 1 січня 1908 року сума становила 1755 крб.[11]

Відтак, мережа кооперативних товариств розширювалась і на 1 січня 1912 року вони охопили всі повіти. В Ахтирському повіті, наприклад, нараховувалось 8 споживчих товариств, з них 7 — сільській місцевості, в Лебединському повіті — 12 товариств, в тому числі 11 в сільській місцевості, Сумському повіті — 9, з них 8 на селі і т. д.[12] Саме в цей час в Лебединському, Роменському, Сумському та інших повітах рішенням земських зборів було запроваджено інструктора по кооперації.

З впровадженням в практику роботи земства штатної посади інструктора по кооперації при земських управах створювався кооперативний відділ, на який покладалось завдання контролю за здійсненням всіх земських заходів по сприянню сільській кооперативній мережі. До складу відділу входили земські агрономи, землевласники, члени правлінь, ревізійних та контрольних комісій кооперативних товариств.

Напрямок роботи кооперативного відділу земства зводився до з'ясування та вивчення кооперативного руху в повіті з метою визначення чергових завдань кооперативного будівництва, підготовки, умов до відкриття нових товариств та надання допомоги при їх організації. Особлива увага приділялась встановленню правильних взаємовідносин між кооперативами і об'єднання їх в союзи, що сприяло найбільш успішному здійсненню основних завдань кооперації — забезпечення населення, і в першу чергу членів кооперативу, товарами широкого вжитку та поліпшенню внутріспілкової роботи.

В 1912 році уповноважені семи кредитних товариств Сумського, Лебединського і Ахтирського повітів подали прохання в ПОЮР (Харків, Союз споживчих товариств півдня Росії) про відкриття в м. Сумах сумського районного кредитного союзу.[13]

Серед кооперативних союзів на Сумщині активною діяльністю відзначився Конотопський союз кредитових товариств. Створений в роки першої світової війни, в жовтні 1915 року, він всю свою кооперативну роботу пов'язав з постачанням в армію продуктів харчування, одежі, предметів широкого вжитку. Вже на третьому місяці свого існування Конотопському союзу вдалося об'єднати зусилля кооперативних товариств на постачання в армію до 100 тисяч пудів зерна. Союз зібрав в кредитових товариствах 112 тисяч

карбованців для потреб фронту, об'єднавши зусилля 16 союзних кооперативних організацій, налагодив поставку в армію 100 тисяч пудів вівса, 5 вагонів житньої муки, 3 вагони рису.[14]

Значну увагу спілка приділяла постачанню місцевому населенню предметів першої необхідності та продовольчих товарів. У мукомолів Полтави та Прилук було закуплено 12 вагонів пшеничної муки, один вагон оселедців — в Астраханському закупівельному центрі Московського союзу споживчих товариств, один вагон солі, 4 вагони сахару, а всього через склад спілки кредитовими і споживчими товариствами було відпущено населенню товарів на суму більше 40 тисяч карбованців.[15]

Правління Конотопського союзу кооперативних товариств при посередництві товарного відділу Московського народного банку придбало 20 жаток і 10 тисяч мішків для надання допомоги землеробам під час жнив. В зв'язку з тим, що земська управа не мала свого складу для сільськогосподарських машин і реманенту і населенню доводилося користуватись приватними складами, правління на свої кошти побудувало приміщення центрального складу спілки.[16]

Розвиток кооперативного руху пройшов своїми складними шляхами початковий пореформний період активного сприяння і ліберально-реформаційних настроїв, який замінився жорстокою реакцією системи «височаїшого дозволу» з боку міністерства внутрішніх справ царського уряду. Попри втручання держави в справи кооперативного руху, порушення економічних основ кооперації, в кінці XIX століття виникають нові організаційні структури — кооперативні центри та з'їзди.

Події 1905 року настільки змінили об'єктивні умови соціального розвитку, що до Лютневої революції 1917 року розпочався бурхливий період кооперативного будівництва. В значній мірі це спричинилось першою світовою війною, під час якої під впливом розлагодженого ринку і підвищення цін відбувався швидкий ріст всіх видів кооперації.

В цілому ж, аналіз розвитку кооперативного руху на Сумщині сприяв прискореному піднесенню виробничих сил, товарно-грошових відносин, економічному розвитку села та піднесенню культурного рівня населення.

1. П. Пожарський. Нариси з історії української кооперації. — К. 1919. — С. 79. Павло Мохир. Од Баліна до Леніна. — 1924. — С. 106. В. Височанський. Коротка історія кооперативного руху на Україні. — К. 1925. — С. 115. В. Целлеріус. Сучасна Українська кооперація. — Харків. 1926. — С. 121. Є. Дешко. Кооперація на Україні. — Харків. 1927 та інші.

2. Див.: У Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. — Кам'янець-Подільський. 1991. VI Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. К. 1993. Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. — Чернігів. 1993 та інші.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 278, оп. 1, од. збер. 303, арк. 61.
4. И. Прокопович. История кооперативного движения в России. — Л. 1918. — С. 217.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 336, оп. 1, од. збер. 2913, арк. 341.
6. А. Чаянов. Краткий курс кооперации. — М. 1925. — С. 10.
7. Хлібороб-кооператор. — 1918. — № 9—10. — С. 19.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 580, оп. 1, од. збер. 1683, арк. 2.
9. Там же, ф. 274, оп. 4, од. збер. 480, арк. 39.

РУДЧЕНКО Т. М.
(Київ)

РОЗКУРКУЛЮВАННЯ ЯК РЕПРЕСИВНИЙ ЗАХІД ПРОТИ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

(к. 20 — п. 30 рр.)

Суцільна колективізація була основним елементом другого комуністичного штурму 1929—1933 рр., спрямованим на перетворення багатомільйонного селянства з «дрібної буржуазії», тобто власників засобів виробництва, у найману робочу силу. «Всеосяжна колективізація» замислювалася для того, щоб забезпечити нееквівалентний обмін між містом і селом, тобто полегшити викачування селянських ресурсів у державний бюджет. Успішна колективізація давала змогу директивно управляти не тільки «командними висотами», а й усією економікою. Відчуженням селян від власності створювався економічний фундамент під встановленим більшовиками тоталітарним політичним режимом.

Лозунг суцільної колективізації офіційно проголосив листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б). Однак фразу про «всеосяжну колективізацію» Сталін кинув двома роками раніше на зустрічі з іноземними робітничими делегаціями, які приїхали до Москви на святкування 10-річчя Жовтневої революції. Партійний і державний апарат готувалися до запланованої акції, яку генсек розраховував здійснити по-воєнному, у стислі строки. В Україні органи ДПУ і міліція спрямували зусилля на вилучення у селян вогнепальної зброї, схованої з часів громадянської війни. Поодинокі спроби утворення селянських спілок та інших неконтрольованих партією організацій нещадно придушувалися. Партія на повний голос заговорила про «куркульську небезпеку» і постави-

ла в центрі своєї аграрної політики нацьковування пролетарських і напівпролетарських елементів села на селян-власників.

Щоб провести пролетарську, соціалістичну революцію в країні, де пролетаріат перебував у меншості, а переважну більшість населення становили селяни, тобто клас хоч і дрібних, та все ж власників, яких соціалістичними ідеями не спокусиш, влада знайшла ефективний хід: вона постаралася вбити в селянство клин, розколоти його, нацькувавши біднішу його частину на заможнішу. Утворені більшовиками КНС — комітети незаможних селян, комнезами стали їхньою опорою на селі. Вони відіграли певну роль ще в здійсненні політики продрозверстки, особливо ж прислужилися під час колективізації та ліквідації куркульства як класу.

Власне, знищувалось як клас саме селянство. Малось на меті зробити все суспільство соціально однорідним, де б ніхто не мав власності, всі стали пролетарями й служили єдиному працедавцеві — керованій компартією державі. Власність дає людині незалежність, позбавлений її стає м'яким, піддатливим.

Звичайно, найстійкішими потенційними противниками колективізації, тобто позбавлення селян власності, могли стати ті, кому є що втрачати, кріпші господарі. То назвімо їх куркулями й знищимо з допомогою тих, кому втрачати майже нічого.

Експропріація заможних верств селянства була елементом процесу суцільної колективізації, його репресивною складовою. У січні 1928 р. члени політбюро ЦК ВКП(б) роз'їхалися по країні, щоб прискорити подолання хлібозаготівельної кризи. Сталін поїхав у Сибір. Тут він розробив власний метод заготівель, який назвали «уральсько-сибірським». Метод грунтувався на принципі самообкладання, яким село розколювалося на групи за майновою ознакою, що протистояли одна одній. Кожному селу давали завдання на продаж хліба, а доведення його «до двору» відбувалося за рішенням сільських сходів. Селян, які не виконували рішень, спочатку штрафували, а потім майно їх розпродувалося з торгів. «Уральсько-сибірський» метод хлібозаготівель вперше застосували в Україні весною 1929 р. Тоді було розпродано майно 18 тис. господарств, оголошених куркульськими.

Під час колективізації сталінський досвід «стимулювання» хлібозаготівель став у нагоді. Щоб змусити селянина дати згоду на вступ до колгоспу, потрібно було показати на конкретних прикладах, що стане з непокірливими. Додержуючись, як завжди, «класового підходу», партія обрала за повчальний приклад заможні верстви села. Зрозуміло, що заможні селяни були й більш рішучими противниками колективізації, ніж усі інші. Втім репресії неминуче торкалися бідняка і навіть наймита, якщо вони ви-

ступали проти колективізації. Чиновники з партапарату винайшли категорію «підкуркульників», до якої можна було віднести найбіднішого бідняка.

Порядок розкуркулювання розробила спеціальна комісія ЦК ВКП(б) на чолі з В. Молотовим. Результатом її роботи стала постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

Куркульські господарства, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії. До першої віднесли «учасників і організаторів антирадянських виступів і терористичних актів». Вони мали бути «ізольовані» у тюрмах або концтаборах. До другої категорії належали ті, хто чинив «менш активний опір» кампанії розкуркулювання. Їх разом з сім'ями виселяли в північні райони країни. І, нарешті, розкуркуленим сім'ям, які не чинили опору, надавалися урізані земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

Тобто в ході державної акції по перетворенню соціальної природи сільських товаровиробників останні повинні були залишатися роз'єднаними і беззбройними. Так було задумано і так здійснено. Картина нищення селянства на всій території України була однакова. Розкуркулювання стало однією з форм терору на селі, яка маскувалась правовою личиною, щоб ніхто не запідозрив, що це вказівка згори. Тому розкуркулювання видавали як «волю мас», «побажання трудящих».

Як саме це робилося показують документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО), обласних державних архівах. Звернемося лише до деяких з них, що торкаються долі селян Сумщини.

Ось, наприклад, витяг з протоколу загальних зборів членів комнезаму Улянівської сільради, що відбулись 28 січня 1930 року. «Присутніх членів КНС 250 чоловік, голова зборів Макошенець, секретар Ільяшенко. Слухали: поточні справи. Читка списків куркульських господарств. Ухвалили: означених глитаїв розкуркулити за 24 години після затвердження загальними зборами. Майно передати в безкоштовне користування артілям та СОЗу (товариству по спільному обробітку землі), а цих куркулів вислати за межі округи». Далі іде список сімей куркулів Улянівської сільради. Мають бути розкуркулені 22, вислані за межі СОЗу 14, за межі України — 7.

Витяг з іншого протоколу — засідання Улянівської сільської Ради вкупі з активом 19 лютого того ж року. «Ухвалили: підтримати вимоги бідняцько-середняцьких мас про виселення за межі УСРР (так тоді писали) 11 сімей куркулів та про розкуркулення 19 господарств. Прохати Вирівський райвиконком затвердити цю постанову».[1]

Рішення виконкому в цій справі не бачимо. Однак, судячи з подальшого, воно не забарилось. Тут же читаємо цілу серію копій актів від 2 березня 1930 року про розкуркулення з описом майна. Очевидно, в сільраді бракувало активістів, щоб розкуркулити всіх за один день, бо частина актів датована 3 березня.

Водночас таку акцію проведено і в інших сільрадах району. Акт від 2 березня: «Ми, що нижче підписалися, комісія в складі Дятлова, Тютченка, Сіряченка, Онищенка, в присутності виконавця Котенка склали цього акта в слідуючому: виконуючи постанову загальних зборів громадян с. Миколаївки, зробили розкуркулення гр. с. Миколаївки Сіряченка Петра Давидовича. При розкуркуленні були із'яті такі речі: хата дерев'яна, крита соломою, 13х6 — 300 крб., хата така ж 10х6 — 150 крб., комора під залізом, дерев'яний сарай, критий соломою, підкат лісяний, саж дерев'яний, критий соломою, клуня лісяна, полова кормова, збоїни ярі, солома яра, озима, корова ряба, свині білі англійські — 2, віялка «Українка», вівса 13 мішків. Зазначене майно передане до Миколаївського СОЗу на схорону. Всього майна на суму 1150 крб. 50 коп.».

Отак за одним махом у Миколаївській сільраді позбавили майна 12 сімей. Лише на одному хуторі Сушилиному за день ліквідували 6 господарств.

При цьому забирали майно не тільки виробничого призначення. Наприклад, у жителя Улянівської сільради Совенка Тимофія Федоровича було відібрано рахівницю, піджак теплий, 5 жіночих сорочок, 2 рядна, 2 відра, 2 пари чоловічої білизни, недоуздок, 2,5 аршина полотна, 7 головних хусток, бачок для води, бодню, ще 2 жіночі сорочки, ще одне рядно, клейонку... Пильне комнезамівське око не пропускало нічого.

Акція ретельно готувалася. На кожного кандидата до розкуркулення в сільраді заздалегідь заповнювали спеціальну анкету. Писалось потім характеристика, приміром, така: «Характеристика на жителя Сергіївської сільради Великодного Олександра Миколайовича. До революції забезпеченість землею була незначна. Його батько мав зв'язок з поміщиками, орендував рибну водойму. Возив по селах рибу, продавав. За радянської влади мав мо-

1. Державний архів Сумської області (далі ДАСО) — ф. Р—1192, оп. 1, спр. 4, арк. 186-187.

лотарку, круподерню та просорушку... Зараз майно продане, за винятком хати».

Як бачимо, з чоловіком уже раз розправились, майно його встигли продати. Грішний він перед властями тим, що його батько до революції, маючи обмаль землі й аби з чогось жити, орендував у поміщика ставок, ловив там рибу й продавав. Торгівля ж для теперішніх власть імущих — гріх непрощенний, навіть для нащадків. Ну, а після революції син, одержавши від радянської влади землю, не лінувався, не пропивав, надбав кінну молотарку, злагодив потрібну людям просорушку та круподерню.

Після характеристики — так звана «звірка». На зразок такої: «Цим Улянівська сільрада свідчить, що гр-н с. Улянівки Нижниченко Андрій Каліністратович є дійсно куркуль, що мав з батьком до революції 25 десятин землі, 2 коней, 2 корови, користувавсь найманою працею, має складні сільськогосподарські машини, чим і впливає економічно на бідноту».

Згодом настають опис майна й торговий лист на його розпродаж.

Скаржитись було не заборонено. Пише райвиконкомові житель Улянівки Черненко Василь Петрович. 2 березня 1930 року розкуркулено його батька, Петра Гуровича. Викинули з хати всі 10 душ сім'ї, в тому числі 90-річну бабусю. Шестимісячну сонну дитину голова сільради Захарченко викинув з колиски, і вона застудилась. Сім'я не знає, де жити, просить дати квартиру.

Можна передбачити долю цієї скарги, та й долю самої родини. Адже саме цей райвиконком і викинув її з хати. А хто ж стане одною рукою з хати викидати, а другою давати іншу?

Акція проведена блискуче. Класовому ворогові завдано нищівного удару. Одних працівники ДПУ, чекісти загнали до переповнених вагонів-«телятників» і поправили на далеку російську Північ, інші мало не в одних підштаниках залишились просто неба на рідній землі. Однак повного задоволення не відчувається.

Ще один документ. Заява улянівського активу по проведенню колективізації Сумському окружному виконавчому комітетові. Красивий писарський почерк, високий стиль, ще вищі благородні мисли: «...считаем, наш долг перед государством — работать, рисчищать место для великого здания, в котором будут жить наши потомки, т. к. мы поставлены в необходимость работать для будущего, потому что плоды наших начинаний могут созреть через несколько лет, а цель нашей работы — дать возвышенность ,невзирая на то, что эта возвышенность предоставля-

ет нам слабое утешение в жизненных передрязгах... Зато «наши потомки будут жить в свое удовольствие».[1]

Автори заяви залізно переконані: майбутнє благоденство своє й своїх нащадків можна і слід будувати на нещасті інших. Витурювати з рідної хати дев'яностолітню бабусю, викидати з колиски на мороз шестимісячного класового ворога, — це все «жизненные передрязги». Але ж не брудними мотивами при тому керуємось, не низьким почуттям заздрості того, хто має менше, до того, хто має більше, а високою метою — розчищаємо місце для «великого здания»...

Заява багатослівна. А зводиться все до висловлення обурення на райвиконком і окрвиконком: чому не затвердили розкуркулювання Бражника Івана Миколайовича та Долі Єгора Микитовича?

«Витяг з протоколу засідання президії Улянівської сільради вкупі з активом 4 березня 1930 року. Ухвалили: «Прийнявши до відома обурення населення у зв'язку з нерозкуркуленням Бражника І. М. та Долі Є. М., що може відбитися негативно на ході роботи в справі суцільної колективізації й знищення куркульства як класи Улянівська сільрада вимагає від Вирівського РВК і Сумського ОВК дозволу на негайне розкуркулюванню Бражника і Долі».

Обурення колективні, обурення індивідуальні. Донос якогось Гузя К. Пише райвиконкомові про того ж Долю Є. М. На його думку, той не має права ніде служити, але служить і «получает жалованье 15 карбованцев, что считаю незаконным, т. к. Доля подлежит раскулачиванию». Не обмежуючись вимогою, доносник погрожує: «Если только моя заява не будет удовлетворена, то я буду обращаться куда следует».[2]

В листі до райвиконкому висловлює незадоволення й голова Улянівської сільради Захарченко. Ще б пак: збирав, готував, надсилав матеріали на виселення 13 сімей, а затверджено всього на 9 сімей.

Що сталося з сім'єю Долі — з наявних в архіві матеріалів не знаємо. А до Бражника нетерпеливі руки Улянівських активістів таки добрались. Влада прореагувала на «обурення трудящих».

Наведені факти лише конкретизують загальну картину нищення трудового селянства в Україні. Перша хвиля розкуркулювання тривала в Україні з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила 309 районів, в яких налічувалося 2524 тис. селянських господарст (із загальної кількості 5045 тис.

1. ДАСО, ф. Р—1192, оп. 1, спр. 4, арк. 53.
2. ДАСО, ф. Р—1192, оп. 1, спр. 4, арк. 137.

господарств у 581 районі). За станом на 10 березня було розкуркулено 61887 господарств, тобто 2,5%.

Восени 1930 р., коли почалася нова кампанія колективізації, у районах, де вже відбулося розкуркулення, знову на порядок денний постало питання «ліквідації куркуля як класу». На роль куркуля властям доводилося підшукувати вже інші кандидатури з числа більш заможних селян. Забезпечити життя розкуркулених на місці виявилося не такою простою справою: бракувало коштів на будівництво спеціальних поселень за межами колгоспних масивів. Проблему розв'язали якнайпростіше: стали виселяти на північ всіх. За 1930 р. з України було депортовано не менше 75 тис. сімей, а до середини 1931 р. — ще 23,5 тис.

Всього було експропрійовано до 200 тис. селянських господарств шляхом продажу майна з торгів за невиконання «зобов'язань» по хлібозаготівлях, за несплату репресивних, дуже завищених податків, за —немотивований» забій власної худоби, а найчастіше — через внесення до списків на розкуркулення. Загалом за 1928—31 рр. зникло 352 тис. господарств. Не в силах прийняти новий порядок, селяни самі розпродували майно, кидали землю і виїздили на новобудови у міста, в тому числі за межі України.

Прийнятих владою заходів явно не вистачало, щоб, з одного боку, в масовому масштабі привернути селянство на сторону радянської влади, а з іншого — ізолювати «класового ворога». Навпаки, основна частина селян тепер вороже ставилася до політики партії й у своєму опорі використовувала всі доступні їй засоби.

Відносний спокій на селі, властивий періодові непу, тепер повністю зник. Уже з 1928 року з усіх усюд надходили повідомлення про грабунки, випадки громадянської непокори й опору владі, бунти (в яких, до речі, брали участь і робітники), а також про численні напади на партійних та інших активістів. Протягом 1927—1929 рр. загинуло до 300 уповноважених із хлібозаготівель. В Україні у згаданий період кількість зареєстрованих «куркульських терористичних актів» зросла вчетверо (тільки в 1929 р. сталися 1262 випадки).

Оскільки абсолютно зрозуміло, що під час слідства під категорію «куркулів» прагнули підвести якомога більше обвинувачуваних, можна зробити досить певний висновок: у своїй масі селяни були відверто вороже настроєні проти радянської влади.

СНАГОЩЕНКО В. В.
(Суми)

З ІСТОРІЇ СУМСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (1940—1950 РР.)

Сумський державний педагогічний інститут заснований в грудні 1924 року.

В 1940 році навчальний корпус інституту займав найкрасивіший і найбільший 4 поверховий будинок, розташований в центрі міста. В ньому було обладнано більше восьмидесяти аудиторій, кабінетів, лабораторій загальною площею 37395 м², читальний зал на 100 відвідувачів, актовий зал на 500 місць. Інститут мав п'ять студентських гуртожитків на 700 місць і 16 квартир для викладачів. З 1935 року придбано обладнання загальною вартістю близько одного мільйона карбованців.

На 14 інститутських кафедрах працювали 54 викладачі в тому числі 10 кандидатів наук і 6 доцентів. Зростала кількість студентів. На чотирьох факультетах: історичному, фізико-математичному, природничому, мовно-літературному на денному і заочному відділеннях навчалося 1483 студенти. Всього до війни інститут підготував для країни близько двох тисяч молодих спеціалістів.

Зміцнювалась база факультетів, закінчилося будівництво астрономічної обсерваторії, кафедри співпрацювали з промисловими підприємства міста і області.

Збільшувалися асигнування на наукові дослідження. В 1940 році вони становили 24 тисячі карбованців. На нове обладнання було асигновано 100 тисяч карбованців. В 1941 році вийшов перший том «Наукових записок».

У фонді бібліотеки на 1941 рік нараховувалось 110 тисяч примірників, крім того 23 тисячі брошур з різних галузей знань і періодика за десять останніх довоєнних років.

В 1937 році на площі одного гектара було закладено перші ділянки ботанічного саду, а в наступні роки розгорнулась робота по його розширенню і вдосконаленню, закладено велику кількість ділянок для спостереження за розвитком і селекцією. Тільки протягом 1940 року насаджено більше півтори тисячі дерев і кущів. В центрі саду виросло приміщення ботанічної лабораторії.

Віроломний напад німецьких фашистів порушив мирну працю людей. 22 червня 1941 року відбувся мітинг студентів, викладачів і співробітників інституту. В перші дні війни більшість студентів та працівників інституту були призвані до лав Червоної Армії.

З наближенням фронту, найбільш цінне устаткування лабора-

торій і кабінетів, архів були евакуйовані до міста Чкалова, де вони й зберігалися до відновлення роботи інституту.

На фронтах Великої Вітчизняної війни боролися з ворогом десятки викладачів, сотні вихованців інституту. Багато з них загинули за мирне сьогодення.

Помер у госпіталі під час боїв за Москву проректор по навчальній роботі Гавриленко Г. І., загинув в районі Бреста випускник природничого факультету, поет Іван Чумаченко. Напередодні війни він підготував збірку поезій «Край моєї дружби». Смертю хоробрих загинули викладачі Гожієнко С. М., Півень В. Я., Постольний Є. Н., Стельберг К. А., студенти Герой Радянського Союзу Майдан М. С., Гаврюшенко І. О., Варшавяк Л. Г., Самокиша Г. С. та інші.

2 вересня 1943 року Червона Армія звільнила місто від фашистських загарбників. В приміщенні інституту, в гуртожитках, окупанти залишили лише голі стіни. Лабораторне обладнання, меблі, бібліотека були нещадно пограбовані, знищені. Всього в інституті було знищено товарно-матеріальних цінностей на суму три мільйони шістсот сорок тисяч дев'ятсот тридцять сім карбованців. Незважаючи на це, невеликий колектив інституту в складних умовах взявся за відновлення роботи навчального закладу.

25 листопада 1943 року розпочалися заняття студентів. А в серпні 1944 року країна одержала 12 вчителів математики і 8 біології ,які були направлені працювати не в школу, а до індустріальних технікумів УРСР і РРФСР.

Поступово обладнувалися аудиторії, фізична і хімічна лабораторії, кабінети зоології, ботаніки, фізіології.

Студенти і викладачі інституту стали ініціаторами збору коштів на будівництво танків «Сумський учитель». Газета «Плуг і молот» за 1944 рік надрукувала подяку Верховного Головнокомандуючого на адресу викладачів, студентів і співробітників інституту за зібрані 50 тисяч карбованців.

Почав функціонувати заочний відділ на всі факультети. З першого травня 1944 року було зараховано 450 студентів.

З першого травня цього ж року почали працювати курси по підготовці до вступу в інститут на 90 чоловік.

В 1945 році зараховано студентів на перший курс:

історичний факультет	— 42
фізико-математичний	— 35
мовно-літературний	— 38
природничий	— 30

Всього студентами стали 145 чоловік.

В 1946 році інституту було передано під учбовий корпус три будинки по вул. Дзержинського, 3. Це дозволило не тільки значно збільшити аудиторний фонд, а й створити цілий ряд нових кабінетів і лабораторій. Уже в 1946—47 навчальному році були створені кабінети педагогіки, української літератури, російської літератури, іноземних мов, нові лабораторії та ін.

Поповнювалось обладнання кабінетів, але ще не вистачало столів, стільців, приладів, реактивів.

За 1946—47 навчальний рік придбано навчального інвентаря на суму 67361 крб., матеріалів і хімікатів на суму 25504 крб., господарського інвентаря і постільної білизни на 268073 крб.

В 1948—49 навчальному році, завдяки проведеній реконструкції учбового корпусу, був обладнаний читальний зал на 60 робочих місць. В цьому ж році проведено капітальний ремонт фізкультурного залу. Згодом при кафедрі фізики була обладнана майстерня з верстатами для обробки дерева і металу, а також введено до ладу кабінет автотракторної справи.

Відновила роботу агробіостанція, придбано комбайн та інші сільськогосподарські знаряддя.

Переборюючи матеріальні труднощі, викладачі і студенти працювали в допоміжному господарстві інституту, на лісозаготівлях. З року в рік покращувались умови навчання і роботи в інституті.

З ростом учбово-матеріальної бази інституту поступово комплектувалися і кадри професорсько-викладацького складу. Якщо в 1943 році в інституті працювали 15 викладачів, з яких вчені звання і ступені мали 3 чоловіки, то в 1947 році кількість всіх викладачів зросла до 58, а доцентів і кандидатів наук до 7.

З року в рік зростав контингент студентів і кількість випускників. На 15 вересня 1947 року навчалось студентів:

історичний факультет — 144
природничий — 129
мовно-літературний факультет:
українське відділення — 75 студентів;
російське відділення —104
фізико-математичний факультет
фізика — 99
математика — 66

З 617 студентів, які на той час навчалися в вузі, державну стипендію одержували 585 чоловік, звільнені від плати за навчання — 189. В гуртожитку проживало 319. На приватних квартирах, оплачуваних навчальним закладом 319 стдентів.

Поступово поповнювався фонд бібліотеки. В 1950 році тут налічувалось 61949 томів, з них:

художньої літератури	— 9352
підручників	— 7450
навчальних посібників	—33344
іншої літератури	—11797

Крім того, бібліотека мала брошурний фонд 7802 примірника, 678 річних комплектів журналів і 57 річних комплектів газет.

Одержували книги й через міжбібліотечний абонемент з інших міст Києва, Москви, Єревана та ін.

З березня 1950 року почався набір слухачів в інститути підвищення кваліфікації Москви, Ленінграда, Києва.

ДЖЕРЕЛА:
Сумський обласний державний архів:
Ф—Р—2817, ОП. 3, СПР. 9, СПР. 17, СПР. 63.

СТОЖОК М. П.
(м. Глухів)

НА ВОГНЕВИХ РУБЕЖАХ ВОРСКЛИ І СЕЙМУ

(до 75-річчя розгрому Денікіна)

На початку літа 1919 року найманець іноземних імперіалістів генерал Денікін, озброївши свою армію за рахунок англо-американських імперіалістів розпочав великий наступ по всьому фронту від Волги до Дніпра, намагаючись захопити Москву. Після запеклих боїв у травні білогвардійські війська Денікіна захопили Донбас і розгорнули широкі бойові операції на Харківському напрямку.

З мобілізованих і добровольців на Сумщині розгорнулося формування окремих військових частин і підрозділів. На початку липня в Сумах розпочалося формування Сумської фортечної бригади у складі трьох полків. Командиром бригади був призначений досвідчений офіцер старої армії Шаталов, а політичним комісаром І. М. Дудко-Петинський.[1]

Щодня з сіл і волостей Сумського, Лебединського повітів до Сум прибували загони робітників і селян, які вливалися до складу бригади. Так, згідно наказу № 11 від 10 липня із маршевого батальйону, в 600 чоловік під командуванням Рухимовича, який прибув із м. Білопілля був сформований окремий батальйон. Згодом цей батальйон розгорнувся в полк, а згідно наказу Харківського Окрвійськкомату з моряків був сформований окремий морський батальйон у складі 2-х рот під командуванням Задніпровського.[2] З 16 липня наказом по бригаді зарахований на всі

види довольства Краснопільський загін добровольців кількістю в 100 чоловік під командуванням І. Г. Максименка, а з 20 липня ще один загін краснопільських добровольців в кількості 80 чоловік був зарахований на довольство бригади.[3] У Вирівській волості на мітингу близько 700 селян виявили бажання одностайно вступити до Червоної Армії, а в Грицевицькій волості записалося близько 100 добровільців, які на мітингу заявили: «Прогонимо ворога, а то бачимо, що з приходом панів — приходить нагайка і уходить свобода».[4]

За короткий час в Сумах було сформовано 1, 2 і 3 сумські фортечні полки. Червоноармійці кожен день наполегливо вивчали військову справу, готувалися до майбутніх боїв з денікінцями. На початку липня 1-й Сумський фортечний полк вибув на фронт.

Бійці 2-го Сумського фортечного полку 13 липня, дізнавшись про звірство денікінських банд у Харкові, на мітингу, на якому було присутніх 500 червоноармійців, ухвалили: «Споряджайте нас і негайно відправте на фронт. Ми зуміємо відплатити царським насильникам за кров наших братів! ...Хай ці слова разом з газетою дійдуть до товаришів, що борються проти насильників. Хай знають вони, що ми тут в тилу, палаємо шаленством піти в бій, щоб звільнити Червоний Харків і весь Донецький басейн».[5]

В середині липня трудящі Сум урочисто проводили на фронт 2-й Сумський фортечний полк в розпорядження командира 3-ї бригади Ю. В. Сабліна.[6]

Після тяжких кровопролитних боїв 25 червня розрізнені частини Червоної Армії залишили Харків і відійшли до м. Богодухова. До цього угрупування радянських військ входило 29 різних частин, а саме: 2 харківських фортечних полки, загін харківських курсантів, батальйон губчека, батальйон при комендантові м. Харкова, кілька партизанських загонів (Салтівський, Печенізький, «Чортова сотня» та інші) та розпорошені частини 4-ї Української радянської дивізії. Всього 5000 багнетів при 24 гарматах. Основне ядро цього угрупування становили харківські та донецькі робітники.[7]

В кінці червня з цих частин була створена група військ Сумського напрямку в складі 2-х піхотних бригад і одного кавалерійського полку. Командуючим групи був призначений О. Я. Пархоменко, начштабу Фіалковський і політком С. І. Покко.[8] До складу групи військ Сумського напрямку крім харківських фортечних полків та загонів донецьких робітників увійшли військові частини, сформовані на Сумщині. З боями від Харкова відступав загін охтирських добровольців, «Чортова сотня», сформова-

на з партизан с. Юнаківки Сумського повіту під командуванням М. П. Андріяшенка та інші підрозділи.[8]

В боях під селом Польова група військ Сумського напрямку була атакована кінними полками отамана Шкуро. Цілий день тривав запеклий бій. Відважні кавалеристи «Чортової сотні» в цей день декілька разів схрещували свої шаблі з білогвардійськими кіннотниками. Ворог не витримав контратак наших військ і відступив у напрямку сіл Ольшанка і Рогозянка, залишивши на полі бою одну гармату, сотні снарядів і 80 чоловік убитими та поранених. Це була перша перемога Сумської групи військ. В цих боях відзначився старший розвідник батареї легкої артилерії Євстафій Захватаєв, який першим кинувся в атаку проти білогвардійців, захоплюючи своїм прикладом інших бійців. Противник підтягнувши значні сили, знову перейшов у наступ і оточив війська. На протязі двох днів ще не досить зміцніла і організована Група військ Сумського напрямку відбила кільце атак деніківців, прорвала кільце і пробилася до Богодухова.

Після виходу з оточення Сумській групі було наказано зосередитися на лінії Богодухів—Грайворон. Для виконання бойового завдання Першому Сумському фортечному полку з ескадроном кавалерії 11-ї батареї і 6-й роті 3-го зведеного Лебединського полку було наказано ранком 8 липня виступити з м. Охтирки і надвечір закріпитися в сел. Козіївка. 1-й, 2-й і 3-й ротам Лебединського полку увечері 8 липня зайняти село Веселу, яке знаходилося на північ від Богодухівського шляху, 4-й роті Лебединського полку залишитися для охорони Зелених мостів через річку Ворсклу, 5-й роті охороняти залізничний міст на урочищі «Течія». Таким чином з цього наказу видно, що 3-й зведений Лебединський і 1-й Сумський фортечний полки 8 липня одержали бойове завдання і вступили в бій з деникінцями.

Через тиждень на фронт прибув 2-й Сумський фортечний полк. В наказі від 17 липня по частинам Сумської групи, читаємо: «Прибулому 2-му Сумському фортечному полку увійти до складу 3-ї стрілкової піхотної бригади із ешелону на станції Куп'еваха і поступити в розпорядження командира зведеного загону тов. Кравцова.

2. Зведеному загону, що складається із 2-го Сумського фортечного полку, 4-й батареї, 22-го авто-броньового загону і 5-го ескадрону наказую зайняти лінію Лобівка—Краснокутськ—Городне... Рухатись на Краснокутськ, вести посилену розвідку».[9]

В кінці липня війська Сумської групи, поповнившись новими частинами, сформованими на Сумщині, вели активні наступальні

бої. Так, 26 липня 2-й Сумський фортечний полк повів наступ на хутір Івани. Рух підрозділів полку викликав паніку серед денікінців, які стали відступати.

Відважно боролися з білогвардійцями бійці Сумського морського загону під командуванням Задніпровського. Так, 1 серпня загін вчинив сміливий напад на хутір Безим'яний і вщент розгромив 2-й батальйон 13-го Білозерського полку. В цей же день наш бронепоїзд «Молния» на роз'їзді Спиціно вступив у двобій з ворожим бронепоїздом, що наступав на ст. Кириковку. Влучним попаданням розгромив його.

Боєздатність частин Групи військ Сумського напрямку була високою.

На початку серпня противник розгорнув наступ на Полтавському і Катеринославському напрямках. Щоб відтягнути сили ворога, командуючий військами Сумської групи направив сильні розвідувальні загони на лінію Рублівка—Краснокутськ—Богодухів. Денікінське командування з району Харкова мусило спішно перекидати підкріплення на Сумський напрямок. 6 серпня сюди прибули Корніловський полк, що налічував 2000 багнетів і Білозерський полк — 1200 багнетів, 4 легких і 2 важких гармати.[10]

Становище військ Сумської групи було тяжким. У безперервних боях від Харкова полки зазнали значних втрат. Політвідділ 14-ої Армії у зведенні про становище частин Сумської групи за першу половину серпня 1919 року писав: «Сумська фортечна бригада. 3-й Сумський полк. Кулеметів немає, гвинтівок на всіх не вистачає».

Під натиском переважаючих сил білогвардійців частини Сумської групи змушені були з боями відступати. В оперативному зведенні за 7 серпня штаб групи військ з ст. Ворожба повідомляв: «На фронті 1-бригади, 2-й Сумський полк і загін моряків відступають і затримати їх немає можливості».[11]

На інших ділянках продовжувався відхід наших частин, які на 8 серпня відступили на лінію Рябушки (10 верст від Лебедина) і с. Боромля — ст. Краснопілля—В'язове, а на лівому фланзі відійшли до хутора Ільківський. Наше командування вживало все можливе, щоб затримати наступ денікінців. Військам Сумської групи було наказано зайняти попередні позиції на річках Ворскла і Ворсклиці.

У наступні дні наступ ворога продовжувався. Перша бригада відійшла до Сум і після нетривалого бою 14 серпня залишила місто. 2-а бригада Сумської групи відступила на правий берег р. Псла і зайняла оборону в районі хутора Білолюбський і с. Межирічі.

Командування Південним фронтом 14 серпня наказало зупинити дальший відступ радянських військ і 16 серпня перейти в наступ на ст. Готня. Командарм 14-ї армії О. І. Єгоров в наказі писав: «Червона Армія на Сході остаточно розгромила полчища Колчака. Черга за Денікіним. Настав вирішальний час. Доблесні частини Південного фронту не відстануть від своїх товаришів і завдадуть ворогові нищівний удар».

Бої на фронті продовжувались. Поріділі частини Сумської групи кожен день відбивали по кілька атак денікінців. Рота Білопільського полку, стікаючи кров'ю, вела запеклий бій з денікінським полком за с. Уляніівку. 16 серпня на допомогу білопільцям підійшла 2-а бригада. Реввійськрада фронту звернулася до червоноармійців з закликом: «Використати всі сили засоби, щоб зупитини дальше просування противника». 17 серпня командарм 14 армії наказав зосередити загороджувальні загони для затримки деяких нестійких червонорамійців, проводити частини в порядок. Одним із найбільш боєздатних полків в цей критичний час виявився Білопільський полк, на який командування поклало віповідальне завдання разом із мотокулеметним взводом затримувати відступаючі частини, приводити їх в порядок і зосередити на вихідних позиціях для наступу на Суми. Проте тяжко було перейти в наступ частинам Сумської групи, які нещодавно були сформовані з партизан і місцевого населення, ще не звичних до суворої військової дисципліни. Але незважаючи на це війська Сумської групи зробили все можливе, — своєю самовідданою боротьбою затримали майже на два місяці наступ денікінських орд на Москву.

17 серпня денікінці захопили м. Білопілля. Два дні тривали запеклі бої за ст. Ворожба. 4-а бригада (Сумська фортечна) намагалася зупинити наступ противника на цій ділянці фронту і визволити 4 бронепоїзди, що застряли між станціями Клепали і Ворожба. Під час цих боїв командир бригади Шаталов був вбитий. 1-й Білопільський полк зазнав великих втрат. Бронепоїзди «Молния» і «Харківський комуніст» під час бою 18 серпня були підірвані. Оточені з усіх сторін червоноармійці під час бою трималися зразково. Командири вишикували бійців у ланцюг і на чолі з командним складом в бойовому порядку пробили собі вихід із оточення. 19 серпня радянські війська залишили ст. Ворожбу і відступили до р. Сейму, де закріпилися і зайняли оборну від Путивля до Льгова.[12]

З 20 по 25 серпня Сумська група радянських військ наказом по 14 армії була реорганізована в 41 дивізію у складі 4-х стрілецьких бригад і однієї кавалерійської бригади. Дивізія поповнилася

добровольцями і мобілізованими із Воронезької і Тамбовської губерній. Проте основним ядром дивізії були харківські і сумські полки, які загартовувалися в численних боях з денікінцями від Харкова до кордонів Росії.

Сумська бригада завоювала повагу і авторитет. Під час боїв за Ворожбу вона постійно знаходилася на передовій, самовідданс утримувала червоноармійські ланцюги.

Слід сказати, що в героїчній історії Сумських полків було багато трагічного. В той час як червоноармійці і командири з Сумщини самовіддано боролися на фронті не шкодуючи свого життя, ЦК РКП(б) і раднарком проводили на Україні грабіжницьку політику воєнного комунізму. Найбільш характерними рисами його стали прискорені темпи націоналізації промисловості, згортання товарно-грошових відносин, заміна ринку як універсального регулятора економіки різного виду розверстками, з яких найбільш широко застосувалась продовольча.

Майже у всіх повітах на Сумщині повстали селяни, яких офіційні власті називали бандидати. На придушення цих виступів Уряд і командування Червоної Армії направляло війська. У вересні 1919 року командуючий 14-армією О. І. Єгоров в телеграмі наказував: «Обстановка вимагає, щоб то не стало відновити становище і ліквідувати банди Шуби в найкоротший час». З цією метою у Глухівський і Кролевецький повіти були направлені полки 41-ї дивізії. До складу якої входили Сумські полки. Це викликало незадоволення червоноармійців. Під час чергової мобілізації до Червоної Армії багато допризивників не з'явилося до військкоматів і стали дезертирами. Так була вбита віра в справедливість Радянської влади і дружби між українським і російським народами.

1. ЦДАРА, ф. 2200, оп. 1, од. зб. 1, арк. 2.
2. Там же, арк. 9.
3. Там же, арк. 19.
4. Газ. «Коммуна», № 124, 3 липня 1919 року.
5. Газ. «Коммуна», № 136, 15 липня 1919 року.
6. ЦДАРА, ф. 2200, оп. 1, од. зб. 1, арк. 19.
7. 41 Стрелковая дивизия. 14 Красная Армия. Походы, битвы, подвиги, герои, павшие. Политотдела 41 стр. дивизии, 1921, стр. 4.
8. Сумський облдержархів, ф. 684, оп. 1, зб. 10, арк. 14.
9. ЦДАРА, ф. 1402, оп. 1, од. зб. 425, арк. 3.
10. ЦДАРА, ф. 1402, оп. 1, од. зб. 425, арк. 126.
11. ЦДАРА, ф. 1402, оп. 1, од. зб. 425, арк. 121.
12. ЦДАРА, ф. 199, оп. 3, од. зб. 982, арк. 8.

З М І С Т

ВСТУП		3
ТРОНЬКО П. Т.	Академік АН України. Проблеми та перспективи розвитку історичного краєзнавства на Сумщині	4
Р. І. ІСТОРІЯ СУМЩИНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XIX СТ.		6
БЕРДУТА О. М.	До питання про заснування і заселення перших поселень на території Сумського та Охтирського слобідських полків (II пол. XVII ст.)	6
КОРОГОД Б. Л.	Дипломатичні зносини Б. Хмельницького з російським урядом і Сумщина	11
КРАВЧЕНКО В. І.	До питання про дату заснування і походження назви міста Лебедин	22
ЛЕПЕШКИН А. Д.	Из истории Молчанской Софрониевой пустыни	23
ЛЕПЕШКИНА Е. Н.	Развитие торговли в Путивле и формирование путивльского купечества в XIX — начале XX веков	30
МАКАРОВА Л. А., МАКАРОВА В. А.	З історії музичної культури Сумщини	36
МАСОЛ Л. М., ЧУПРИНА М. С.	Глухів — центр музичної культури та освіти у XVIII ст.	39
МИЦИК Ю. А.	Нові джерела до історії Сумщини XVII—XVIII ст. (за матеріалами польських архівосховищ)	46
МУРАШОВА А. А.	Несколько страниц из жизни А. И. Якубовича	48
ПИРІГ П. В.	Чернігівщина і Слобожанщина: із історії зв'язків у середині XVII ст.	50
ПОКИДЧЕНКО Л. А.	Архивные документы об истории памятника И. Г. Харитоненко в Сумах	54
ПОНОМАРЕНКО П. В.	О формировании этнической структуры Путивльщины в XVI—XVII ст.	59
РАКОВСЬКИЙ Л. Е.	З історії цукрової промисловості Сумського повіту у XIX ст.	65
САПУХІНА Л. П.	Соснівська битва	70
СБРУЄВА А. А., РОСІНА М. Ю.	Розвиток жіночої освіти на Сумщині в XIX — на початку XX століття	75
УДОД О. П.	Початкова освіта на Слобожанщині (кінець 18 — перша половина 19 ст.)	79
ЯРЕМЕНКО М. Ф.	До питання про суспільну діяльність М. А. Терещенка	84
Р. ІІ. СУМЩИНИ В XX СТ.		87
БУТ Л. А.	Українізація шкільної справи на Сумщині у 20-х рр. (на матеріалах Глухівської та Конотопської округ)	87
ДАНИЛЕНКО Л. А.	Промислова династія Харитоненків на початку XX ст.	91
ДАНИЛЮК Ю. З.	Політичні репресії проти селянства на Роменщині на початку 30-х рр.	93
КОРОГОД Г. І.	Національний склад населення Сумщини в 20-х рр. і політика Радянської влади	96
КОРОГОД Б. Л., КОРОГОД Г. І.	З історії створення Сумського педагогічного інституту	107

ЛИСИЙ І. Е.	Життєвий та творчий шлях письменника О. О. Соколовського	113
ЛУЦЕНКО В. П.	К вопросу о деятельности местных партийных организаций и сельских Советов в осуществлении сплошной коллективизации на Сумщине (конец 20-х — 30-е гг.)	119
ЛУЦЕНКО О. А.	Феміністський рух у Сумах в 1917 році, як складова частина жіночого руху на Україні	124
МАЗУКА Л.	Міграційний рух селян із Сумського, Лебединського, Охтирського повітів Харківської губернії до Казахстану у 1898—1908 рр.	128
МАЛЫК Е. И.	Административно-территориальное и национальное устройство Путивльщины в 1920—30-х годах	132
МАСЛОВ А. А.	Где погиб генерал Г. С. Рудченко?	136
НАУМОВ С. О.	Діяльність українських політичних організацій на Сумщині (кінець XIX ст. — 1907 р)	138
ПЕТРЕНКО С. В.	О выдающихся физиках — выходцах из Сумщины	144
ПІСКУН В. М.	Деякі аспекти культурно-просвітницького руху на Сумщині та його роль у становленні незалежної Української держави (1917—1918 рр.)	147
ПОЛОВЕЦЬ В. М.	Кооперативний рух на Сумщині	152
РУДЧЕНКО Т. М.	Розкуркулювання, як репресивний захід проти селянства України в процесі суспільної колективізації (к. 20 — п. 30 рр.)	157
СНАГОЩЕНКО В. В.	З історії Сумського педагогічного інституту (1940—1950 рр.)	164
СТОЖОК М. П.	На вогневих рубежах Ворскли і Сейму (до 75-річчя розгрому Денікіна)	167

Тростянецкая районная типография, ул. Горького, 32. 1994 г. Зак. № 2365, т. 500.